

АРХЕОЛОГІЯ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ — ЗАСНОВАНИЙ У БЕРЕЗНІ 1989 р.

ВИДАЄТЬСЯ ЩОКВАРТАЛЬНО

КИЇВ • 3 • 2005

ЗМІСТ

Статті

ЗАЛІЗНЯК Л.Л. Чорноморський потоп та його археологічні наслідки

МОГИЛОВ О.Д. Клітчастий орнамент ранньоскіфського часу як хронологічний показник

БУЙСЬКИХ А.В. До проблеми склепів у некрополі Херсонеса Таврійського IV ст. до н. е.

Articles

3 ZALIZNYAK L.L. Black Sea Flood and its Archaeological Consequences

13 MOGYLOV O.D. Chequered Decorative Pattern of the Early Scythian Period as a Chronological Indicator

18 BUISKYKH A.V. To the Problem of the Underground Vaults at the Necropolis of the Tauric Chersonesos of the 4TH — 3RD Centuries BC

Публікації археологічних матеріалів

ГАСКЕВИЧ Д.Л. Крем'яні вироби кукрекської культурної традиції в інвентарі буго-дністровських пам'яток Побужжя

БЕССОНОВА С.С., КОВАЛЬОВ М.В., КУБИШЕВ А.І. Кургани біля с. Ольгине (скіфські поховання)

Publications of archaeological materials

24 GASKEVYCH D.L. Flint Tools of the Kukrek Cultural Tradition among the Inventory of the Buh-Dneistr Monuments of the Buh River Region

38 BESSONOVA S.S., KOVALYOV M.V., KUBYSHEV A.I. Barrows near the Village of Ol'gyne (Scythian Burials)

До історії стародавнього виробництва

ГОТУН І.А., ПЕТРАУСКАС А.В., ПЕТРАУСКАС О.В. Моделювання чорнометалургійних та лісохімічних процесів за матеріалами Північної експедиції

КУБЫШЕВ А.І., НЕДОПАКО Д.П. Технологічні дослідження залізних виробів із Комарівського поселення

To the history of ancient crafts

52 GOTUN I.A., PERTAUSKAS A.V., PETRAUSKAS O.V. Modeling of Ferrous Metallurgy and Wood-chemical Processes (the Northern Expedition)

66 KUBYSHEV A.I., NEDOPAKO D.P. Technological Study of Iron Artifacts from the Komarivske Settlement

Нові відкриття та знахідки

ТКАЧ В.В. Пам'ятки Вельбарської культури в басейні середньої течії р. Іква

Discoveries and recent finds

69 TKACH V.V. Monuments of Vel'barska Culture in Catchment Basin of the Middle Stream of the River Ikva

Дискусії

МОГАРИЧЕВ Ю.М. «Церква з баптистерієм»
городища Тепе-Кермен: проблеми датування
та інтерпретації

Discussions

78 MOGARYCHEV Yu.M. «Church with Baptistry»
at the Hillfort Tepe-Kermen: Problems of Dating
and Interpretation

Охорона пам'яток археології

ГЕРШКОВИЧ Я.П. Хранителі нелегальних старо-
житностей в Україні

Охорона пам'яток археології

91 GERSHKOVYCH Ya.P. Keeps of Illegal Antiqui-
ties in Ukraine

Пам'ять археології

РУСЯЄВА А.С. Академік В.В. Латишев — осно-
вположник античної історії та епіграфіки Пів-
нічного Причорномор'я

Пам'ять археології

98 RUS'AYEVA A.S. Academician B.B. Latyshev
as Founder of Ancient History and Epigraphic of
the Northern Territories of the Black Sea Coast

Рецензії

ГАВРИЛЮК Н.О. Рец.: Скорый С.А. Скифы в
Днепровской Правобережной Лесостепи (про-
блемы выделения иранского этнокультурного
элемента)

Book review

101 GAVRYL'UK N.O. Rec.: Skoryj S.A. Scythians in
Forest-Steppe Zone of the Dniper River Right
Bank Region (Problems of setting out the Iranian
Ethno-Cultural Element)

Хроніка

До 60-річчя Віталія Васильовича Отрошенка

111 On the Occasion of the 60th Anniversary of Vitaliy
V. Otroshchenko

До 70-річчя Владислава Миколайовича Гладиліна

113 On the Occasion of the 70th Anniversary of
Vladyslav M. Gladylin

До 60-річчя Михайла Андрійовича Сагайдака

116 On the Occasion of the 60th Anniversary of
Michaylo A. Sagaydak

Порушення прав на інтелектуальну власність

118 Infringement of Copyright

Наші автори

122 Authors

А.А. Залізняк

ЧОРНОМОРСЬКИЙ ПОТОП ТА ЙОГО АРХЕОЛОГІЧНІ НАСЛІДКИ

Новітні геологічні дослідження шельфу Чорного моря дали дослідникам підстави висловити припущення, що близько 7,6 тис. років тому води Середземного моря прорвали Босфор і величезним 100-метровим водоспадом ринули в обміліле на той час прісноводне Чорне озеро. Солоні морська вода знищила прісноводні флору і фауну водойми та протягом кількох років залила величезну низину вздовж її північного та західного узбережжя. Цій маловідомій для українських археологів катастрофічній події, названій Чорноморським потопом, та її можливому впливу на процес неолітизації півдня України присвячено нашу статтю.

Драматична раптова трансгресія Чорного моря, назва якої англійською звучить як *The Black Sea Flood*, — це альтернативна до традиційної, новітня концепція катастрофічно швидкого підняття рівня Чорного моря близько 8 тис. років тому.

Концепція поступового підняття рівня Чорного моря

На початок 1990-х рр. існувала прийнята більшістю дослідників концепція тривалого повільного підняття рівня Чорноморського басейну наприкінці льодовикової доби та після її закінчення (Щербаков и др. 1976; Щербаков и др. 1978; Щербаков 1983; Федоров 1982а, б; Серебряный 1982; Гожик 1992б; Deuser 1972; Ross, Deges 1974). Вважалося, що під час максимального похолодання 20 тис. років тому величезні маси води були скуті льодовиком і рівень Світового океану впав на 130 м, а Чорного моря — на 100 м. Як наслідок, шельфові зони континентів із глибинами менше 130 м від сучасного рівня океану стали сушею. Зникли неглибокі моря вздовж північного узбережжя Євразії. Зокрема, суходіл простягся між Британією та Скандинавією, не існувало Берингової протоки між Азією та Північною Америкою, а північне узбережжя Сибіру знаходилося на сотні кілометрів північніше від сучасного. Глибоководні дослідження підводних схилів континентів фіксують чітку берегову лінію на глибині 130 м нижче сучасної поверхні океанів з характерними піщаними та гравійними пляжами, дюнами, береговими урвищами тощо (Fairbanks 1989).

Унаслідок падіння рівня Середземного моря увірвався зв'язок із Чорним через Босфор і Дар-

данелли. Цей чинник разом із різким зменшенням припливу річкової води через сухий і холодний прильодовиковий клімат періоду максимального похолодання призвели до опріснення і швидкого зниження на 100 м рівня Чорного моря. Оголилися від води неглибокі ділянки дна водойми вздовж його узбережжя — чорноморський шельф (рис.1). Північно-західне узбережжя прісноводного Чорного озера знаходилося на 150—200 км південніше від Одеси. Азовського моря взагалі не існувало, а по його майбутньому дну протікав Дон, що впадав у Чорне озеро південніше Керченського п-ва. Рівнина між Кримом та гирлом сучасного Дунаю була низиною, прорізаною долинами Дунаю, Дністра, Дніпра. Майже за 100 км на південь від сучасної Одеси Дністер впадав у Дніпро, гирло якого було розташоване приблизно на широті Сімферополя. Оскільки шельф уздовж західного узбережжя моря також був сушею, то дельта Дунаю знаходилася на 80 км на схід від сучасної.

Гідрографічні дослідження та донне буріння північного шельфу Чорного моря виявили рельєф поверхні та характер седиментації, притаманний алювіальним рівнинам пониззя великих річок. Межиріччя нижніх течій згаданих річок займали лесові відклади, а річні долини — алювіальні низини, болота, старичні озера (рис. 1). Сухий трав'янистий плейстоценовий степ з фауною бізона, коня та інших трав'яних наприкінці льодовикової доби простягався далеко на південь від сучасного степового Надчорномор'я і займав усю територію Азовського моря та Одеської затоки. По краю чорноморського шельфу на глибині близько 100 м зафіксовано стародавню берегову лінію з характерними береговими урвищами, гальковими та піщаними пляжами, дюнами тощо.

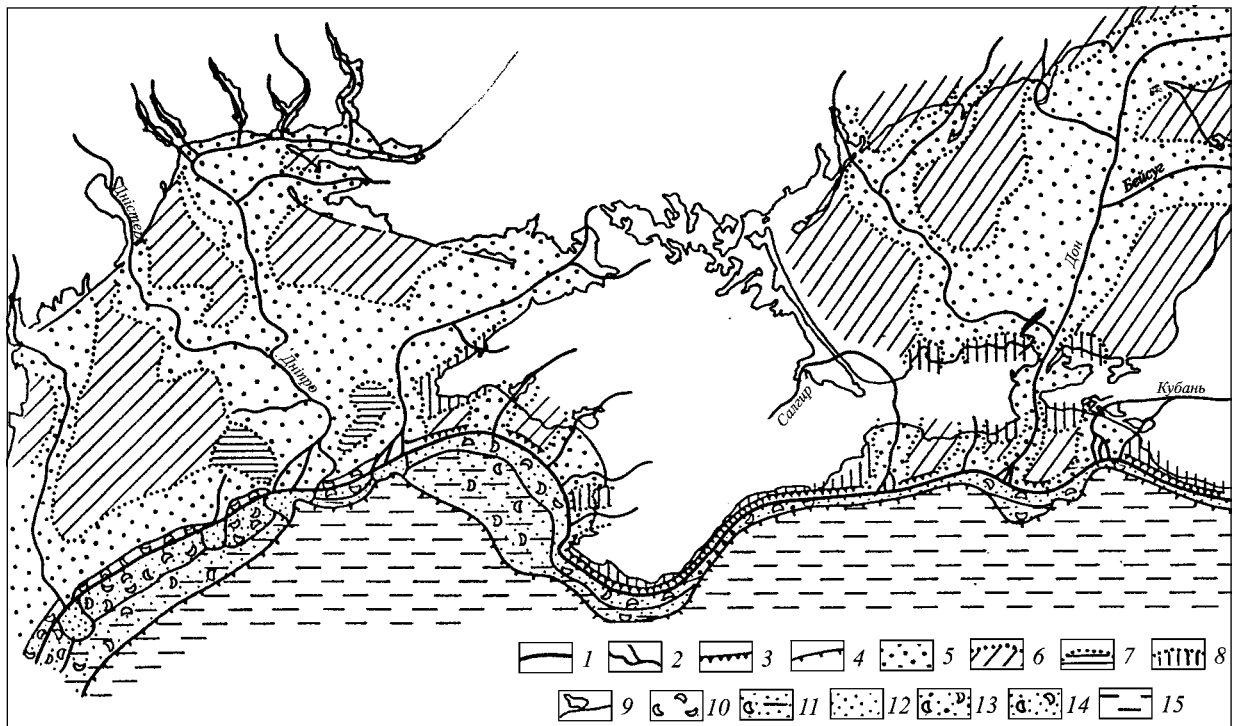

Рис. 1. Північне узбережжя Чорного моря 20—17 тис. років тому, за Ф.А. Щербаковим (Щербаков 1983, рис. 26): 1 — давня берегова лінія, 2 — палеоріки, 3 — абразивні уступи, 4 — край шельфу, 5 — плейстоценовий алювій палеорік, 6 — лесові відкладення, 7 — глини й піски пліоцену, 8 — інші дочетвертинні породи, 9 — сучасна берегова лінія, 10 — ракушняки давньої берегової зони, 11 — піськово-мулисті відкладення шельфу, 12 — аван-дельти палеорік, 13 — грубі відкладення з мушлями, галькою та гравієм, 14 — відкладення з мушлями давнього підводного берегового схилу, 15 — алевроито-глинисті мули континентального схилу

Наприкінці льодовикової доби, 17—10 тис. років тому, внаслідок інтенсивного танення льодовиків рівень морів і океанів поступово, але невпинно піднімався, наближаючись до сучасного. Підвищенню рівня Світового океану відповідає новоевксинська трансгресія Чорного моря, яка почалася з мінімального рівня моря — 100 м — за одними даними, 17 тис. років тому, а за іншими, — 15—12 тис. років тому (Серебрянний 1982, с. 161; Федоров 1982, с. 151; Щербаков 1983, с. 20) і закінчилася у ранньому голоцені на порозі атлантикуму 8 тис. років тому, коли прісноводна водойма стала солоноводним морем¹. Проте через відсутність зв'язку зі Світовим океаном новоевксинське підняття рівня Чорноморської водойми у пізньольодовикову добу не було синхронним з підняттям океану і мало власну специфіку.

Унаслідок інтенсивного танення льодовиків 15—10 тис. років тому різко зросла повноводність річок Чорноморського басейну. Дніпром та Доном дреналися на південь талі води від

підніжжя Валдайського льодовика. Дунай ніс величезні маси води з деградуючих льодовиків Альп та Карпат, а Кубань — з Кавказу. Через Кумо-Маницьку западину в Чорне озеро стікали надлишки прісної води з переповненого Каспійського басейну (Фролов 1982, с. 192). Навіть сухий різкоконтинентальний клімат пізньольодовиків² не міг спричинити випаровування величезних мас талої води, яка на той час потрапляла до Чорного озера. Тому його рівень в останні тисячоліття льодовиків³ нерівномірно, але невпинно зростав, що призвело до поступового затоплення шельфових ділянок узбережжя.

Під час новоевксинської трансгресії море піднімалося зі швидкістю 1 см на рік. На кінець плейстоцену його рівень сягнув мінус 60 м від сучасного, на порозі атлантикуму, 8 тис. років тому, — 30 м, а на кінець середнього голоцену він був лише на 15 м нижчим, ніж тепер (Щербаков 1976; Щербаков 1983, с. 24—26). Ці показники неодноразово уточнювали різні дослідники. Зокрема, на думку П.Ф. Федорова (Федоров 1982, с. 152), рівень Чорного моря на початок голоцену був усього на 20 м нижчим, ніж сучасний, а на думку Л.Р. Серебрянного (Серебрянний 1982, с. 163), — на 40 м. Загальноприйнятої точної схеми післяльодовикових трансгресій Чорноморського басейну не існує й донині.

¹ Межу між плейстоценом і голоценом у наш час датують близько 10 тис. років тому за некаліброваною шкалою або 12 тис. років за календарною (каліброваною) хронологією. Далі калібровані (календарні) дати подаються зі скороченням до н. е. або В. С., на відміну від некаліброваних з позначкою «тому» або В. Р.)

Складну картину коливань рівня Чорного моря у фінальному палеоліті навів М.Ф. Веклич (Веклич 1987, с. 161, 162), який спирався на багаторічні комплексні дослідження кавказького узбережжя Чорного моря (Балабанов, Квирквелия, Островский 1981). Похолодання спричинювали падіння рівня моря, а потепління — його підняття (табл. 1).

Підняття рівня чорноморської водойми в процесі танення льодовиків було обмежене висотою Босфорської сідловини (–34 м від сучасного рівня океану). Сягнувши останньої, чорноморські води почали зливатися через Босфор і Дарданелли у Середземне море (Щербаков 1983, с. 20—24), рівень якого був нижчим від дна Босфору принаймні до раннього голоцену. Про злив чорноморської води через Босфор у Середземне море близько 14 тис. років тому пише, зокрема, австрійський учений А. Прейсінгер. Він вважає, що Середземне море сягнуло дна Босфорської сідловини близько 9,5 тис. років тому, коли морська вода потрапила до Чорного озера, поступово збільшуючи його солоність до наших днів включно. Цю подію, що призвела до поступового засолення Чорного моря та утворення на його дні сірководневого шару, інші вчені датують близько 9—8,5 тис. років тому за некаліброваною шкалою (Deuser 1972; Ross, Deges 1974; Щербаков 1983, с. 23). Підняття Середземного моря до рівня Босфору 9,5—8,5 тис. років тому, тобто на початку голоцену, уможливило подальший поступовий наступ Чорного моря синхронно з підняттям Світового океану до сучасного рівня. Проте наступання моря не було рівномірним. Трансгресії теплих кліматичних періодів з похолоданням змінювалися регресіями. Привертає увагу зростання рівня моря у ранньому атлантикумі, коли нібито стався прорив Босфору. Утім, море піднялося лише на 45 м, а не на 100—150 м, як вважають катастрофісти (табл. 1).

Таблиця 1. Коливання рівня Чорного моря у фінальному плейстоцені та ранньому голоцені

Рівень моря, м	Тисяч років тому	Період	Стан рівня моря
–13	2,5	Суббореал кінцевий	Регресія
+2	4,0	Суббореал ранній	Трансгресія
–25	5,8	Атлантикум кінцевий	Регресія
–10	6,5	Атлантикум середній	Трансгресія
–55	8,0	Бореал/Атлантикум	Регресія
–30	8,5	Бореал пізній	Трансгресія
–60	9,3	Бореал ранній	Регресія
–45	10,2	Пребореал	Трансгресія
–85	11,0	Дріас III	Регресія
–65	12,0	Болінг, Алеред (?)	Трансгресія

Унаслідок нерівномірного, але невпинного підняття рівня Чорного моря безкраї рівнини Північного Надчорномор'я між нижньою течією Дунаю та сучасним гирлом Дону з численними стоянками палеолітичних та мезолітичних мисливців степів опинилися на дні. Виникає запитання: коли і як це сталося — поступово, протягом останніх 17 тис. років чи раптово, 6,7 тис. років В. С. на початку пізнього мезоліту, як це декларує новітня версія Чорноморського потопу?

Концепція раптового затоплення чорноморського шельфу

Вражаюча версія катастрофічного затоплення узбережжя Чорного моря народилася 1993 р. під час міжнародної наукової експедиції вздовж чорноморського шельфу на судні «Акванавт». У ній брали участь дослідники з Колумбійського університету США — У. Раєн, У. Пітмен, К. Мейджор; з Південного відділення Інституту океанології РАН (м. Геленджик) — К.М. Шимкус та В.М. Москаленко; з Інституту океанології Болгарської АН — П. Димитров, а також Г. Джоунс з Техаського сільськогосподарського університету, Х. Юдже зі Стамбулу та ін. Результати цих досліджень утілилися у монографії згаданих керівників експедиції У. Раєна та У. Пітмена з інтригуючою назвою «Ноїв потоп» (Ryan, Pitman, 1999). Пізніше результати сенсаційних досліджень дна Одеської затоки та Азовського моря експедицією У. Раєна та У. Пітмена підтвердилися глибоководними дослідженнями шельфу південного берега Чорного моря біля м. Синоп. Тут на глибині близько 150 м також було виявлено стародавню берегову лінію (Ballard, Coleman, Rosenberg 2000).

Останнім часом відбулося кілька міжнародних конференцій, присвячених проблемам Чорноморського потопу. Так, 18—20 жовтня 2003 р. у Колумбійському університеті (США) відбулася конференція під назвою «Чорноморський потоп: археологічні та геологічні докази», на якій заслухано 19 доповідей з відповідної тематики. У Сієтлі 2—5 листопада 2003 р. пройшло наукове зібрання на тему «Ноїв потоп» та пізньочетвертинна геологічна й археологічна історія Чорного моря і прилеглих територій».

Прибічники концепції Чорноморського потопу дійшли висновку, що в період максимального похолодання 18 тис. років тому на місці сучасного Босфору існувало пасмо пагорбів, що поєднувало Європу з Азією. З пагорбів текло дві річки: одна — на північ, у Чорноморську водойму, яка на той час була прісноводним Чорним озером, а друга несла воду з Босфорського пасма на південь, у Мармурове озеро, з якого прісна вода витікала через Дарданелли в Егейське море.

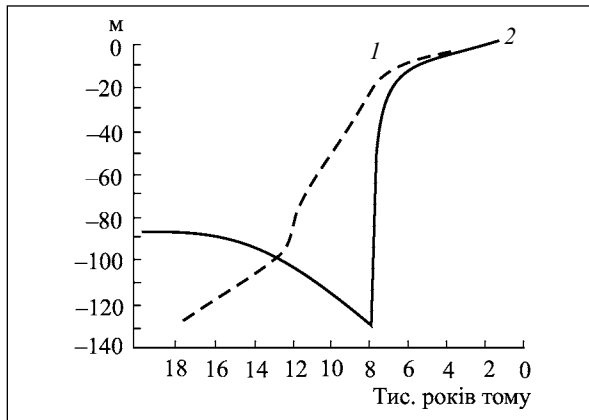

Рис. 2. Зміни рівня: 1 — Світового океану та 2 — Чорного моря за останні 20 тис. років (Farbanks 1989)

У період між 17 і 10 тис. років тому більшість льодовиків північної півкулі розтанули. Величезні маси талої води потрапили до Світового океану, значно піднявши його рівень від зазначеного мінімуму –130 м нижче від сучасного. Проте останнього ще не було досягнуто, і Босфорська дамба продовжувала відокремлювати Чорне озеро від Середземного моря. На початку голоцену 10—7 тис. років В. С., через зникнення більшості льодовиків в Альпах, Карпатах, на Кавказі та особливо Великого Скандинавського, кількість прісної води, яку несли в Чорне озеро Дунай, Дністер, Дніпро, Дон, Кубань, різко скоротилася. До того ж, у бореалі (VIII тис. В. С.) на півдні Європи запанував сухий і теплий клімат, адже на той час вологі атлантичні циклони перемістилися на північ Європи. Чорне озеро, що не мало зв'язку з океаном, почало пересихати подібно до Аральського. Його рівень упав до –150 м нижче від сучасного. Одеська затока була сушею, а берегова лінія тяглася, фактично, від сучасного Севастополя на захід у напрямку гирла Дунаю. Природні характеристики алювіальних рівнин, що колись знаходилися на місці сучасної Одеської затоки, розглянуто раніше.

Поки на початку голоцену Чорне озеро пересихало на кшталт сучасного Аральського, рівень Світового океану невинно зростав (рис. 2). Солоні морські води залили прісноводне Мармурове озеро і підступили з півдня до Босфорської перемички між Європою та Малою Азією. Зрештою води Середземного моря 7,6 тис. років тому (6,7 тис. років В. С.) сягнули Босфорської сідловини, через яку гігантським солоним водоспадом заввишки, за різними даними, 100—156 м перелилися у прісне Чорне озеро. Морська вода швидко промила і поглибила Босфор. Потік солоної води був настільки потужним, що рівень Чорного озера піднімався на 15 см щоденно, а наступання моря на низину, яка простягалася на місці сучасної Одеської затоки, відбувалося зі швидкістю

кількох кілометрів на місяць. За 2—3 роки Чорноморська водойма піднялася, як мінімум, на 100 м і затопила не менше 100 тис. км² суходолу, переважно низини вздовж західного й особливо північного узбереж. Після катастрофи рівень Чорного моря стабілізувався на позначці –15 м нижче від сучасного, відповідно до тогочасного рівня Світового океану (Ryan, Pitman et al. 1997; Ryan, Pitman 1999; Dimitrov P., Solakov, Slavova, Dimitrov D. 1999; Ballard, Coleman, Rosenberg 2000; Терехин 2001) (рис. 2).

Швидке засолення прісноводного озера морською водою виявилось фатальним для його флори і фауни. Практично одномоментне вимирання майже всього живого призвело до випадіння на дно нового моря потужного шару мертвих організмів, з яких утворився горизонт геологічних відкладів органічного походження (сапропелів) завтовшки 1,5—2 м. Продукти розпаду мертвих організмів за умов нестачі кисню призвели до зараження сірководнем глибинних шарів Чорного моря. Частина дослідників вважає, що певну роль у формуванні сірководневого шару в глибинах Чорного моря відіграло нагромадження у придонних шарах важкої солоної води, а можливо, і викиди метану внаслідок тектонічних зрушень на дні моря. До речі, існує версія про можливість прориву води Середземного моря внаслідок тектонічних зрушень на Босфорі (Терехин 2001).

Різка заміна прісної води на солону в Чорноморському басейні фіксується завдяки раптовим зникненням прісноводних різновидів молюсків та поширенням морських. Радіовуглецевий аналіз мушель із відкладів, фіксують появу останніх, та численні дати за C¹⁴ для нижнього шару згаданих сапропелів визначили час Чорноморського потопу. Спочатку його датували 7150 років тому (Ryan, Pitman 1997). Нині більшість дослідників вважають, що він стався на початку атлантичного періоду голоцену 8—7,6 тис. років тому, або 7—6,5 тис. років В. С. Останнім часом фігурує точна дата — 6,7 тис. років В. С. (Dimitrov P., Solakov, Slavova, Dimitrov D. 1999).

Раптова потужна трансгресія внаслідок прориву Босфору призвела не лише до блискавичного затоплення великих ділянок чорноморського шельфу, а й до зародження сучасного Азовського моря. За деякими даними, після потопу в суббореальний період рівень Чорного моря був навіть на 2 м вищим, ніж сучасний. Тому чорноморські лимани піднімалися річковими долинами значно вище, ніж тепер. Зокрема, Дніпровський лиман верхів'ями сягав сучасного Нікополя, Дністровський — Тирасполя, Дунайський — Ренів (Гожик 1992). Підтоплення широкої долини Нижнього Дону та Молочної започаткувало утворення Азовського моря.

Концепція Чорноморського потопу, як і викладена раніше традиційна, має свої слабкі місця. Зокрема, встановлена на основі сучасних досліджень дата потопу за C^{14} (8—7,5 тис. років тому) розходиться з радіовуглецевими датами початку затоплення чорноморського шельфу, отриманими ще за радянських часів у 1970—1980-ті рр. (15—12 тис. років тому), на 7—5 тис. років. Частково цю похибку можна пояснити досконалішою методикою датування в наші дні, тобто вирішити суперечність на користь нової концепції. Проте як бути з розробленою кількома поколіннями радянських дослідників шкалою коливань рівня Чорного моря (табл. 1), яка не фіксує на початку атлантикуму одномоментного підняття рівня моря на 100 м?

Важко пояснити «усихання» Чорного озера за часів максимального танення льодовиків у фінальному палеоліті 15—10 тис. років тому. Адже на той час піднімався рівень не лише Світового океану, а й Чорноморського басейну за рахунок різкого збільшення повноводдя річок унаслідок інтенсивного танення льодовиків. Тому рівень Чорного озера в останні тисячоліття льодовикової доби повинен був не падати, як вважають катастрофісти, а навпаки — підніматися. Це впродовж фінального плейстоцену неминуче призвело б спочатку до затоплення шельфових ділянок узбережжя (новоевксинська трансгресія), а потім до зливу надлишків прісної води через Босфор у Середземне море, рівень якого, як зазначалося, піднявся до рівня Босфору значно пізніше — на початку голоцену. Наведене узгоджується з традиційною і суперечить новітній катастрофічній версії підняття рівня Чорноморської водойми на межі плейстоцену та голоцену.

Слабкі місця та суперечливість деяких положень концепції Чорноморського потопу з раніше відомими змушують її фундаторів та прибічників визнати «контроверсійність» цієї концепції та вважати її «робочою гіпотезою», що вимагає додаткової аргументації.

Отже, поки що немає підстав заперечувати новоевксинське затоплення чорноморського шельфу в пізньольодовикову добу прісними водами Чорного озера, рівень якого на той час зростав унаслідок збільшення припливу талих льодовикових вод. Виходить, що сухий під час максимуму похолодання 20—17 тис. років тому чорноморський шельф спочатку був затоплений у новоевксинський час (17—10 тис. років тому), потім знову «висох» за умов відносно теплого й аридного клімату раннього голоцену і зрештою ще раз був затоплений близько 8 тис. років тому внаслідок катастрофічного прориву Босфору середземноморськими водами. Картина вимагується складна і навіть нереальна. Адже геологічні дослідження чорноморського шельфу

не фіксують його повторного осушення після фінальнольодовикової новоевксинської трансгресії до глибини —100—150 м нижче від сучасного рівня.

Зрозуміло, що потоп був можливим лише за умов, коли Середземне море сягнуло Босфору 7,6 тис. років тому, а не раніше, як вважають інші дослідники (Deuser 1972; Ross, Deges 1974; Щербаков 1983, с. 23), коли рівень Чорного озера був настільки високим, що сягав Босфору, який функціонував як сточище прісної води до Середземноморського басейну. Якщо Середземне море сягнуло Босфорської сідловини на межі плейстоцену та голоцену, то катастрофічний потоп не відбувся б через відсутність перевищення рівня Середземного моря над Чорним. У цьому разі засолення останнього морською водою (а отже, і утворення сірководневого шару) також не було раптовим, а мало поступовий характер. Більше того, якщо раптовий прорив Босфору і стався, то не із сучасного високого рівня Середземного моря, а з рівня найбільш мілкої ділянки дна Босфорської протоки (—34 м). Тобто після катастрофи рівень Чорного моря був на 30 м нижчим, ніж сучасний. Він поступово зростав пізніше, синхронно з подальшим підняттям вод Світового океану.

На думку Ф.А. Щербакова (Щербаков 1983, с. 25), на кінець новоевксинської трансгресії і початок засолення Чорноморської водойми 7—8 тис. років тому (тобто на час катастрофи) рівень Світового океану становив —15 м від сучасного, а Чорного моря — —30 м. Тобто перепад між водами Середземного і Чорного морів становив усього 15 м, а не 150 м, як вважають У. Раєн та У. Пітмен (Ryan, Pitman 1999). У такому разі на той час майже весь шельф був уже затоплений, і прорив Босфору не мав катастрофічних наслідків.

Наведені контроверсійні положення новітньої версії Чорноморської катастрофи свідчать про необхідність обережного ставлення до неї. Паралельне існування кількох можливих концепцій розвитку Чорноморського басейну протягом останніх 20 тис. років свідчить, що реальна історія Чорного моря ще не написана. Отже, концепція Чорноморського потопу перебуває на стадії робочої гіпотези і вимагає тривалих досліджень та додаткової аргументації, причому робити це повинні не аматори, а професійні геологи та палеогеографи.

Водночас незалежно від того, коли сталися згадані потужні трансгресії у Північному Надчорномор'ї і як швидко наступало море, ці події безпосередньо стосуються археології та первісної історії України. Тому не слід ігнорувати проблему Чорноморського потопу, яка за 12 років свого існування так і не привернула увагу археологів України. Разом із тим, далекосяжні археологічні висновки з цієї, ще аж ніяк не доведеної, катастрофічної події вже зроблено.

Чорноморські трансгресії та давня історія регіону

Не потребує розлогих коментарів смілива спроба хронологічно прив'язати Чорноморський потоп до дати божественного створення Світу за візантійською традицією: 7513 років тому (5508 р. до Р. Х. + 2005 р.). Ця дата дійсно наближається до некаліброваної радіовуглецевої дати потопу (7,5 тис. $\pm$ 50 років В. Р.). Проте абсурдність таких побудов очевидна. Адже їхнім прибічникам доведеться визнати, що християнське літочислення ґрунтується на конвенційних радіокарбонічних датах і для переведення в реальне, календарне, літочислення вимагає калібрування. Навряд чи святі отці середньовіччя були знайомі з принципами радіокарбонічного датування.

Висловлено припущення, що відоме свідчення Платона про Атлантиду — це згадка про загибелю на дні Чорного моря Понтійську цивілізацію, а біблійний сюжет про всесвітній потоп та Ноїв ковчег нібито описує катастрофічне затоплення чорноморського узбережжя. Заради справедливості зазначимо, що самі прибічники Чорноморської катастрофи вважають реальнішим претендентом на місце прототипу біблійної легенди не Чорноморський, а Перський потоп. Мається на увазі затоплення Перської затоки наприкінці льодовикової доби внаслідок уже згаданого підняття рівня Світового океану. Затоплення було не катастрофічним, але масштабним: довжина Перської затоки — близько 1000 км. Крім того, і біблійне свідчення, що «вікна небесні відчинилися, і лився на землю дощ сорок днів і сорок ночей», більше нагадує тропічні мусонні дощі на узбережжі Індійського океану, ніж повинь у помірному кліматі Північного Надчорномор'я (Ryan, Pitman 1999; Dimitrov P., Solakov, Slavova, Dimitrov D. 1999).

Серйозних археологічних підстав припускати загибель на чорноморському шельфі цілої Понтійської цивілізації (Dimitrov P., Solakov, Dimitrov D. 1999), на нашу думку, також немає. Якщо море насувалося на сушу зі швидкістю кілька кілометрів на місяць, як твердять катастрофісти, то більшість населення затоплених територій мала можливість урятуватися. Проте після потопу в середині VII тис. В. С. ані в Західному, ані в Північному Надчорномор'ї не зафіксовано жодних слідів суспільств, що у своєму культурно-соціальному розвитку сягнули рівня цивілізації. Останній, як відомо, передбачає наявність міст, писемності, держави. Не підходить для цієї ролі і знаменитий Варненський могильник у Болгарії з його численними золотими прикрасами. По-перше, людність, що його залишила, перебувала на додержавній і до-

писемній стадії розвитку, а по-друге, він більш ніж на тисячу років пізніший за потоп.

Виглядає умоглядною і гіпотеза, що Шумер Месопотамії засновано людністю Понтійської цивілізації, яка врятувалася від Чорноморського потопу (Ryan, Pitman 1999). Ці люди нібито принесли легенди про всесвітній потоп у Месопотамію. Шумерський міф про Гільгамеша начебто пізніше трансформувався на біблійну оповідь про Ноїв ковчег. Не переконує навіть той факт, що відома убейдійська культура, яка певною мірою була попередницею Шумеру, з'явилася на півночі Месопотамії за кілька сотень років (між 5,5 тис. і 5,0 тис. років В. С.) після Чорноморського потопу.

Припущення про початок неолітизації Балкан і Подунав'я внаслідок вимушеної міграції найдавніших землеробів та скотарів з родючих рівнин сучасного чорноморського шельфу на Балкани (Ryan, Pitman 1999) також не витримує критики. Адже domestikовані тварини (вівця, коза) та культурні рослини (пшениця, ячмінь) на Балканах з'явилися принаймні за тисячоліття до потопу, який дослідники датують приблизно 6,7 тис. років В. С. Так, дрібна домашня худоба в докерамічному неоліті Східної Греції поширилася близько 8 тис. років В. С., велика рогата худоба — 7 тис. років В. С. (Hassan 2000, p. 13), а культурні пшениця та ячмінь — у кінці VIII тис. В. С. (Colledge, Connolly, Shennan 2004, p. 47).

Проте якщо катастрофічна повинь дійсно сталася у зазначений час, то, мабуть, не варто виключати певну стимуляцію нею переселення якщо не найдавніших, то ранніх землеробів у Подунав'я на родючі алювіальні рівнини Західного та Північного Надчорномор'я. Післяльодовикове затоплення значних ділянок чорноморського узбережжя, зокрема в межах сучасної України, є доконаним фактом. Залежно від швидкості наступання моря на суходіл ця обставина, без сумніву, певним чином впливала на міграційні процеси у Північному Надчорномор'ї.

Якщо якусь міграцію у регіоні й можна пов'язати з трансгресією моря початку атлантичного періоду (коли, можливо, стався згаданий потоп), то це досить несподівану й масову появу на Одещині та Миколаївщині численних пам'яток гребениківської культури (Станко 1982; Залізник 1998). Їхній розвинений крем'яний інвентар не має генетичних попередників у Північно-Західному Надчорномор'ї і з'явився в регіоні у цілком сформованому стані. Крем'яному інвентарю гребениківської культури властива досконала техніка відтискання правильних пластин зі сплосчених нуклеусів та численні трапеції (рис. 3). Відсутність кераміки за властивостями пізнішим неолітичним пам'яткам відтискної техніки обробки кременю дала підстави називати мезолітич-

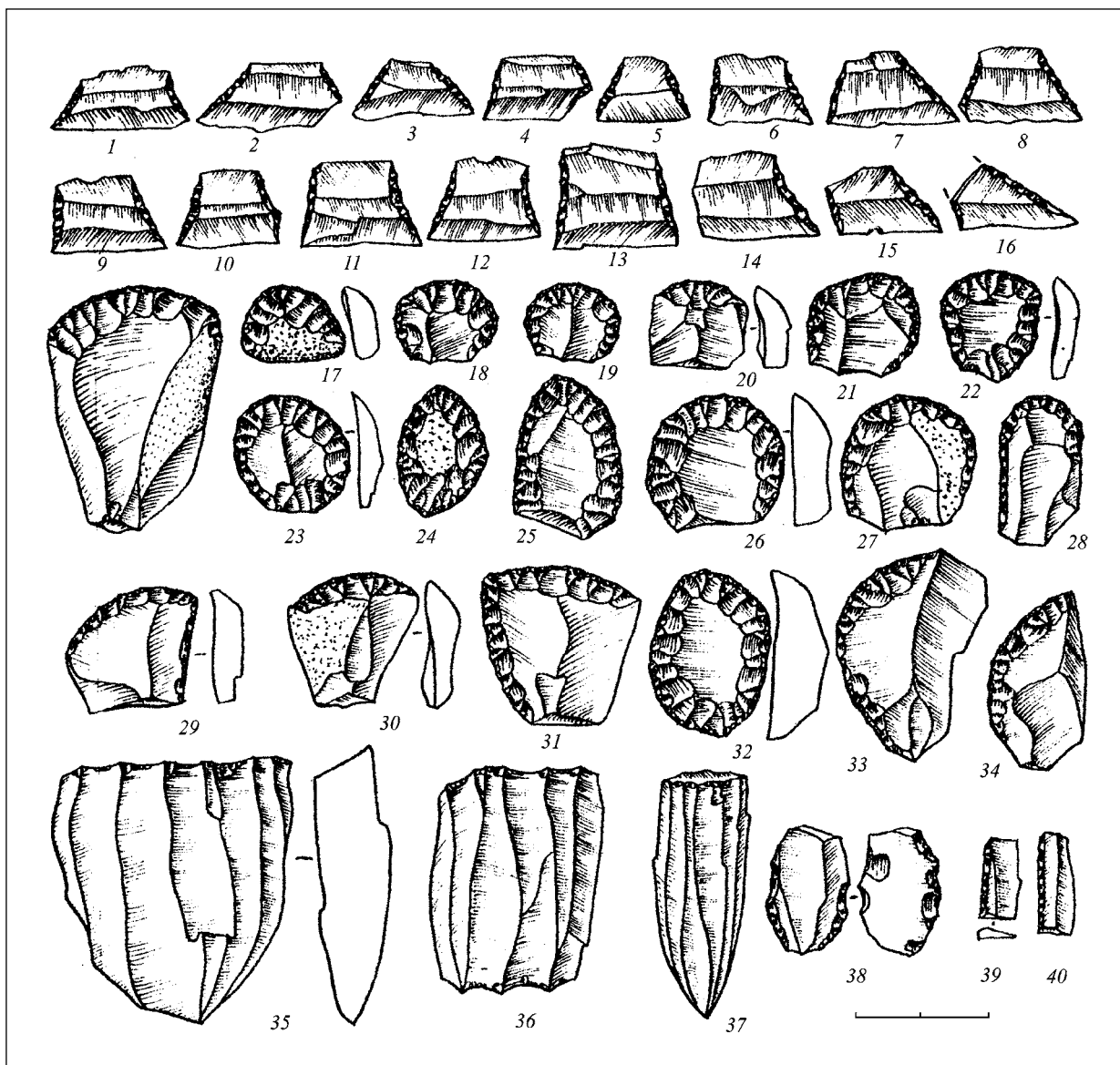

Рис. 3. Крем'яний інвентар стоянки Гребеники на Одещині

ну, за формальним показником, гребениківську культуру протонеолітичною (Залізняк 1995, с. 6).

Типологія та технологія її крем'яних виробів мають прямі паралелі в докерамічному та ранньокерамічному неоліті Балкан і Подунав'я (стоянки Протосескло, Аргіса, Криш, Старчево, Куйна Туркулуї Дубова). Це стало підставою для висновку про те, що властива Гребеникам протонеолітична техніка обробки кременю у пізньому мезоліті була принесена в Україну з балкано-дунайського регіону (Залізняк 1995, с. 6; Залізняк 1998, с. 183). Саме тут на світанку неоліту мігрантами з Близького Сходу поширено відтискну техніка кременеобробки, органічним елементом якої є гребениківські трапедії. Тому її найдавніші прояви маємо в докерамічному неоліті Фесалії — Аргіса, Протосескло, Неа Нікомедія. Ще до поширення кераміки ця технологія сягнула Подунав'я (Лепинський Вир),

території Румунії (Рипічені, Ізвор), Подністров'я (Сороки, докерамічні шари). Археологічним відповідником цих протонеолітичних мігрантів з південного заходу є безкерамічна гребениківська культура Одещини (Залізняк 1995; Залізняк 1998), крем'яний інвентар якої є типовим прикладом згаданої протонеолітичної техніки обробки кременю Балкан та Подунав'я.

Раптова поява гребениківського населення у Північно-Західному Надчорномор'ї збігається в часі з Чорноморським потопом. Як було зазначено, ця подія датується приблизно 7,6 тис. років тому, тоді як найдавніші пам'ятки з кременем гребениківського типу (Сороки 2, нижній шар; Матвіїв Курган I) отримали дати близько 7,5 тис. років тому. Більшість гребениківських стоянок, схоже, існували у другій половині VII тис. В. Р. (табл. 2).

Картографування стоянок із кременем гребениківського типу свідчить про потужну міграцію

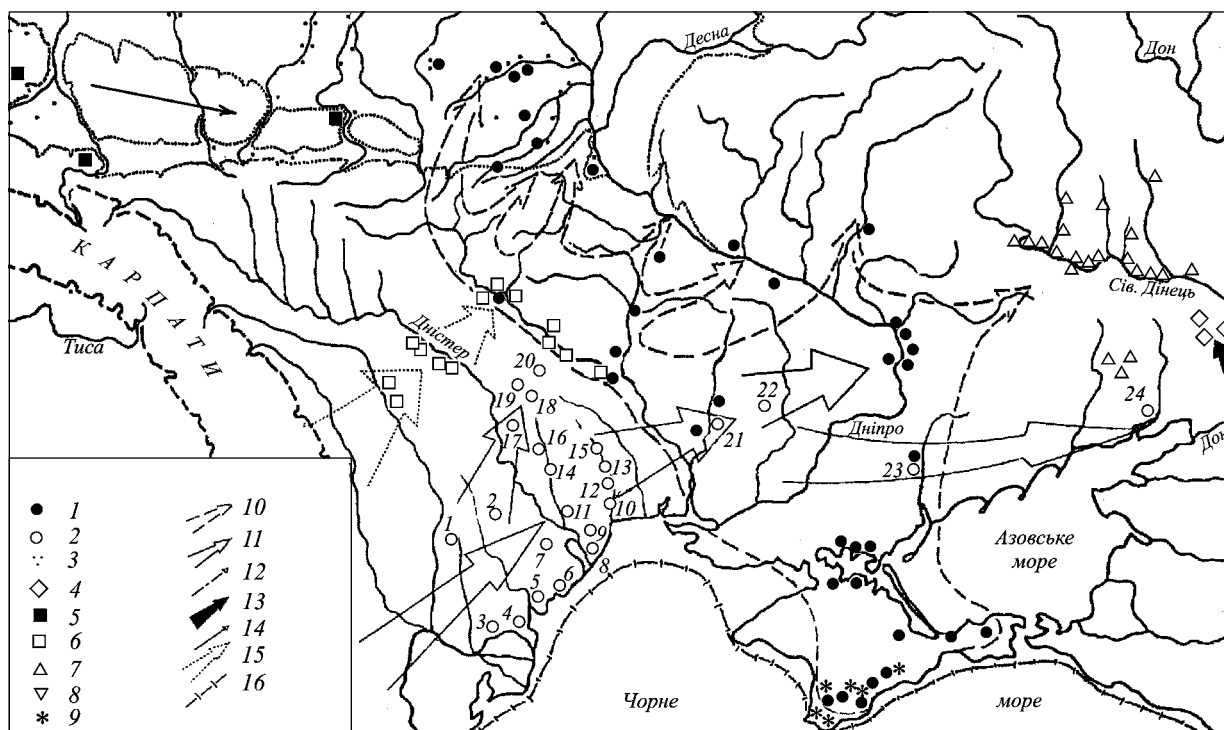

Рис. 4. Міграції протонеолітичного та ранньонеолітичного населення у другій половині VII — на початку VI тис. до н. е., можливо, частково стимульовані ранньоатлантичною трансгресією Чорного моря. Пам'ятки культур: 1 — кукрецької, 2 — гребениківської, 3 — яніславицької, 4 — типу Платівський Став, 5 — культури лінійно-стрічкової кераміки, 6 — буго-дністровської, 7 — донецької, 8 — типу Студенок, 9 — мурзак-кобинської. Напрямки розселення людності культур: 10 — кукрецької, 11 — гребениківської, 12 — яніславицької, 13 — платівськоставської, 14 — лінійно-стрічкової кераміки, 15 — криш, 16 — берегова лінія Чорного моря на початку голоцену. Стоянки гребениківської культури та їхні аналоги: 1 — Саратени, 2 — Заїм I, 3 — Василівка, 4 — Мирне, 5 — Борисівка, 6 — Дивізія, 7 — Царичанка, 8 — Барабой, 9 — Доброжани, 10 — Йосипівка, 11 — Гребеники, 12 — Карпове, 13 — Цибулівка, 14 — Тростянець, 15 — Катаржани, 16 — Гіржеве, 17 — Орлівка, 18 — Довжанка, 19 — Оленівка, 20 — Познанка, 21 — Балахове, 22 — Казанка, 23 — Кам'яна Могила 3, 24 — Матвій Курган

цього населення з Подунав'я через Північно-Західне Надчорномор'я у басейн Південного Бугу, далі — у Надпоріжжя і навіть у Надазов'я (Кам'яна Могила 3 на р. Молочній, Матвій Кур-

Таблиця 2. Радіовуглецеві дати пам'яток із крем'яним інвентарем гребениківського типу

Пам'ятка	Дата, В. Р.	Джерело
Мирне		
Ле 1648	7200 ± 80	[Зайцева и др. 1997, с. 126]
Гіржеве		
Ле 1703	7050 ± 60	Там само
Кі 11239	7200 ± 220	За В.О. Маньком
Кі 11240	7390 ± 100	Там само
Кі 11241	7280 ± 170	“ “
Сороки 2		
Bln 588	7515 ± 120	[Timofeev at al. 2000, p. 47]
Bln 587	7420 ± 80	Там само
Матвій Курган I		
Gr 7199	7505 ± 210	[Крижевская 2002, с. 114]
Ле 1217	7180 ± 78	Там само

ган під Таганрогом) (рис. 4). Наслідком її стало поширення прогресивної протонеолітичної техніки відтискної обробки кременю серед мезолітичних мисливців та рибалок Південно-Західної України. Не можна виключати певний вплив гребениківської відтискної технології на формування мурзак-кобинської культури Гірського Криму, про що свого часу писав В.Н. Станко.

Гребениківські мігранти відкрили шлях для нових хвиль неолітичних переселенців з Подунав'я на Правобережну Україну, що зрештою призвело до неолітизації регіону. Йдеться про носіїв культурних традицій протокриш та криш другої половини VII — початку VI тис. В. С., лінійно-стрічкової кераміки (ЛСК) середини VI тис. В. С., Кукутені-Трипілля кінця VI тис. В. С. Просування ранніх землеробів у Південно-Західну Україну припадає на м'який і вологий клімат атлантичного періоду голоцену.

Започаткована гребениківцями неолітизація Правобережної України відбувалася за своєрідним принципом доміно. Кожна наступна хвиля неолітичних переселенців виштовхувала попередню далі, на північний схід. Неолітичні при-

бульці передавали навички відтворювального господарства та керамічного виробництва мезолітичним аборигенам, з якими контактували на колонізованих землях. Останні під тиском з південного заходу переселялися далі у північно-східному напрямку, несучи неолітичні новації автохтонам Подніпров'я та Полісся (рис. 4).

Зокрема, мисливці та рибалки кукрецької культури басейну Південного Бугу у другій половині VII тис. В. С. перейняли від гребениківських та кришських переселенців із Подністров'я неолітичну відтискну техніку обробки кременю, перші навички керамічного виробництва, землеробства та скотарства. Унаслідок синтезу місцевих кукрецьких та принесених з південного заходу неолітичних традицій постала синкретична буго-дністровська культура (БДК), ранні пам'ятки якої синхронні з гребениківськими.

Дані радіовуглецевого аналізу свідчать, що спочатку в середині VII тис. В. С. неолітизація сягнула Подністров'я (Сороки 2, нижній шар). Найдавніші неолітичні пам'ятки на Бузі печерської фази БДК датуються на кілька століть пізніше. Черкаського та Київського Подніпров'я неолітичні переселенці з південного заходу досягли вже в першій половині VI тис. В. С., судячи з найдавнішої кераміки Середнього Подніпров'я на самчинській фазі БДК (Лазарівка, Крушники, Прибір 7а).

Процес неолітизації мезолітичних автохтонів останнім часом простежено на матеріалах стоянок Добрянки 1, 2, 3 на р. Тікич. Це типові для місцевого мезоліту крем'яні комплекси кукрецької культури, що містять виразну серію правильних трапецій гребениківського типу, архаїчну кераміку з елементами декору культури криш Молдови, а також кістки оленів, косуль та дрібної й великої рогатої худоби. Матеріали Добрянки 3 продатовано за C-14 останньою третьою VII тис. В. С.

Подібний синтез місцевого кукрецького кременю з крем'яною технологією балкано-дунайського походження (правильні трапеції, сплюснені нуклеуси для регулярних пластин) розпочався ще в середині VII тис. В. С. на Одещині. Тут гребениківські протонеолітичні мігранти з Подунав'я вступили в контакт з аборигенами-кукрекцями. Наслідком цих контактів є обов'язкова кукрецька домішка (вкладні, мікропластини з притупленим краєм, олівцеподібні нуклеуси) у всіх відомих гребениківських комплексах.

Схожий синтез різних традицій обробки кременю простежується на пам'ятках ранньої печерської фази БДК Побужжя (Даниленко 1969, с. 109, рис. 21; 81; 126). Зокрема, колекція стоянки Печера демонструє аналогічне до виявленого на Добрянці поєднання типового кукрецького кременю з гребениківськими трапеціями та односторонніми нуклеусами, архаїчною керамікою з кришським орнаментом.

Такий синтезований кукрецько-гребениківський інвентар мігранти з Побужжя принесли на початку самчинського етапу БДК (початок VI тис. В. С.) у Черкаське та Київське Подніпров'я. Тому найдавнішим неолітичним пам'яткам від Чорнобиля до Кременчука (Лазарівка, Крушники, Прибір 7а, Велика Андрусівка тощо) властивий кукрецький кремій із правильними трапеціями та кераміка із самчинським декором — хрестоподібні лінійні композиції, ряди наколів протягнутою гребінкою тощо (Залізняк, Манько 2004).

Протягом VI тис. В. С. новими хвилями неолітичних мігрантів з Подністров'я (культури ЛСК, Кукутені-Трипілля) буго-дністровська людність була витіснена з Побужжя у Середнє Подніпров'я та Київське Полісся, де вплинула на формування дніпро-донецької та німанської неолітичної культур (Залізняк, Манько 2004). Потужне розселення племен ЛСК з Подунав'я, що розпочалося за тисячу років після часу ймовірної катастрофи, а саме у середині VI тис. В. С., могло також певною мірою стимулюватися тиском з боку переселенців, які рятувалися від морської стихії.

Цей масштабний процес неолітизації Правобережної України балкано-дунайськими переселенцями започаткувала потужна гребениківська міграція середини VII тис. В. С., імовірним стимулятором якої могла бути трансгресія Чорного моря. Від того, яким був наступ моря — раптовим чи поступовим, значною мірою залежала швидкість просування неолітичних колоністів на Правобережну Україну. Тобто на запитання, була це інтенсивна міграція чи поступова інфільтрація в середовище місцевих мисливців та рибалок, можуть відповісти лише майбутні дослідження, зокрема й чорноморських трансгресій.

Так чи інакше, проблема так званого Чорноморського потопу останніми роками набула значного міжнародного розголосу. Вона вимагає певної уваги і з боку українських археологів.

Балабанов И.П., Квирквелия Б.Д., Островский А.Б. Новейшая история формирования инженерно-геологических условий и долгосрочный прогноз развития береговой зоны полуострова Пицунда. — Тбилиси, 1981.

Веклич М.Ф. Проблемы палеоклиматологии. — К., 1987.

Гожик П.Ф. История лиманов Причерноморья // История озер Восточно-Европейской равнины. — СПб., 1992. — С. 195—203.

- Залізник Л.Л. Пізній мезоліт України // Археологія. — 1995, № 4. — С. 3—16.
- Залізник Л.Л. Передісторія України X—V тис. до н. е. — К., 1998.
- Залізник Л.Л., Манько В.О. Стоянки біля с. Добрянки на р. Тікич та деякі проблеми неолітизації Середнього Подніпров'я // Кам'яна доба України. — 2004, № 5. — С. 137—168.
- Серебрянный Л.Р. Колебания уровня Черного моря в послеледниковое время и их сопоставление с историей оледенения Кавказа // Колебания уровня морей и океанов за 15 000 лет. — М., 1982. — С. 161—167.
- Станко В.Н. Мирное. Проблема мезолита степей Северного Причерноморья. — К., 1982.
- Терехин Ю.В. К проблеме сероводородного заражения Черного моря // Экологическая безопасность прибрежной и шельфовой зон и комплексное использование ресурсов шельфа. — Севастополь, 2001. — С. 124—128.
- Федоров П.В. Послеледниковая трансгрессия Черного моря и проблема изменений уровня океана за последние 15 000 лет // Колебания уровня морей и океанов за 15 000 лет. — М., 1982а. — С. 151—156.
- Федоров П.В. Основные проблемы плейстоценовой истории Черного моря // Стратиграфия и палеогеография антропогена. — М., 1982б. — С. 117—187.
- Щербаков Ф.А. и др. Шельф северо-западной части Черного моря в плейстоцене-голоцене // Четвертичный период. — 1976, Вып. 16. — С. 141—152.
- Щербаков Ф.А. и др. Осадконакопление на континентальной окраине Черного моря. — М., 1978.
- Щербаков Ф.А. Материковые окраины в позднем плейстоцене и голоцене. — М., 1983.
- Ballard R.D., Coleman D.F., Rosenberg G.D. Further Evidence of Abrupt Holocene Drowning of the Black Sea Shelf // Marine Geology. — 2000, № 170. — P. 253—206.
- Colledge S., Connolly J., Shennan S. Archaeobotanical Evidence for the Spread of farming in the Eastern Mediterranean // Current Anthropology. — 2004, Vol. 45. — P. 35—58.
- Deuser W.G. Late Pleistocene and Holocene History of the Black Sea as indicated by stable isotope studies // Journal Geophysics Research. — 1972, № 77. — P. 1071—1077.
- Dimitrov P., Solakov D., Slavova K., Dimitrov D. Geocatastrophic at boundary Pleistocene-Holocene into the Black Sea and Worldwide flood // Геология и полезные ископаемые Черного моря. — К., 1999. — С. 314.
- Fairbanks R.G. A 17 000 years glacio-estatiics sea level record influence of glacial melting rates. On the Younger Dryas event and deep-ocean circulation // Nature. — London, 1989. — 342. — P. 637—642.
- Hassan F.H. Spread of Food Production in the Middle East // A Semi-Annual Archaeological Refereed Journal on the Arab World. — Issue № 1. — January, 2000. — P. 7—28.
- Ross D.A., Degens E.T. Recent sediments of the Black Sea // The Black Sea Geology, Chemistry and Biology. — 1974, Vol. 20. — P. 183—199.
- Ryan W., Pitman W. et al. An Abrupt Drowning of the Black Sea shelf // Marine Geology. — 1997, № 138. — P. 119—126.
- Ryan W., Pitman W. Noah's Flood. The Scientific Discoveries about the Event that Changed History. — New York, 1999.

Одержано 25.05.2005

Л.Л. Залізник

ЧЕРНОМОРСКИЙ ПОТОП И ЕГО АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ПОСЛЕДСТВИЯ

Геологические и гидрографические исследования шельфа Черного моря последних лет дают ученым основания предполагать, что около 7,6 тыс. лет тому назад воды Средиземного моря прорвали Босфор и гигантским водопадом хлынули в обмелевшее в тот период пресноводное Черное озеро. Соленая морская вода за короткое время уничтожила пресноводные флору и фауну водоема и в течение нескольких лет залила обширные низменности вдоль северного и западного побережий. Этому малоизвестному археологам катастрофическому событию, названному Черноморским потопом, а также его возможному влиянию на миграционные процессы, которые привели к неолитизации Правобережной Украины, посвящена данная статья. Возможным следствием трансгрессии Черного моря в начале атлантикума была мощная миграция носителей гребениковской культуры Одесской области. С появлением этого протонеолитического населения начался процесс неолитизации региона.

L.L. Zaliznyak

BLACK SEA FLOOD AND ITS ARCHAEOLOGICAL CONSEQUENCES

Geological and hydrographic exploration of the Black Sea shelf, carried out during the recent years, let the researchers suggest that about 7600 years ago the Mediterranean waters broke through the Bosphoros and a huge waterfall burst into the freshwater Black Lake that had become rather shallow by that time. In a short time seawater destroyed its flora and fauna, it flooded vast lowlands along the northern and western coasts in few years. This article is devoted to this disastrous little-known to archaeologists event, which was called the Black Sea flood, and to its possible influence upon migratory processes having resulted in neolitization of the Pravoberezhna (Right-Bank or Western) Ukraine. Another possible consequence of the Black Sea transgression in the beginning of the Atlantican was the huge migration of Grebenyivska Culture people of Odesa region. The process of neolitization in the region started with the advent of this protoneolithic population.

КЛІТЧАСТИЙ ОРНАМЕНТ РАННЬОСКІФСЬКОГО ЧАСУ ЯК ХРОНОЛОГІЧНИЙ ПОКАЗНИК

У статті розглянуто один із різновидів ранньоскіфського орнаменту, що має аналогії на асирійському рельєфі. Встановлено ще одну опору дату для ранньоскіфської культури.

Хронологічна характеристика є одним із ключових показників будь-якої археологічної культури. Вона дає змогу визначити «нижню» та «верхню» межі культурного кола пам'яток, з'ясувати час побутування окремих категорій матеріальної культури, співвіднести їх з іншими типами артефактів.

Хронологія скіфської культури на сьогодні будується на хронології імпортованих речей, переважно античних. Провідне місце серед них посідають керамічні матеріали (Онайко 1966, с. 7—66; Онайко 1970, с. 5—19). Утім, якщо для середньоскіфського і пізньоскіфського періодів хронологічна шкала загалом зрозуміла (звичайно, і тут є суперечливі моменти), то хронологія ранньоскіфської культури (особливо її раннього етапу) продовжує залишатися дискусійною. Причиною цього є незначна кількість датувальних давньогрецьких матеріалів.

У зазначеній ситуації чільне місце посідають передньоазійські матеріали. Скіфські передньоазійські походи призвели до контактів культури кочовиків із провідними для того часу цивілізаціями Переднього Сходу (Ільїнська, Тереножкин 1983, с. 40—44), наслідком чого стало взаємопроникнення елементів матеріальної сфери цих культур. Відповідно, наявність у скіфських пам'ятках імпортованих матеріалів або виявлення в обох культурах спільних елементів дають змогу «прив'язувати» хронологію скіфської культури до передньоазійської абсолютної хронології.

Значний резонанс у 1990 рр. викликала праця І.М. Медведської (Медведская 1992, с. 86—105), розробки якої певною мірою збігаються з дослідженнями Г. Коссака і спираються на них (Kossak 1987, с. 24—86). І.М. Медведська розподілила ранньоскіфську культуру (РСК) на три етапи і спробувала пов'язати кожен із них з передньоазійською хронологією. У результаті етап РСК-1 датовано останньою третинною VIII (із можливістю ще більшого подавнення) — початком VII ст. до н. е. (у таблиці 750—700 рр. до н. е.); етап РСК-2 — початком — першою половиною VII ст. до н. е.; період РСК-3 — другою половиною VII ст. до н. е. Праця викликала

різні відгуки: від схвальних до негативних (Галанина 1994, с. 92—105; Дьяконов 1994, с. 108—116; Махортых 1996, с. 14—16; Махортых 1999, с. 79—81; Погребова 1993, с. 84—88; Полін 1996, с. 115—123; Раевский 1993, с. 79—84; Тохтасев 1993, с. 89—96; Шер 1993, с. 98—100 тощо).

Нині погляди дослідників щодо початку ранньоскіфської культури умовно можна поділити на три основні групи.

Перша — прибічники подавнення ранньоскіфської культури до VIII ст. до н. е.: І.М. Медведська, С.В. Полін (Медведская 1992, с. 86, 87; Полін 1996, с. 119, 120).

Друга — прихильники поміркованого подавнення ранньоскіфської культури, дата виникнення якої, на їхню думку, коливається в межах кінця VIII — першої чверті VII ст. до н. е.: А.Ю. Алексеев, С.В. Махортых, С.А. Скорий (Алексеев 2003, с. 27; Махортых 1999, с. 80; Скорый 2003, с. 32—42).

Третя — прибічники «пізніх» дат поширення скіфської культури: Т.М. Кузнецова, В.А. Кореняко (Кузнецова 2002, с. 80; Кореняко 2001, с. 63).

За таких умов важливого значення набуває кожен елемент, що дає прив'язку до абсолютних дат. Дослідники вже неодноразово зверталися до передньоазійських паралелей під час датування передскіфського і ранньоскіфського періодів історії Причорномор'я (Белинский 1990, с. 194, 195; Ковпаненко 1966, с. 177, 178; Махортых, Черненко 1995, с. 21—27; Махортых 2000, с. 190—192; Петренко 1980, с. 15—18).

Цікаві паралелі в орнаментальних мотивах удалося простежити між зображенням на рельєфі часу Ашшурбаніпала (668—627 рр. до н. е.) і низкою речей ранньоскіфського часу.

Рельєф періоду Ашшурбаніпала з Ніневії містить зображення царя на двоколісній колісниці у супроводі численної челяді (Potratz 1966, taf. XXV, s. XLIV). Для нас цікавим є орнамент борту колісниці. Він виконаний у вигляді поля, вкритого клітчастими мотивами. Кожен з маленьких квадратиків поділяється діагональною лінією навпіл. Лінії, що розділяють зображення, — це смужки із загостреними кінцями, розширені в центрі. Окрему композицію зображено на передній частині борту: видовжена смуга, яка вни-

Рис. 1. Рельєф Ашшурбаніпала (за J. Potratz)

Рис. 2. Рельєф Ашшурбаніпала, фрагмент (за J. Potratz)

зу дещо звужується. Вона прикрашена одним вертикальним рядом розділених навпіл квадратиків, причому у верхній частині смуги, через її розширення, зроблено спробу переходу до двох рядів квадратиків. Проте до смуги увійшла лише їхня центральна частина, так що загалом виникає враження розетки (рис. 1; 2).

Зазначений орнаментальний мотив має аналогії на низці виробів ранньоскіфського часу.

Зокрема, подібні зображення містяться на кістяних псаліях та на одній із пластин з кург. 2 біля Жаботина (рис. 3, 1). На псаліях (на одному — біля голівки, на іншому — біля копита) зображено поля, розділені лініями на шість квадратиків, більшість з яких, у свою чергу, поділяються навпіл діагоналлю. На пластині, у лівій

верхній частині, також є зображення трьох квадратиків у лінію, два з яких розділені діагоналлю. Третій квадратик має дві діагональні лінії. Комплекс є перехідним, він містить новочеркаські двокільчасті вудила та вироби у ранньоскіфському звіриному стилі (Ильинская 1975, табл. VI, 8, 9, 11; Вязьмитина 1963, рис. 1, 2; 5, 1, 2; Зуев 1993, рис. 1, 3; 2, 1, 2). М.Н. Погребова і Д.С. Раєвський висловили думку про походження такого орнаменту від передньоазійського клинописного письма. Слід зауважити, що зіставляти орнамент жаботинських псалій із зображеннями на псалії з Роменського повіту та на псалії з Кармир-Блура не зовсім правомірно (Погребова, Раевский 1999, с. 271). На жаботинських псаліях, на відміну від зазначених, трикутники утворюють прямокутник.

Орнамент подібного типу має кістяна пластина, знайдена у приміщенні 36 цитаделі Тейшебаїні у Закавказзі (Пиотровский 1955, рис. 9). Лінії розбивають її на чотири частини. Дві діагональні частини прикрашені зображеннями кіл. Інші дві — зображенням поділених навпіл квадратиків (рис. 3, 2). Комплекс Кармир-Блура містив численні знахідки, що дають змогу синхронізувати його з келермеськими пам'ятками.

Цікавим є трикутний у перетині кістяний псалій із Жаботинського поселення (Покровская 1973, рис. 4, 8). Один з його боків містив смугу з семи поділених навпіл врізних квадратиків. У центральній частині псалія — три округлі отвори (рис. 3, 3).

Прикрашені зазначеним орнаментом і уламки трьох кістяних псаліїв із зооморфними зображеннями з кург. 16 Нартанського могильника (рис. 3, 4). Інвентар поховання складався з дволопатевого та трилопатевого стріл з листоподібною та трикутною голівками, залізних трипетельчастих псаліїв, дзеркала з центральною ручкою на звороті, бляшки з увігнуторомбічною фігурою, що дає змогу синхронізувати комплекс із келермеським часом (Батчаев 1985, табл. 41, 28—30).

У пох. 106 Самтаврського могильника на Кавказі знайдено орнаментовані уламки кістяних псаліїв (рис. 3, 5). На одному з них зображення мають геометричний характер (два ряди по три розподілені квадратики). Інший псалій також має два ряди по три квадратики, втім лінійно-розподільники тут опуклі, а зовнішні бічні лінії квадратів не позначені, що створює враження розеток зі спільними пелюстками (Ильинская, Тереножкин 1983, с. 29). За технологією орнаменту цей псалій найближчий до асирійських зображень.

Подібні зображення містяться і на кістяному молоті з Пастирського городища (рис. 3, 6). Утім, кожен із квадратиків розділений тут двома діагоналями, а не однією, так що повної то-

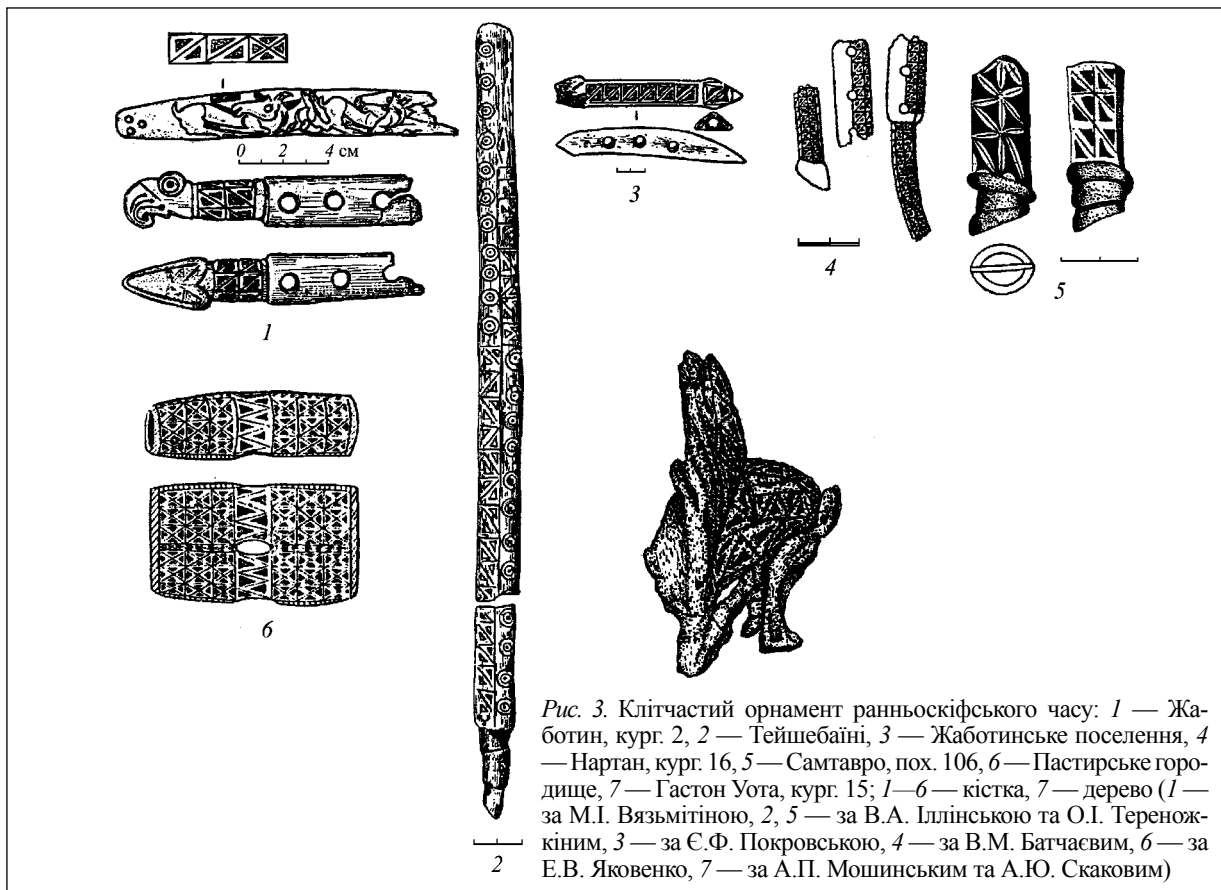

Рис. 3. Клітчастий орнамент ранньоскіфського часу: 1 — Жаботин, кург. 2, 2 — Тейшебаїні, 3 — Жаботинське поселення, 4 — Нартан, кург. 16, 5 — Самтавро, пох. 106, 6 — Пастирське городище, 7 — Гастон Уота, кург. 15; 1—6 — кістка, 7 — дерево (1 — за М.І. Вязьмітіною, 2, 5 — за В.А. Іллінською та О.І. Тереножкіним, 3 — за Є.Ф. Покровською, 4 — за В.М. Батчаєвим, 6 — за Е.В. Яковенко, 7 — за А.П. Мошинським та А.Ю. Скаковим)

тожності до асирійських орнаментів немає (Яковенко 1969, рис. 1).

Окремо слід згадати дерев'яне зооморфне зображення з пох. 15 могильника Гастон-Уота на Північному Кавказі (рис. 3, 7). Воно вкрите орнаментом, що нас цікавить. Утім, комплекс належить до пізнішого часу: в ньому наявні дводірчасті псалії (Мошинський, Скаков 1996, с. 35, 37, рис.; Мошинський 1997, рис. 1—3). Очевидно, має місце випадок пізнього пережитку орнаментального мотиву.

Картографування пам'яток свідчить, що більшість із них пов'язана з Кавказьким регіоном, суміжним із Передньою Азією. Лише екземпляри з Жаботина знайдено у Правобережному лісостепу Північного Причорномор'я.

У хронологічному плані основна частина знахідок (Тейшебаїні, Нартан, Самтавро) за інвентарем пов'язана з келермеським часом, нижня межа якого визначається нині серединою — третьою чвертю VII ст. до н. е. (Петренко 1980 с. 15—18; Галанина 1994, с. 105; Галанина 1997, с. 192). Цікаво, що датувальні речі з Келермеського та Краснознам'янського курганів також синхронізуються з епохою Ашшурбаніпала.

Окремо стоїть комплекс другого Жаботинського кургану: він перехідний — новочеркасько-скіфський. Цю пам'ятку створено рані-

ше, ніж келермеські комплекси, причому вони безпосередньо не межують: як виявилось, для ранньоскіфського часу, на підставі кореляції дат різних деталей вузди, можливе визначення досить дрібних хронологічних груп. Ідеться, насамперед, про відносну хронологію. На жаль, нерозробленість абсолютної хронології не дає змоги датувати їх точно. Ключовою для кореляції виявилася наявність у комплексах новочеркаських елементів, залізних стременоподібних і петельчастих вудил, бронзових тридірчастих псаліїв «жаботинського» типу та залізних псаліїв із трьома петлями. Виділено чотири групи деталей кінського спорядження.

У першій групі наявні новочеркаські бронзові двокільчасті вудила, скіфські стременоподібні вудила та бронзові жаботинські псалії: Жаботин 2 (Ильинская 1975, табл. VI, 1—11), Олексієвський курган (Мурзин 1978, рис. 3, 1—8).

Друга група — Жаботин 524 (Ильинская 1975, табл. VII) — характеризується виходом з ужитку новочеркаських деталей. Провідним інвентарем залишаються бронзові стременоподібні вудила і жаботинські псалії.

Для третьої групи — Старша Могила (Ильинская 1968, табл. I—IV) — характерна поява залізних вудил і псаліїв зі збереженням бронзових стременоподібних вудил і жаботинських псаліїв.

Четверта група, представлена Келермеськими курганами (Галанина 1983, с. 32—53; Галанина 1997, с. 12—151) та пох. 2 Реп'яхуватої могили (Ильинская, Мозолевский, Тереножкин 1980, с. 39—54), характеризується виходом з ужитку бронзових тридірчастих жаботинських псаліїв. Провідним інвентарем є бронзові та залізні стременоподібні вудила, а також залізні кільчасті вудила, залізні трипетельчасті псалії. Нижня межа четвертої «келермеської» групи, як було зазначено, — середина — третя чверть VII ст. до н. е.

Резюмуємо викладене. Маємо зображення часу Ашшурбаніпала (668—627 рр. до н. е.), яке містить клітчастий орнамент. Виявити такий орнамент на колісницях раннішого часу поки що не вдалося. Зокрема, ранні колісничі епохи Ашшурнасірпала, Салманасара III, Тиглатпаласара III, Синнахериба орнаментовані рослинним орнаментом і геометричними мотивами (які, однак, відмінні від тих, що розглядаємо ми) або взагалі не містять орнаменту (Potratz 1966, taf. XX, 4, XXI, 45, 46, XXXII, 69; Barnet, Forman 1960, taf. 14, 15, 20, 129; Yadin 1963, s. 299—301, 382, 383, 386—389, 416, 417, 420, 421, 431, 432). Зберігаються такі орнаментальні мотиви і за часів Ашшурбаніпала (Nagel 1967, taf. 13, 2; Barnet, Forman 1960, taf. 90, 117). Проте на раннішому виробі з Асіне (Asine) у Греції, що належить ще до доби бронзи (ранньоелладська культура), наявні орнаментальні мотиви у вигляді низки поділених за діагоналлю квадратиків. Щоправда, тут розподілені навпіл квадратиків не створюють

правильної лінійної системи (Muller-Karpe 1974, taf. 394, 15). Отже, є підстави говорити про південні (грецькі та, можливо, передньоазійські) корені зазначеного орнаменту. Водночас маємо групи скіфських виробів, орнаментованих у схожому стилі, причому датуються вони келермеським часом, близьким до епохи Ашшурбаніпала, а також раннішим періодом.

Такими чином, є всі підстави датувати згаданий різновид орнаменту на предметах келермеського часу VII ст. до н. е., а точніше 668—627 рр. до н. е. (середина — третя чверть VII ст. до н. е.). Можливо, дещо раннішим часом датується другий Жаботинський курган. Утім, не слід далеко «відривати» його від початку другої третини VII ст. до н. е. (початок епохи Ашшурбаніпала). Очевидно, мають рацію дослідники, які відносять появу скіфських пам'яток на Півдні Східної Європи до межі VIII—VII — першої чверті VII ст. до н. е.

У світлі викладеного варто поставити під сумнів тезу І.М. Медведської про «допохідний період» в історії ранньоскіфської культури та дослідників, що приєдналися до її думки. Як було зазначено, вироби з кург. 2 біля Жаботина (допохідний час РСК-1, за І.М. Медведською) уже містять орнамент з передньоазійськими аналогіями. Це свідчить про контакти скіфських племен з Переднім Сходом із самого початку появи їх у Північному Причорномор'ї.

Як бачимо, ми отримали ще одну дату для визначення хронології пам'яток ранньоскіфського часу.

Алексеев А.Ю. Хронография Европейской Скифии. — СПб., 2003.

Батчаев В.М. Древности предскифского и скифского периодов // Археологические исследования на новостройках Кабардино-Балкарии. — Нальчик, 1985. — С. 7—115.

Белинский А.Б. К вопросу о времени появления шлемов ассирийского типа на Ближнем Востоке // СА. — 1990, № 4. — С. 190—195.

Вязьмитина М.И. Ранние памятники скифского звериного стиля // СА. — 1963, № 2. — С. 158—170.

Галанина Л.К. Раннескифские уздечные наборы (по материалам Келермесских курганов) // АСГЭ. — 1983, Вып. 24. — С. 32—55.

Галанина Л.К. К проблеме хронологии Келермесских курганов // РА. — 1994, № 1. — С. 92—107.

Галанина Л.К. Келермесские курганы. — М., 1997.

Дьяконов И.М. Киммерийцы и скифы на Древнем Востоке // РА. — 1994, № 1. — С. 108—116.

Зуев В.Ю. Изучение жаботинских гравировок и проблема развития звериного стиля в Европейской Скифии на рубеже VII—VI вв. до Р. Х. // ПАВ. — 1993, № 6. — С. 38—52.

Ильинская В.А. Скифы Днепровского Лесостепного Левобережья. — К., 1968.

Ильинская В.А. Раннескифские курганы бассейна р. Тясмин. — К., 1975.

Ильинская В.А., Мозолевский Б.Н., Тереножкин А.И. Курганы VI в. до н. э. у с. Матусов // Скифия и Кавказ. — К., 1980. — С. 31—63.

Ильинская В.А., Тереножкин А.И. Скифия VII—IV вв. до н. э. — К., 1983.

Ковпаненко Г.Т. Носачівський курган VIII—VII ст. до н. е. // Археологія. — 1966, Т. 20. — С. 174—179.

Коренько В.А. Курган скифского времени у села Новозаведенного в Ставропольском крае // Северный Кавказ: историко-археологические очерки и заметки. — М., 2001. — С. 52—64.

Кузнецова Т.М. Ранние скифы (VII—VI вв. до н. э.) // Степи Евразии в древности и средневековье. — СПб., 2002.

Махортых С.В., Черненко Е.В. О кавказских «пекторальях» VIII—VII вв. до н. э. // РА. — 1995, № 2. — С. 21—29.

Махортых С.В. К проблеме хронологии раннескифской культуры // Актуальные проблемы археологии Северного Кавказа. — М., 1996. — С. 114—116.

- Махортых С.В. Об актуальных вопросах раннескифской археологии // Скифы Северного Причерноморья в VII—IV вв. до н. э. — М., 1999. — С. 79—81.
- Махортых С.В. Об актуальных вопросах раннескифской археологии // Скифы и сарматы в VII—III вв. до н. э. — М., 2000. — С. 186—193.
- Медведская И.Н. Периодизация скифской архаики и Древний Восток // РА. — 1992, № 3. — С. 86—107.
- Мошинский А.П., Скаков А.Ю. Работы Северо-Кавказской экспедиции ГИМ в 1991—1995 гг. // Тез. докл. отчетной сессии ГИМ по итогам полевых археологических исследований и новых поступлений 1991—1995 гг. — М., 1996. — С. 35—37.
- Мошинский А.П. Взаимосвязь населения горных районов Северного Кавказа со скифами (по диагорским материалам) // РА. — 1997, № 3. — С. 33—45.
- Мурзин В.Ю. Скифы на Північному Кавказі (VII—V ст. до н. е.) // Археологія. — 1978, № 27. — С. 22—36.
- Онайко Н.А. Античный импорт в Приднестровье и Побужье в VII—V вв. до н. э. // САИ. — 1966, Вып. Д 1-27.
- Онайко Н.А. Античный импорт в Приднестровье и Побужье в IV—II вв. до н. э. // САИ. — 1970, Вып. Д 1-27.
- Петренко В.Г. Изображение богини Иштар из кургана в Ставрополе // КСИА АН СССР. — 1980, № 162. — С. 15—19.
- Пиотровский Б.Б. Кармир-Блур. Результаты раскопок 1951—1953. — Ереван, 1955. — Т. 3.
- Погребова М.Н. О принципах датировки скифской архаики // РА. — 1993, № 2. — С. 84—88.
- Погребова М.Н., Раевский Д.С. К культурно-исторической интерпретации памятников звериного стиля из Жаботинского кургана № 2 // Евразийские древности. 100 лет Б.Н. Гракову: архивные материалы, публикации, статьи. — М., 1999. — С. 260—273.
- Покровская Е.Ф. Предскифское поселение у с. Жаботин // СА. — 1973, № 4. — С. 169—188.
- Полін С.В. Про хронологію ранньоскіфської культури // Археологія. — 1996, № 4. — С. 115—126.
- Раевский Д.С. О логике построения раннескифской археологии // РА. — 1993, № 2. — С. 79—84.
- Скорый С.А. Скифы в Днепровской Правобережной Лесостепи. — К., 2003.
- Тохмасьев С.Р. К хронологии и этнической атрибуции памятников скифского типа на Ближнем Востоке // РА. — 1993, № 2. — С. 89—99.
- Шер Я.А. О статье И.Н. Медведской «Периодизация скифской архаики и Древний Восток» // РА. — 1993, № 2. — С. 98—110.
- Яковенко Э.В. Резной молоток из Среднего Поднепровья // СА. — 1969, № 2. — С. 246—249.
- Barnet R., Forman W. Assyrische Palastreliefs. — Prague, 1960.
- Kossak G. Von den Anfängen des skytho-iranischen Tierstils // Skythika. — München, 1987. — S. 24—86.
- Müller-Karpe H. Handbuch der vorgechichte. — München, 1974. — Bd. III/3.
- Nagel W. Die neuassyrische Reliefstile unter Sanherib und Assurbanipal. — Berlin, 1967.
- Potratz J. Die Pferdetransporte des alten Orient. — Roma, 1966.
- Yadin Y. The art of warfare in Biblical Lands in the light of archaeological discovery. — London, 1963.

Одержано 01.06.2004

А.Д. Могилев

КЛЕТЧАТЫЙ ОРНАМЕНТ РАННЕСКИФСКОГО ВРЕМЕНИ КАК ХРОНОЛОГИЧЕСКИЙ ПОКАЗАТЕЛЬ

В статье рассмотрен клетчатый орнамент раннескифского времени, который находит параллели на рельефе Ашшурбанипала из Ниневии (Ассирия). Автор приходит к выводу о возможности использования данного орнамента в качестве хроноиндикатора раннескифской культуры.

O.D. Mogyliv

CHEQUERED DECORATIVE PATTERN OF THE EARLY SCYTHIAN PERIOD AS A CHRONOLOGICAL INDICATOR

The article considers the chequered decorative pattern on the Early Scythian period, which has parallels on the relief of Ashurbanipal from Ninua (Assyria). The author arrives to a conclusion regarding the possibility of using this decorative pattern as a chronological indicator of the Early Scythian culture.

ДО ПРОБЛЕМИ ПІДЗЕМНИХ СКЛЕПІВ У НЕКРОПОЛІ ХЕРСОНЕСА ТАВРІЙСЬКОГО IV ст. до н. е.

Публікацію присвячено проблемі атрибуції підземних кам'яних поховальних склепів у некрополі Херсонеса Таврійського пізньокласичного — ранньоелліністичного часу.

Однією з найхарактерніших рис херсонеського некрополя пізньокласичного — ранньоелліністичного часу традиційно вважається відсутність монументальних підземних поховальних споруд — склепів у підкурғанних похованнях. Єдиний за всю історію досліджень міського некрополя курган було розкопано на відстані приблизно 2 км від Херсонеса, у Стрілецькій бухті, ще у 1872 р. (так званий курган Шверина) (Бертьє-Делагард 1890, с. 54, 55; Косцюшко-Валюжинич 1893, с. 35, 36). На думку Г.Д. Белова, цей курган є винятком із загального правила (Белов 1981, с. 167). До проблем, пов'язаних із вивченням херсонеського некрополя, звертався також Є.Я. Рогов, який наголошував, що відсутність курганів — не випадкове явище. Його не можна пояснити ані природними умовами, ані тим, що сама традиція облаштування підкурғанних склепів була не відома херсонеситам, оскільки один курган все ж таки існує. Відсутність підкурғанних поховань безпосередньо на міському некрополі (курган Шверина знаходився на деякій відстані від нього) Є.Я. Рогов пояснює консерватизмом та суворістю поховальних норм, які регламентувалися внутрішніми полісними уявленнями, а можливо, й були оформлені законодавчо (Рогов 1999, с. 128, 129). Це означає, що у вітчизняному антикознавстві відсутність підземних склепів, яка давно вже набула статусу аксіоми, обґрунтовується встановлена самобутність та несхожість херсонеського некрополя доримського часу на всі інші північнопричорноморські могильники, в яких, як-от в Ольвії чи Пантикапеї, підкурғанні поховання набули значного поширення.

Проте, на нашу думку, цю проблему не можна вважати розв'язаною остаточно. На сучасному етапі досліджень надзвичайно важливо зробити ревізію відомих археологічних матеріалів, адже саме вони можуть дати нові та несподівані результати. Так, упродовж багаторічної праці із збиранням херсонеського лапідарію ми звернули увагу на декілька архітектурних деталей, які ще не отримали належної функціональної інтерпретації. Поза тим очевидно, що саме

вони можуть стати джерелом нової інформації та змусити дослідників по-іншому подивитися на цю, здавалося б, давно розв'язану проблему.

Перша деталь — це фрагмент дверей, які походять із розкопок І.А. Антонової на території римської цитаделі (рис. 1, а)¹. Деталь, вирізана із місцевого вапняку, є лівою верхньою частиною дверного полотна. У верхній та правій її частинах містяться неширокі пласкі фасції з рельєфними умбонами, які зазвичай імітували металеві декоративні завершення гвіздків на перехресному та поздовжніх окуттях дерев'яних дверей. Це красномовно свідчить про те, що за взірць дверям такого типу правили звичайні дерев'яні двері (Hoepfner, Schwandner (Hrsg.) 1994, s. 314, 315, abb. 301, 302 (знизу)).

Вважаємо за необхідне підкреслити, що такі кам'яні двері (рис. 1, а, б) не використовували ані в житловій, ані в громадській (мається на увазі насамперед культовій) монументальній архітектурі. Кам'яні двері зафіксовано лише в поховальній архітектурі. Дотепер в історії античної архітектури невідомо жодного винятку із цього загального положення. Суцільні кам'яні двері мали надійно перекривати доступ до поховальної камери та, на відміну від дерев'яних дверей, які встановлювали у житлових будинках чи культових або громадських спорудах, не підлягали постійному відкриванню. Надійні аналогії херсонеським дверям, причому у значній кількості, дають лише пам'ятки поховальної архітектури Македонії другої половини IV ст. до н. е. (Andronicos 1994, Fig. 11, 57; ΣΙΣΜΑΝΙΔΗ 1986, с. 85, рис. 19). У тих нечисленних випадках, коли такі деталі відомі за межами Македонії, наприклад, двері з поховання, відкритого в Калідоні, у північно-західній Греції (Hoepfner, Schwandner (Hrsg.) 1994, s. 155, abb. 149), також може йтися про маке-

¹ На деталі немає інвентарного номера, невідомий також точний рік знахідки. Деталь зберігалася в кабінеті автора розкопок і була долучена до лапідарної колекції Херсонеського заповідника лише після її смерті. На нашу думку, це можна пояснити тим, що через свою фрагментарність деталь не отримала належної оцінки І.А. Антонової та залишилася поза її увагою.

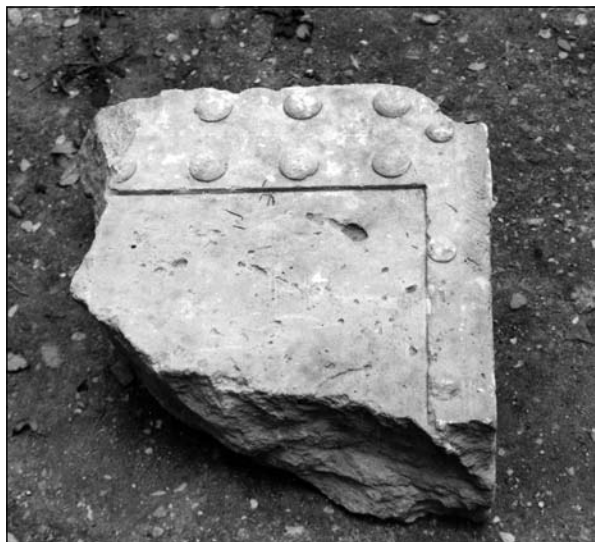
донський вплив на традиції поховальної архітектури. До речі, слушно вважається, що кам'яні двері з калідонського поховання імітували дерев'яні.

Отже, можна сміливо припустити, що двері, знайдені в Херсонесі, несуть на собі досить точний відбиток македонської традиції облаштування поховальних склепів. Єдине, у чому можна вбачати різницю між херсонеськими та македонськими дверима, — їхня товщина. Для херсонеських дверей вона становить 18 см, для македонських зазвичай не перевищувала 10—12 см. На наш погляд, це можна пояснити тільки матеріалом, з якого виготовлено двері. Всі без винятку двері, що походять з македонських склепів, виготовлено з мармуру, набагато міцнішого за вапняк.

Інша деталь, на яку слід звернути увагу, — це монолітна плита у вигляді повного перекриття доричного ордера (рис. 2, а). Деталь, виконану з вапняку, було розбито на дві частини майже посередині. Її знайдено під час дослідження первинного кільця башти XVII (Зинона), звідки походить визначний комплекс архітектурних деталей із розібраного у першій половині III ст. до н. е. міського некрополя (Стржелецкий 1969, с. 7 сл.). Незважаючи на деякі втрати в місці розлому, розміри деталі можна впевнено реконструювати. Її довжина становила не менше 1,52 м, товщина — 17,5 см, загальна висота — 19,5 см. З правого наріжного боку карниза частково

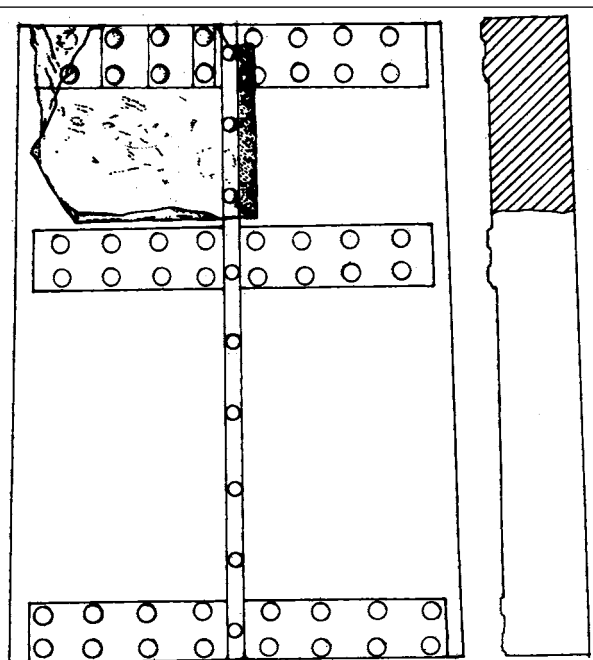
збереглися вирізані у рельєфі волюта та пальметта (?), які фіксували наріжне завершення фасаду (рис. 2, б). Аналогічне завершення мало бути й у лівій наріжній частині. Профільований фасад деталі майже повністю вкрито яскравим двокольоровим розписом, типовим для декоративної схеми доричного ордера. Тригліфи, фасція над тригліфами, мутули, регули було пофарбовано в суцільний синій колір, метопи залишено в кольорі каменю, а тенія на архітраві, врізки між мутулами, а також контур іонійського киматія на карнизі мали червоний колір.

Встановити функціональну атрибуцію цієї деталі досить важко. Її розміри та низка інших ознак, зокрема наявність наріжних заглиблень для кріплення на зовнішній поверхні деталі, дають усі підстави зробити припущення щодо використання плити як перекриття входу до поховальної камери. За такої інтерпретації стає зрозумілою наявність наріжних кріплень для фіксації перекриття у кладці стіни — інакше їх дуже важко пояснити з погляду конструктивного призначення. До того ж, саме такі перекриття дверей відомі серед пам'яток поховальної архітектури Македонії (ПЕТΣΑ 1975, с. 295, рис. 62; Miller 1993, Pl. 1, d). Не можна також оминати увагою і той факт, що подібне перекриття дверей склепу, хіба що трохи менше за розмірами, зафіксовано в курганному некрополі Пантикапея другої половини IV ст. до н. е. (Ростовцев 1913, табл. XXXV, 3; XXXVI, 6).

а

Рис. 1. Фрагмент дверей, б/інв. №, вапняк — фото автора (а) і варіант їхнього загального вигляду — реконструкція автора (б)

б

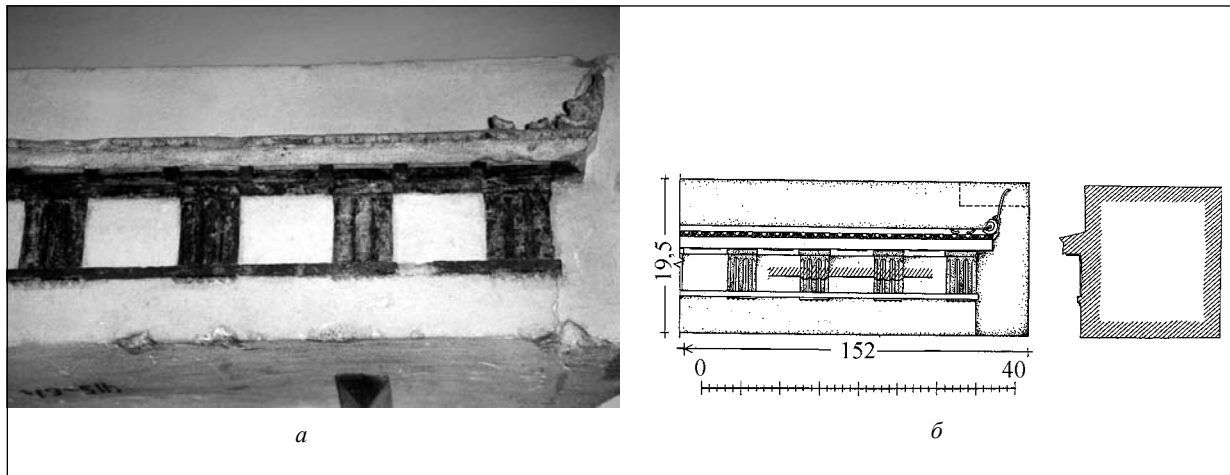

Рис. 2. Перекриття входу до поховальної камери, № 12/36847, вапняк — фото автора (а) і деталь правої наріжної частини переکриття — креслення автора (б)

Пропонуючи саме таку інтерпретацію херсонеської деталі, слід зазначити, що зовнішнє оздоблення дверей у монументальних спорудах доричного ордеру (до речі, як й іонічного) мало зовсім інший вигляд. Херсонеське зібрання архітектурних деталей дає рідкісний для архітектури всього північнопричорноморського регіону приклад дверного перекриття, яке належало монументальній споруді доричного ордеру, найвірогідніше храму (Золотарев, Буйських 1994, с. 86, рис. 6). Житлові ж будинки, зазвичай, мали набагато скромніші оздоблення дверних коробок — загалом для класичного часу властиві типові дерев'яні, як і самі двері, пере́криття (Hoerpfner, Schwandner (Hrsg.) 1994, s. 315, abb. 302 (зверху)). Якщо пере́криття дверей робили з каменю, як, наприклад, у житлових комплексах Делоса елліністичної доби (Bruneau et al. 1970, p. 11 ff.), то вони мали вигляд звичайної пласкої плити без будь-якого додаткового рельєфного оздоблення.

І нарешті, ще одним непрямим, проте дуже надійним свідченням на користь наявності підземних поховальних склепів на території херсонеського міського некрополя є численні стінки кам'яних саркофагів. Насамперед це стосується тих саркофагів, що мали профільовані фасадні стінки. Серед них виділяють розписні деталі саркофагів, які, безумовно, знаходилися тільки у спеціально облаштованих поховальних камерах монументальних підземних споруд, тобто у склепах. Частини такого розписного саркофагу було відкрито в муруванні згадуваної вже башти Зинона, вони помилково визначені С.Ф. Стржелецьким як розписні фризи монументальних надгробків (Стржелецкий 1969, с. 80—85, рис. 40; 41).

Це хибне твердження підтримав В.М. Федоров, більше того, реально втілив в ескізованому варіанті реконструкції херсонеського поховаль-

ного наїска (Федоров 1977, с. 350 (верхня реконструкція)). Першим на цю помилку цілком слушно звернув увагу В.М. Даниленко, який, до речі, з огляду на пантикапейські аналогії, згідно з якими всі відомі дерев'яні саркофаги було знайдено тільки у склепах, зауважив, що зазначені плити можуть бути лише стінками саркофагів. При цьому він не зміг не зазначити, що «мы не знаем могильных сооружений, куда помещались деревянные саркофаги» (Даниленко 1996, с. 66). До такої функціональної інтерпретації херсонеських деталей В.М. Даниленка приєднався й Дж. Картер (Carter 2002, p. 167). Нам залишається підтримати обох авторів, зауваживши лише, що споруди, в яких ці саркофаги знаходилися, ще й досі не зафіксовані археологічно, проте їх наявність видається безсумнівною. Просту земляну чи вирубану у скелі могилу, в яку, як вважав Г.Д. Белов, могли опускати дерев'яну труну (Белов 1981, с. 166), для встановлення розписних саркофагів, напевно, не використовували.

Для правильного розуміння херсонеських архітектурних деталей, які належали поховальним склепам, вкрай важливою є хронологія. Усі ці деталі датуються другою половиною IV ст. до н. е. Більше того, виходячи зі стилістичних особливостей пере́криття доричного ордеру, їх можна віднести до ранньоелліністичного часу. Тим самим часом продатував і розписні стінки саркофагів ще С.Ф. Стржелецький (Стржелецкий 1969а, с. 85), і це не викликало жодних заперечень у подальших дослідників. Тут доречно нагадати, що й Шверинський курган, зважаючи на знайдену в ньому бронзову поховальну урну (точніше, її ручку), також, найвірогідніше, належить до другої половини IV ст. до н. е. Свого часу ще А.Л. Берт'є-Делагард зауважив, що рустована кладка кре́пиди цього кургану дуже

нагадує рустовані кладки першого ярусу оборонних стін Херсонеса (Бертъе-Делагард 1907, с. 94).

Датування першого будівельного періоду херсонеської оборонної лінії коливається від другої половини IV ст. до н. е. (Бертъе-Делагард 1907, с. 151, 152) до його третьої чверті (Гриневич 1926, с. 40) або межі третьої — четвертої чвертей того століття (Антонова 1996, с. 108). Тут не місце для детального перегляду хронології херсонеських оборонних споруд — цьому питанню присвячено окрему статтю (Буйських 2005). Зауважимо лише, що є всі підстави вважати, що зведення оборонної лінії відбувалося згідно з практичною реалізацією єдиного містобудівельного плану паралельно з його регулярним розплануванням за кварталами. Початок його втілення датується серединою IV ст. до н. е. (Буйських, Золотарев 2001, с. 114) і надійно спирається на найновіші археологічні матеріали. Так, під час досліджень житлових кварталів у північно-східній частині міста встановлено, що саме на цей період припадають масові перебудови та перепланування (Золотарев 1996, с. 44). Початок будівництва «казарми» біля міських воріт, яку ще К.К. Косцюшко-Валюжинич синхронізував із нижнім (найраннішим) ярусом оборонної системи (Косцюшко-Валюжинич 1902, с. 22), відповідно до останніх досліджень, слід відносити до першої половини IV ст. до н. е., можливо, ближче до середини того століття (Золотарев, Коробков, Ушаков 1997, с. 198—200). Уточнення датувань речового матеріалу з підстінного склепу 1012 дало змогу стверджувати, що поховання у ньому відбувалися від початку третьої чверті згаданого століття (Стоянов 2004, с. 9). Тому цілком імовірним здається припущення, що поховальні склепи, про які йдеться, належать уже до того етапу існування міста, коли відбулось останнє розширення його меж, тобто до пізньокласичного — ранньоелліністичного часу.

Вивчаючи просторову організацію херсонеського міського некрополя, не можна не звернути уваги на той факт, що типологічно різноманітні поховальні споруди відрізняються ще й хронологічно. Так, надмогильні пам'ятники, які встановлювали над сімейними похованнями на огорожах-періболах (залишки їх фундаментів відкрито на території некрополя на північному березі (Белов, Стржелецкий, Якобсон 1953, с. 161—163, рис. 1; Буйських 2005а) та у південно-східному районі (Косцюшко-Валюжинич 1898, с. 181, рис. 560; Буйських 2005)), відображають найранніший — пізньокласичний — з відомих на сьогодні етапів існування некрополя. Розглянуті вище архітектурні деталі, які співвідносяться з облаштуванням підземних

склепів, дають підстави зробити висновок про дещо пізнішу появу останніх. Тому видається цілком імовірним припущення, що підземні склепи з'явилися не раніше останньої чверті IV ст. до н. е.

Крім того, місцезнаходження всіх деталей у районі башти Зинона та безпосередньо в її муруваннях, незважаючи на в цілому ще невелику кількість, безпосередньо свідчить про те, що їх могли взяти з найближчої ділянки кладовища — південно-східної. Відповідно, припущення про те, що південно-східна ділянка була найрепрезентативнішою частиною херсонеського некрополя й слугувала місцем поховання заможної верхівки громадянської общини (Буйських 2005а), отримує нове підтвердження. Незначна кількість деталей від склепів не є дивною, адже очевидно, що подібних споруд не могло бути багато. Такі монументальні поховальні споруди, розташовані у безпосередній близькості від міських воріт, навіть поодинокі, могли правити за героїни. Саме така атрибуція підкурғанних поховань у Греції добре відома вже з бронзового віку, точніше, його пізнього етапу (Whitley 1995, р. 53 ff.; Mersch 1998, s. 27). До речі, саме як героон трактується підкурғанний кам'яний склеп пізньокласичного часу в Кассопе — місті, розташованому неподалік уже згаданого Калідона (Hoepfner, Schwandner (Hrsg.) 1994, s. 141 ff.). Культ ж героїв та їхні поховання-героїни, як вважається, були характерними саме для полісної форми існування громадянської спільноти (Whitley 1994, р. 227 ff.; Antonaccio 1995, р. 266 f.).

Запропонована функціональна атрибуція херсонеських деталей як частин архітектурного облаштування підземних склепів, звичайно, пов'язана зі ще одним серйозним питанням про шляхи запозичення Херсонесом традицій будівництва подібних споруд. Навряд чи варто, услід за Є.Я. Роговим, пояснювати відсутність поховальних курғанів у херсонеситів їхнім несприйняттям впливів із поховальної практики сусідніх грецьких міст, де підкурғанні склепи мали значне поширення (Рогов 1999, с. 128, 129). Проблема не в тому, що в Херсонесі склепи відсутні, а в тому, що вони зруйновані, і нині про них може йтися лише завдяки знахідкам окремих деталей. Наведений вище стилістичний аналіз таких деталей досить красномовно свідчить, що витoki херсонеських склепів слід шукати не в сусідніх містах Північного Причорномор'я, а найімовірніше в Македонії, де будівництво підземних склепів з архітектурно оформленими входами до поховальних камер набуло значного поширення саме в пізньокласичний — ранньоелліністичний час. Інакше кажучи, механізм запозичення цієї поховальної та будівельної традиції був набага-

то складнішим, ніж це може здатися на перший погляд. Встановлення цього механізму — завдання майбутніх досліджень. Стосовно ж херсонеського міського некрополя, вважаємо за потрібне ще раз підкреслити, що його своєрідність і подібність до інших синхронних некрополів регіону визначаються не загальними фразами про суворість поховальних норм, скромність і

простоту поховального обряду, а єдиними для полісу нормами поховальної практики, витоки яких слід шукати на території материкової Греції. Саме вони втілені у специфічній формі просторової організації міського могильника, появі наземних пам'ятників та підземних поховальних споруд, притаманних виключно міському некрополю таврійського Херсонеса.

- Антонова И.А. Рост территории Херсонеса (по данным оборонительных стен) // Античная древность и средние века. — Свердловск, 1990. — Вып. 25. — С. 8—25.
- Белов Г.Д. Некрополь Херсонеса классической эпохи // СА. — 1981, № 3. — С. 163—180.
- Белов Г.Д., Стржелецкий С.Ф., Якобсон А.Л. Квартал XVIII // МИА. — 1953, № 34. — С. 160—236.
- Бертье-Делагард А.Л. Раскопка Шверинского кургана // МАР. — 1890, № 12.
- Бертье-Делагард А.Л. О Херсонесе // ИАК. — 1907, Вып. 21. — С. 1—208.
- Буйских А.В. К хронологии и атрибуции сооружений у юго-восточных ворот Херсонеса Таврического // Боспорские исследования. — Симферополь—Керчь, 2005. — Вып. IX. — С. 138—158.
- Буйских А.В. До питання про надмогильні пам'ятники некрополя Херсонеса Таврійського IV—III ст. до н. е. // Археологія. — 2005а, № 1. — С. 47—58.
- Буйских А.В., Золотарев М.И. Градостроительный план Херсонеса Таврического // ВДИ. — 2001, № 1. — С. 111—132.
- Гриневич К.Э. Стены Херсонеса Таврического // ХСб. — Севастополь, 1926. — Вып. 1.
- Даниленко В.М. Херсонесские каменные саркофаги эллинистического времени // ХСб. — 1996, Вып. 7. — С. 61—68.
- Золотарев М.И. О двух этапах строительства в северо-восточном районе Херсонеса в IV в. до н. э. // Там же. — С. 37—47.
- Золотарев М.И., Буйских А.В. Теменос античного Херсонеса. Опыт архитектурной реконструкции // ВДИ. — 1994, № 3. — С. 111—132.
- Золотарев М.И., Коробков Д.Ю., Ушаков С.В. О хронологии античных слоев т. н. «Казармы» в Херсонесе Таврическом // Никоний и античный мир Северного Причерноморья. — Одесса, 1997. — С. 196—202.
- Косцюшко-Валюжинич К.К. В Херсонесе // ОАК за 1890 г. — СПб., 1893. — С. 30—40.
- Косцюшко-Валюжинич К.К. Раскопки Херсонесского некрополя // ОАК за 1896 г. — СПб., 1898. — С. 165—198.
- Косцюшко-Валюжинич К.К. Раскопки в Херсонесе // ОАК за 1900 г. — СПб., 1902. — С. 13—25.
- Рогов Е.Я. Некоторые проблемы становления и развития Херсонесского государства // Stratum plus. — 1999, № 3. — С. 116—144.
- Ростовцев М.И. Античная декоративная живопись на юге России. — СПб., 1913.
- Стоянов Р.В. Некрополь Херсонеса Таврического V—I ст. до н. э.: Автореф. дис. ... канд. истор. наук. — СПб., 2004.
- Стржелецкий С.Ф. XVII башня оборонительных стен Херсонеса (башня Зенона) // СХМ. — 1969, Вып. 4. — С. 7—29.
- Стржелецкий С.Ф. Живопись и полихромные росписи монументальных надгробных сооружений IV—III вв. до н. э. // СХМ. — 1969а, Вып. 4. — С. 77—89.
- Федоров Б.Н. Три монументальных надгробия Херсонеса IV—III вв. до н. э. // Памятники культуры. Новые открытия. 1976. — М., 1977. — С. 348—352.
- Andronicos M. Vergina. The Royal Tomb and the Ancient City. — Athens, 1994.
- Antonaccio C.M. An Archaeology of Ancestors: Tomb Cult and Hero Cult in Early Greece. — Lanham, 1995.
- Bruneau Ph. et al. L'ilot de la maison des comédians (Délos XXVII). — Paris, 1970.
- Carter J.C. Color at Chersonesos (on the Black Sea): Funerary Monuments from the Early Hellenistic Necropolis // Color in Ancient Greece. The Role of the Color in Ancient Greek Art and Architecture (700—31 B. C.): Proceed. of the Conf., 12—16 Apr., 2000, Thessaloniki. — Thessaloniki, 2002. — P. 161—170.
- Hoepfner W., Schwandner E.-L. (Hrsg.). Haus und Stadt im klassischen Griechenland (Wohnen in der klassischen Polis I). — München, 1994.
- Mersch A. Studien zur Siedlungsgeschichte Attikas von 950 bis 400 v. Chr (Europäische Hochschulschriften, Reihe XXXVIII, Bd. 58). — Frankfurt a. Main u.a., 1998.
- Miller S.G. The Tomb of Lyson and Kallikles: A Painted Macedonian Tomb. — Mainz, 1993.
- ΠΕΤΣΑ Φ.Μ. ΧΡΟΝΙΚΑ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ // ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΑ. — 1975, № 15. — С. 171—355.
- ΣΙΣΜΑΝΙΑΝ Κ.Α. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΤΑΦΙΚΟΥ ΤΥΜΒΟΥ ΣΤΗΝ ΑΓΙΑ ΠΑΡΑΣΚΕΥΗ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ. ΕΝΑΣ ΝΕΟΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΟΣ ΤΑΦΟΣ // ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΦΗΜΕΡΙΣ. — 1986. — С. 60—98.

Whitley J. The monuments that stood before Marathon: Tomb Cult and Hero Cult in Archaic Attica // *AJA*. — 1994, № 98. — P. 213—230.

Whitley J. Tomb Cult and Hero Cult // Ed. N. Spencer. *Time, tradition and society in Greek Archaeology*. — London—New York, 1995. — P. 43—63.

Одержано 02.03.2005

A.B. Буйских

К ПРОБЛЕМЕ ПОДЗЕМНЫХ СКЛЕПОВ
В НЕКРОПОЛЕ ХЕРСОНЕСА ТАВРИЧЕСКОГО IV—III вв. до н. э.

Статья посвящена новой постановке проблемы наличия курганных погребений с каменными склепами в некрополе Херсонеса Таврического раннеэллинистического времени. Вопреки традиционной точке зрения об их полном отсутствии, в научный обиход вводятся новые материалы, свидетельствующие о существовании в Херсонесе практики строительства курганов, ориентированной на погребальные традиции Македонии IV — начала III вв. до н. э.

A.V. Buiskykh

TO THE PROBLEM OF THE UNDERGROUND VAULTS
AT THE NECROPOLIS OF THE TAURIC CHERSONESOS
OF THE 4TH — 3RD CENTURIES BC

The article is devoted to a new statement of problem of burial mounds with stone vaults presence on the necropolis of the Tauric Chersonesos in the Early Hellenistic period. Regardless of the traditional point of view on their complete absence, new materials testifying the existence of practice of mounds construction in Chersonesos based on funerary traditions of Macedonia of the 4th — early 3rd centuries BC are being introduced into scientific circulation.

Д.Л. Гаскевич

КРЕМ'ЯНІ ВИРОБИ КУКРЕКСЬКОЇ КУЛЬТУРНОЇ ТРАДИЦІЇ В ІНВЕНТАРІ БУГО-ДНІСТРОВСЬКИХ ПАМ'ЯТОК ПОБУЖЖЯ

У статті розглянуто питання наявності крем'яних виробів кукрекської культурної традиції в інвентарі побузських пам'яток різних періодів буго-дністровської культури. Проаналізовано склад крем'яних колекцій, дані публікацій та польової документації В.М. Даниленка. З'ясовано причини, які призвели до появи відмінних поглядів на розвиток буго-дністровського крем'яного інвентарю.

Вступ

Останні роки в українській археології позначилися певним поживленням як у дослідженні неолітичної проблематики в цілому, так і у вивченні буго-дністровської культури (БДК) зокрема. У низці публікацій Н.С. Котова (Котова 2002), М.Т. Товкайло (Товкайло 2003), Л.Л. Залізняк (Залізняк 2004; Залізняк, Манько 2004), Д.Л. Гаскевич (Гаскевич 2002; Гаскевич 2003) висловили відмінні погляди щодо характеру крем'яного інвентарю різних періодів розвитку її побузського локального варіанта. Ці міркування часто суперечили не лише одне одному, але й усталеним поглядам на розвиток крем'яного інвентарю БДК Побужжя, викладеним у монографії В.М. Даниленка «Неолит України» (Даниленко 1969). При цьому основні розбіжності стосуються питання наявності або відсутності у крем'яному інвентарі різних періодів розвитку БДК виробів кукрекської культурної традиції.

Тут і далі під терміном «вироби кукрекської культурної традиції» розуміємо вироби, що є спільною складовою крем'яних комплексів пам'яток різних частин ареалу кукрекської мезолітичної культури і характеризують специфіку кукрекського набору як такого. До них належать вкладні кукрекського типу, мікропластинки з притупленим ретушшю краєм, відщепові багатолезові різці з плоскими різцевими сколами, мініатюрні пірамідальні (т. зв. олівцеподібні) нуклеуси для отримання мікропластинок.

Аналіз поглядів різних дослідників щодо наявності виробів кукрекської культурної традиції в інвентарі неолітичних пам'яток Побужжя вимагає попереднього розгляду періодизації БДК. Це дасть змогу уникнути розбіжностей, спричинених неузгодженістю термінів, які використовуються в публікаціях різних авторів.

© Д.Л. ГАСКЕВИЧ, 2005

Наразі існує п'ять періодизацій БДК. Першу, з дев'яти послідовних культурно-хронологічних фаз, згрупованих у чотири періоди, склав В.М. Даниленко (Даниленко 1962, с. 23, 24; Даниленко 1969, с. 48, 49, 142—157). Другу, з п'яти фаз, на матеріалах Подністров'я побудував В.І. Маркевич (Маркевич 1965, с. 89, 90). У 1970-ті рр. Р. Трингхем (Tringham 1971, р. 97) та Д.Я. Телегін (Телегін 1977, с. 90) опублікували однакові тричленні періодизації БДК, що складаються з трьох періодів: раннього (печерського), середнього (самчинського) та пізнього (савранського). Спираючись на результати власного аналізу матеріалів поселення Базьків Острів, Н.С. Котова (Котова 2002, с. 19—21) запропонувала поділ БДК на два періоди — перший та другий. Взаємну кореляцію періодів та фаз згаданих періодизацій наведено в табл. 1.

У цій праці, як і у своїх попередніх публікаціях (Гаскевич 2002; Гаскевич 2003), автор використовує тричленну періодизацію БДК Д.Я. Телегіна.

Проблема наявності виробів кукрекської культурної традиції у крем'яному інвентарі БДК Побужжя

У монографії «Неолит України» В.М. Даниленко відзначив наявність знахідок олівцеподібних нуклеусів, вкладнів кукрекського типу («прорезывателей», за термінологією вченого), відщепових різців в описі як ранньо-, так і пізньонеолітичних пам'яток Побужжя. Натомість, підсумовуючи дані про інвентар БДК, він зауважив, що вироби кукрекської культурної традиції характеризують кременеобробку лише печерських стоянок регіону (Даниленко 1969, с. 151, 152). Це положення В.М. Даниленка нещодавно поставила під сумнів Н.С. Котова (Котова 2002,

с. 23), яка в узагальнюючій характеристиці інвентарю першого періоду БДК Побужжя жодно-го з перерахованих типів виробів не згадала.

Водночас Н.С. Котова (Котова 2002, с. 23) відзначила наявність кукрекських вкладнів у матеріалах самчинських та савранських пам'яток Побужжя, об'єднаних нею в один, «другий», період БДК. Аналогічного висновку про те, що «на розвиненій самчинській фазі бугдністровської культури, крем'яний інвентар ще зберігав виразні кукрекські риси», а в савранському періоді — мав нечисленні «кукрекські особливості», дійшов і Л.Л. Залізняк (Залізняк 2004, с. 13; Залізняк, Манько 2004, с. 146, 150). На підтвердження цієї тези він посилається на знахідки зі стоянки Добрянка 1, дослідженої на р. Тікич, та з дніпро-донецької пам'ятки Лазарівка на р. Здвиж у Київському Поліссі. Крім того, Л.Л. Залізняк наводить слова В.М. Даниленка, який у своїй монографії зазначив, що крем'яний комплекс самчинської фази «едва ли претерпел сколько-нибудь заметные изменения» порівняно з попереднім періодом (Даниленко 1969, с. 153), а також відзначає наявність в інвентарі савранських пам'яток Степового Побужжя Пугач 1, Пугач 2, Гард 3 «кукрекських олівцеподібних нуклеусів» (Залізняк, Манько 2004, с. 146).

Опрацювавши колекції низки неолітичних пам'яток Побужжя, Д.Л. Гаскевич (Гаскевич 2002, с. 98; Гаскевич 2003, с. 5) відзначив наявність виробів кукрекської культурної традиції у печерському інвентарі та відсутність їх у матеріалах самчинського й савранського часу. Аналогічного погляду дотримується й М.Т. Товкайло (Товкайло 2003, с. 195).

Метою цієї публікації є встановлення наявності чи відсутності кукрекських традицій у кременеобробці кожного з трьох періодів БДК. При цьому особливу увагу приділено аналізу причин, які призвели до появи протилежних поглядів щодо розвитку крем'яного інвентарю неоліту Побужжя, з'ясуванню ступеня аргументованості думок, висловлених різними дослідниками.

Печерський період

Найкращим способом з'ясувати склад печерського крем'яного інвентарю побужзького локального варіанта БДК міг би стати аналіз колекцій із пам'яток, на яких виявлено знахідки лише одного періоду — печерського. Знахідки матеріалів печерського періоду БДК В.М. Даниленко згадує в описі чотирнадцяти пам'яток Побужжя (Даниленко 1969). Проте з тексту його монографії випливає, що на всіх них, крім печерської, виявлено кераміку і пізніших періодів культури — самчинського та савранського (табл. 2). Отже, нині в Побужжі не існує жодної пам'ятки, колекція якої, взята в цілому, може характеризувати кременеобробку печерського періоду БДК. Виділення виробів печерського часу із загальної кількості крем'яних знахідок кожної з чотирнадцяти пам'яток вимагає спеціальної дослідницької процедури.

Саме цим шляхом пішла Н.С. Котова, побудувавши свою характеристику кременеобробки печерського періоду БДК Побужжя на аналізі крем'яної колекції нижнього шару стоянки Базьків Острів, дослідженої В.М. Даниленком (Котова 2002, с. 22). При цьому розподіл крем'яної колекції пам'ятки на частини, що відповідають різним періодам БДК, дослідниця здійснила, спираючись на стратиграфічні та планіграфічні спостереження В.М. Даниленка. У результаті аналізу Н.С. Котова констатувала відсутність в інвентарі нижнього шару Базькова Острова виробів кукрекської культурної традиції, зазначивши лише, що «к этому же слою В.М. Даниленко отнес трапецию и сечение пластин, близкие вкладышам кукрекского типа, которые не удалось найти в коллекции» (Котова 2002, с. 20).

Дійсно, в колекції Базькова Острова, яка зберігається в наукових фондах ІА НАН України, відсутня значна кількість крем'яних виробів, зокрема олівцеподібні нуклеуси та вкладні кукрекського типу, згадані у монографії В.М. Даниленка (Даниленко 1969, с. 67, рис. 17, 19—21,

Таблиця 1. Періодизація пам'яток БДК, за В.М. Даниленком, В.І. Маркевичем, Р. Трингхем, Д.Я. Телегіним, Н.С. Котовою

В.М. Даниленко (1969, с. 48, 49, 142—157)	Безкерамічний неоліт	Ранній період		Розвинутий період		Пізній період	
	заньковецька фаза	скибинецька фаза	соколецька фаза	печерська фаза	самчинська фаза	савранська фаза	хмільницька фаза
В.І. Маркевич (1974, с. 136—141)	I фаза	II фаза		III фаза	IV фаза	V фаза	—
Р. Трингхем (1971, с. 97), Д.Я. Телегін (1977, с. 90)	—	Печерський період			Самчинський період	Савранський період	—
Н.С. Котова (2002, с. 19—21)	—	Перший період			Другий період—		

с. 69, рис. 21, 10). Отже, результат здійсненого Н.С. Котовою аналізу печерської частини крем'яного інвентарю Базькова Острова не можна вважати надійним через відсортованість колекції.

Запобігти помилкам в аналізі матеріалів буго-дністровських пам'яток, розкопаних В.М. Даниленком 45—55 років тому, може перевірка стану збереженості їхніх колекцій. Якщо така перевірка свідчить про втрату частини матеріалів, аналіз колекції має враховувати дані про її первинний склад, що містяться у відповідних публікаціях та інвентарних описах польових звітів. При цьому для з'ясування типологічного складу крем'яного набору пам'яток БДК узагальнюючі публікації В.М. Даниленка — фахівця з археології кам'яної доби — часто є інформативнішими, ніж інвентарні описи, які склалися переважно менш кваліфікованими співробітниками. Натомість, на відміну від публікацій, польова документація містить докладнішу інформацію щодо кількості знахідок та умов їх виявлення. З огляду на це відомості з монографії та польових звітів В.М. Даниленка набувають непересічного значення, іноді — єди-

ного джерела інформації про крем'яний інвентар певного скупчення матеріалу чи шару пам'ятки, що змушує приділити їхньому розгляду особливу увагу.

У своїй монографії В.М. Даниленко наводить опис крем'яного інвентарю лише чотирьох пам'яток раннього періоду БДК Побужжя — нижніх шарів Сокольців VI, Мельничної Кручі, Гайворона-Поліжка та Печери. Опис супроводжується трьома рисунками крем'яних виробів цих пам'яток (Даниленко 1969, с. 98, рис. 58; с. 101, 109, рис. 76; с. 110, 112, 113, рис. 81; с. 115). Крем'яні знахідки нижнього шару Базькова Острова у тексті не описані, натомість зображені на досить інформативному рисунку (Даниленко 1969, с. 69, рис. 21).

За даними монографії, вкладні кукрекського типу були виявлені у нижніх шарах Базькова Острова, Мельничної Кручі та Гайворона-Поліжка. Пластинки з притупленим краєм та відщепові різці різних типів згадуються серед матеріалів нижнього шару Мельничної Кручі, олівцеподібні нуклеуси — нижніх шарів Базькова Острова, Гайворона-Поліжка, Мельничної Кручі. Жодного виробу кукрекської культурної традиції В.М. Даниленко не згадує, розглядаючи матеріали Печери та нижнього шару Сокольців VI. Можливо, інвентар цих пам'яток представляє інший тип кременеобробки ранньонеолітичного населення Побужжя, що не передбачав виготовлення виробів кукрекської культурної традиції?

Згадка В.М. Даниленка (Даниленко 1969, с. 115) про крем'яний комплекс Печери є більш ніж лаконічною. Описуючи зачистку на місці майбутнього розкопу, він зазначив, що у ній «за-легало ... много кремневых изделий, включающих округлые скребки, трапеции, ножевидные пластинки, призматические нуклеусы, отщепы и прочее». Проте вироби кукрекської культурної традиції могли бути виявлені у самому розкопі або в зачистках на певній відстані від нього. Відповідь на запитання, так це чи ні, дає аналіз колекції пам'ятки.

Пам'ятка Печера знаходиться на краю надзапавної тераси правого берега порожистої ділянки Південного Бугу на території с. Печера Тульчинського р-ну Вінницької обл. Її було виявлено П.І. Хавлюком у 1956 р. і досліджено В.М. Даниленком у 1957—1958 рр.

За даними польового щоденника В.М. Даниленка (Даниленко 1958/5, № 3403/1, с. 31), у 1957 р. на відстані близько 300 м один від одного було зафіксовано два неолітичні пункти. Комплекси їхніх знахідок містять незначну кількість крем'яних виробів, що мають шифри «Пещера I-57» та «Пещера II-57, зачистка». Виходячи з нечисленних фрагментів кераміки, можна констатувати печерський вік принаймні частини знахідок,

Таблиця 2. Наявність знахідок різних періодів БДК, за даними монографії В.М. Даниленка (Даниленко 1969)

Пам'ятка	Період		
	печерський	самчинський	савранський
Базьків Острів	+	+	+
Митьків Острів	+	+	+
Сокольці I	+	+	
Сокольці II	+	+	+
Сокольці VI	+	+	
Заньківці II	+	+	+
Шимановське II	+	+	
Глинське	+	+	
Мельнична Круча	+	+	
Гайворон-Поліжок	+		+
Печера	+	+	
Щуровці		+	
Самчинці I	+	+	
Самчинці II		+	
Коржів	+	+	
Жакчик		+	
Завалля		+	
Ладизжин I	+	+	
Ладизжин II		+	
Чернятка			+
Саврань		+	+
Володимирівка			+
Миколина Брояка			+
Гард			+

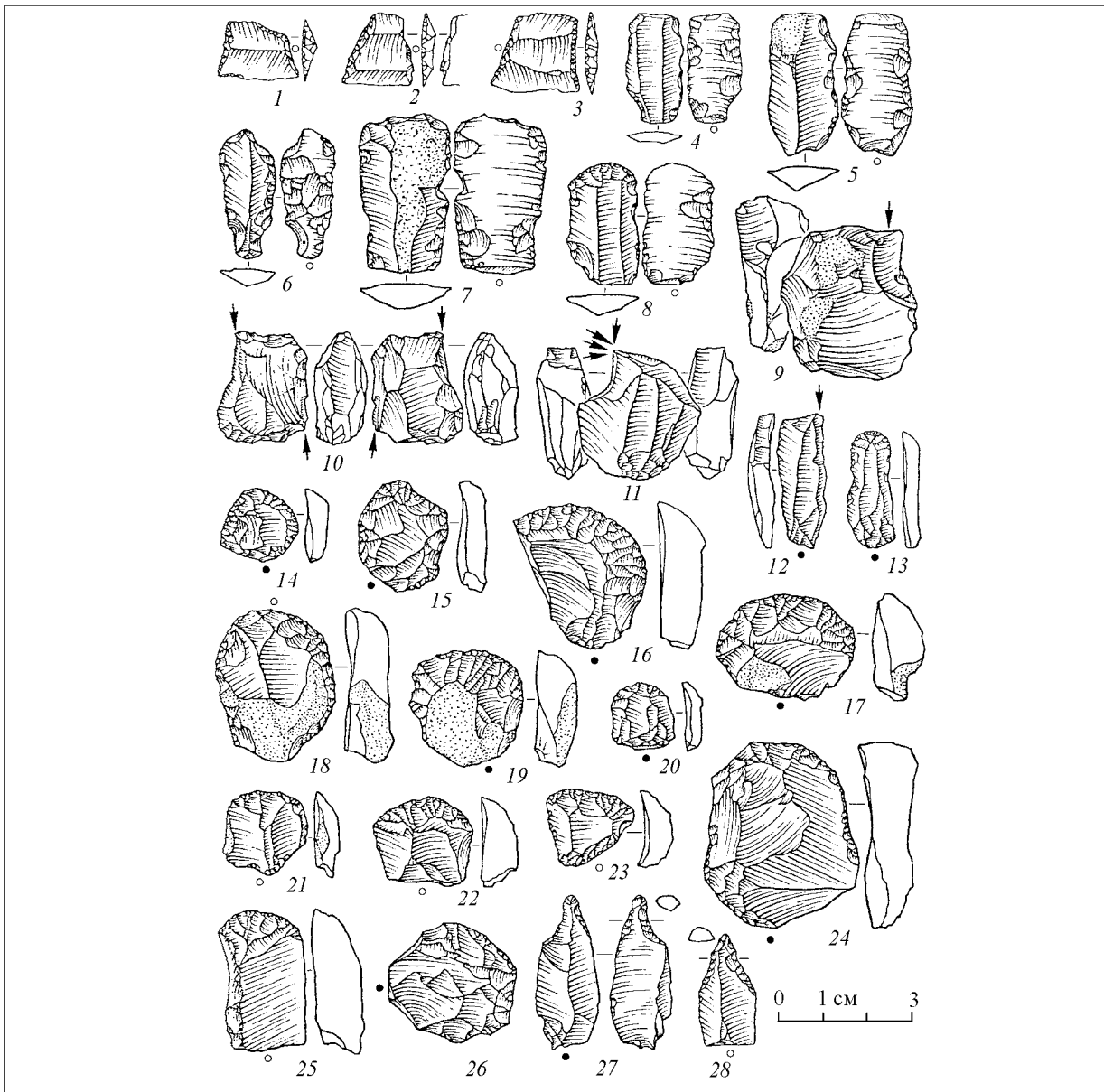

Рис. 1. Печера. Крем'яні вироби з розкопу 1958 р.: 1—3 — трапеції; 4—6 — вкладні кукрекського типу; 7, 8 — атипові вкладні кукрекського типу; 9—12 — різці; 13—26 — скребачки; 27, 28 — перфатори

зашифрованих як «Пещера П-57, зачистка» (Даниленко 1958/5, № 3406, с. 30). Поодинокість керамічних знахідок у колекції іншого пункту не дає змоги пов'язати його з певним періодом БДК.

У 1958 р. на краю тераси у різних місцях тієї ж 300-метрової ділянки берега зачистками було досліджено кілька скупчень матеріалів різних періодів БДК (Даниленко 1958/5, № 3401, с. 3, № 3403, кн. 2, с. 7). Усі виявлені знахідки мають однаковий шифр: «Пещера-58», «Зачистка». Отже, комплекс крем'яних виробів з цим шифром не може характеризувати кременеобробку якогось одного періоду. Те саме стосується виробів із шифрами «Пещера-58», «Выкид» та «Пещера-58», «Сбор». У тому самому році у

місцях найбільшої концентрації знахідок було закладено розкоп розміром 8 × 13 м та велику зачистку площею близько 15 м² («Зачистка III»). У розкопі поряд із досить представницьким комплексом крем'яних виробів за аналогічних геологічних умов було виявлено кераміку як печерського, так і самчинського типів (Даниленко 1969, с. 115). У зачистці III зафіксовано 2 неолітичні шари — «нижній» зі знахідками печерського часу, та «верхній» — з керамікою самчинського або савранського періоду.

Проведений автором аналіз усіх складових крем'яної колекції Печери, яка зберігається в наукових фондах ІА НАН України, свідчить, що низка виробів кукрекської культурної традиції представлена в комплексах зачистки 1957 р.,

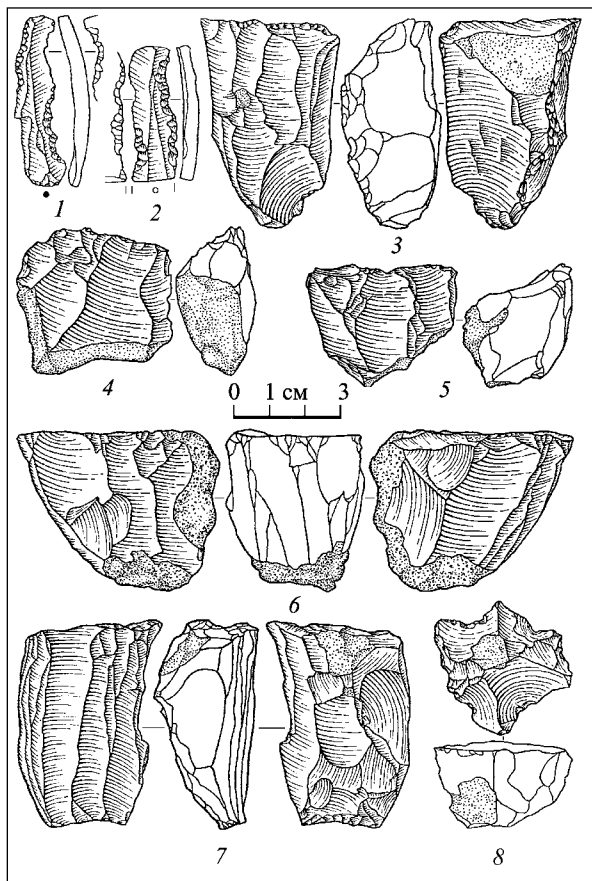

Рис. 2. Печера. Крем'яні вироби з розкопу 1958 р.: 1, 2 — анкоші; 3—8 — нуклеуси

розкопу 1958 р. та нелокалізованих зачисток 1958 р. (табл. 1, рис. 1—3). Зокрема, були виявлені типові (рис. 1, 4—6; 3, 4, 20, 21) та атипові (рис. 1, 7, 8; 3, 3) вкладні кукрекського типу, відщепові різці з плоскими різцевими сколами (рис. 1, 9—11; 3, 5—7), мікропластинка з притупленим ретушню краєм (рис. 3, 2) та олівцеподібний нуклеус (рис. 3, 17). Крім цього, в колекції наявні симетричні та дещо асиметричні трапеції (рис. 1, 1—3; 3, 1), відщепові та пластинчасті скребачки різних типів (рис. 1, 13—26; 3, 8—14, 18), кутові різці на пластинках (рис. 1, 12), ретушовані пластинки (рис. 3, 15, 22), пластинки-анкоші (рис. 2, 1, 2; 3, 19), перфатори (рис. 1, 27, 28), одно- та двоплощинкові, переважно однобічні, нуклеуси для пластинок (рис. 2, 3—7; 3, 16), нуклеуси для відщепів (рис. 2, 8).

Зазначимо, що, на відміну від крем'яної колекції Базькова Острова, крем'яні матеріали Печери втрат практично не зазнали. Порівняння складу колекції та інвентарного опису свідчить про відсутність лише двох знарядь — трапеції та «остриеобразного орудія на пластинке» із зачисток 1958 р. Натомість кількість дебітажу в колекції навіть дещо більша від зазначеної — загалом в описі згадано 470 крем'яних

виробів (Даниленко 1958/5, № 3406), а проаналізоване зібрання містить 477 предметів.

Отже, у розкопі та зачистках Печери, як і на інших згаданих побузських пам'ятках БДК, що містять кераміку печерського типу, були виявлені вироби кукрекської культурної традиції.

Пам'ятку Сокольці VI досліджував В.М. Даниленко в 1957, 1958 та 1961 рр. Вона займає ділянку берега Південного Бугу, завширшки до 15 м, витягнуту вздовж ріки на відстань близько 60 м. У цьому місці зроблено зачистку та закладено розкопи загальною площею близько 900 м². Знахідки печерського часу залягали у жовтому суглинку на глибині 1,20—1,40 м. На 0,10—0,15 м вище виявлено шар із матеріалами самчинського часу (Даниленко 1969, с. 91).

За інвентарними описами, колекція обох неолітичних шарів пам'ятки нараховує 184 крем'яні вироби (Даниленко 1958, № 3406, кн. 1, с. 9, кн. 2, с. 10—15; Даниленко 1959—1961/7, № 4425, кн. 10—11, с. 5—14). Нині колекція Сокольців VI, що зберігається в ІА НАН України, налічує 167 крем'яних виробів. Отже, 17 крем'яних знахідок не аналізувалися. У наявній частині колекції крем'яних виробів кукрекської культурної традиції не виявлено. Не згадує їх і В.М. Даниленко. У своїй монографії він пише, що крем'яні знахідки нижнього шару Сокольців VI «...весьма немногочисленны. Они включают несколько грубоватых нуклеусов из серого кремня, а также несколько обычных скребков и ножевидных пластинок...». Не згадуються вироби кукрекської культурної традиції і серед знахідок інших шарів пам'ятки (Даниленко 1969, с. 92—101; с. 96, рис. 53; с. 98, рис. 58).

Отже, аналіз даних монографії В.М. Даниленка та складу крем'яних колекцій Печери і Сокольців VI дає змогу говорити про наявність у Побужжі пам'яток, в інвентарі яких печерська кераміка співіснує з двома типами крем'яних наборів — зі знахідками характерних кукрекських виробів та без них. При цьому виділення пам'яток з набором другого типу поки що має характер припущення, адже здійснене на підставі лише однієї невеликої за кількістю знахідок та неповної через відсутність 17 виробів крем'яної колекції Сокольців VI.

Через наявність на всіх пам'ятках, де було виявлено печерську кераміку, ще й знахідок пізніших періодів БДК виникає питання, чи не пов'язані тамтешні кукрекські крем'яні вироби із самчинськими та савранськими матеріалами? Особливої актуальності це питання набуває під час розгляду пам'яток, на яких залишки печерського та самчинського посуду залягали в одному культурному шарі чи були виявлені на поверхні. Пролити світло на цю проблему може аналіз крем'яного інвентарю самчинських пам'яток Побужжя.

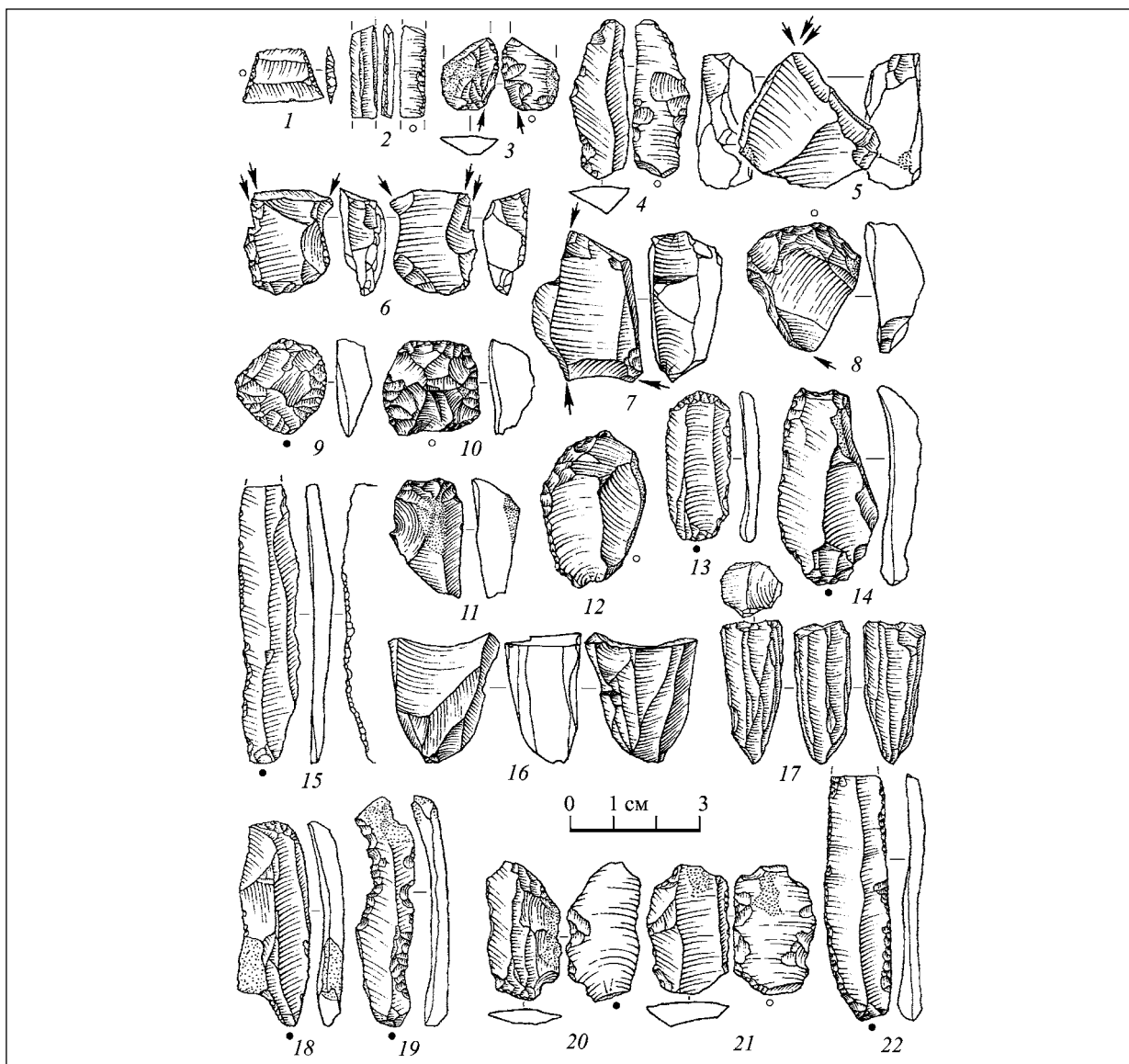

Рис. 3. Печера. Крем'яні вироби з нелокалізованої зачистки 1958 р. (1—17), зачистки III 1958 р. (18, 19), зачистки 1957 р. (20—22): 1 — трапеція; 2 — мікропластинка з притупленим краєм; 3 — атиповий вкладень кукрекського типу; 4, 20, 21 — вкладні кукрекського типу; 5—7 — різці; 8—14, 18 — скребачки; 15, 22 — ретушовані пластинки; 16, 17 — нуклеуси; 19 — анкош

Самчинський період

Характер самчинського крем'яного інвентарю, на відміну від печерського, можна з'ясувати за допомогою аналізу колекцій пам'яток, які не містять матеріалів інших періодів БДК. У монографії В.М. Даниленка (Даниленко 1969) згадуються 19 неолітичних пам'яток Побужжя зі знахідками самчинської кераміки. Печерські та савранські матеріали відсутні в інвентарі п'яти з них — Щуровців, Самчинців II, Жакчика, Завалля, Ладижина II (табл. 3). У Заваллі проводилося тільки збирання підйомного матеріалу. Знахідки решти пам'яток походять зі зборів на поверхні та з невеликих розкопів і зачисток країв берегових урвищ, де вони були виявлені *in situ*.

Із п'яти названих пам'яток більш представницькі набори крем'яних знахідок мають колекції Жакчика та Ладижина II.

Пам'ятку Жакчик виявив та дослідив В.М. Даниленко в 1955 р. Крем'яні вироби, кістки тварин, фрагменти самчинської та ранньотрипільської кераміки зібрані на 200-метровій ділянці зруйнованого краю надзаплави лівого берега Південного Бугу. Зачисткою берегового урвища в деяких місцях зафіксовано наявність неолітичного горизонту завтовшки 0,1 м, що залягав у жовтому суглинку на глибині близько 2 м (Даниленко 1969, с. 119, 120). Крем'яні знахідки зі зборів на поверхні та зачистки не розподілено. Отже, не виключено, що колекція Жакчика містить і ранньотрипільські крем'яні вироби.

Таблиця 3. Типологічний склад колекцій крем'яного інвентарю неолітичних пам'яток Побужжя: Печери, Сокольців VI, Жакчика, Ладжижина II

Виріб	Печера (колекція № 402)						Соколь- ці VI (колек- ція № 404)	Жакчик (колекція № 311)	Ладі- жин II (колек- ція № 415)			
	1957		1958									
	Печера I	Печера II, зачистка	Розкоп	Зачи- стка	Зачист- ка III	«Викид», «сбор», без зазна- чення місця						
Нуклеуси для пластинок та їхні уламки	2		13	7		1	7	7	2			
одноплощадкові			10	6		1	6	6	1			
однобічні			8	3		1	5	6				
двобічні суміжні			1	1			1		1			
двобічні альтернативні			1	1								
кругові пірамідальні				1								
двоплощадкові			1					1		1		
однобічні біпоздовжні			1									
двобічні біпоздовжньо-суміжні										1		
двобічні суміжно-перпендикулярні									1			
уламки нуклеусів для пластинок						2	1			1		
Нуклеуси для відщепів						5				4		
одноплощадкові						3						
однобічні						1						
трибічні						1						
кругові						1						
багатоплощадкові						2				4		
Облупні та нуклеподібні уламки						3	2			4	1	
Пластинки та їхні уламки			2			74	43		3	60	26	26
Відщепи, уламки, луски, технологічні сколи			6	1		104	89	1	11	45	25	6
Знаряддя												
Трапедії середньовисокі						3	1				1	
симетричні						1	1					
асиметричні			2					1				
Пластинки з притупленим краєм				1								
Платівки тронковані								3				
діагонально								1				
перпендикулярно								2				
Вкладні кукрекського типу		2	3	2								
Вкладні кукрекського типу атипові, комбіновані з кінцевою скребачкою			2									
Різці			7	7			3	1	2			
на відщеплах та уламках			5	5			1	1				
бокові			2	2								
серединні			1	1				1				
кутові			2	1			1					
комбіновані кутові із серединним				1								
на пластинках			2	2			2		2			
кутові			1	2			2		2			
серединні			1									
Скребачки		1	22	19	1		25	14	11			
на відщеплах			16	13			19	14	10			
кінцеві			5	6			7	4	1			

Виріб	Печера (колекція № 402)						Соколь- ці VI (колекція № 404)	Жакчик (колек- ція № 311)	Ладиз- жин II (колек- ція № 415)
	1957		1958						
	Печера I	Печера II, зачистка	Розкоп	Зачи- стка	Зачист- ка III	«Викид», «сбор», без зазна- чення місця			
бокові			1	2			4	2	
кінцево-бокові			7	2			5	4	2
на s периметра			3				2	1	5
циркулярні				2			1	2	2
атипові				1				1	
на пластинках		1	5	2	1		6		1
кінцеві		1	4	2	1		2		1
кінцево-бокові							3		
бокові подвійні							1		
циркулярні			1						
фрагментовані			1	4					
Перфоратори			3				1	1	
на пластинках			2				1	1	
на відщепях та уламках			1						
Скребло на пластині							1		
Ретушер-відбійник човноподібний							1		
Комбіновані знаряддя на відщепях				2			3		
скребачки-скобелі							2		
скребачки-різці				1			1		
скребачки-перфоратори				1					
Скобелі на відщепях			2	2					
Анкоші			2		1		1		
Пластинки ретушовані	1	1	8	4		1	7	2	2
Відщепи, сколи та уламки ретушовані			9	3		2	5	4	
Р а з о м,	9	5	260	182	3	18	167	85	49
у т. ч. знаряддя	1	4	61	41	2	3	47	26	15

Пам'ятка Ладизин II, виявлена в 1956 р. П.І. Хавлюком (Хавлюк 1959, с. 172), досліджувалася у 1958 р. ним та В.М. Даниленком (Даниленко 1969, с. 120, 121). Вона займає ділянку пологого схилу тераси правого берега Південного Бугу за 1 км на південний схід від м. Ладизин. Крем'яні вироби та самчинську кераміку було зібрано на оранці (60 знахідок із шифром «Сбор») та виявлено в зачистці площею 5 м² (85 знахідок із шифром «Зачистка 2»). Дані про стратиграфічне положення неолітичного шару в зачистці у публікаціях та польовій документації не наведено. В інвентарному описі серед знахідок зі зборів на поверхні пам'ятки згадано фрагмент трипільської кераміки, орнаментований чорним розписом (Даниленко 1958/5, № 3406, кн. 2, с. 21, 22). Отже, не виключено, що

окремі крем'яні вироби, зібрані на оранці, можуть датуватися трипільським часом.

Аналіз колекцій Жакчика та Ладизина II, що зберігаються в наукових фондах ІА НАН України, виявив повну відсутність будь-яких виробів кукрекської культурної традиції (табл. 3, рис. 4). Склад колекції Жакчика характеризують асиметрична трапеція (рис. 4, 1) і три пластинки з діагонально і перпендикулярно ретушованими кінцями (рис. 4, 2—4), частина яких, можливо, є заготовками трапецій. Також було виявлено перфоратор (рис. 4, 5), ретушовані пластинки (рис. 4, 6), різнотипні скребачки на відщепях (рис. 4, 7—17), серединний різець на відщепі, одноплощинковий односторонній нуклеус для одержання пластинок (рис. 4, 18—21).

Слід підкреслити непогану збереженість

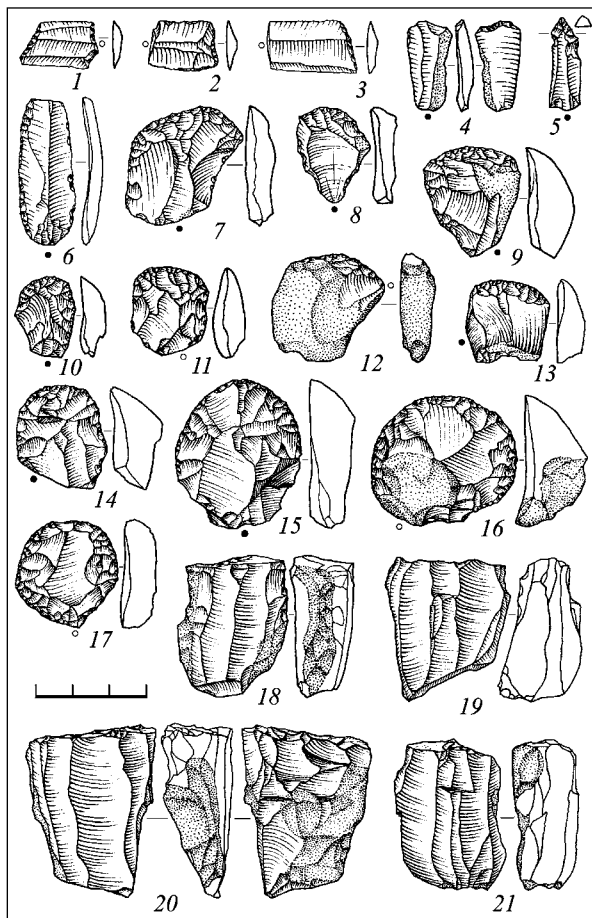

Рис. 4. Жакчик. Крем'яні вироби: 1 — трапеція; 2—4 — тронковані пластинки; 5 — перфоратор; 6 — ретушована пластинка; 7—17 — скребачки; 18—21 — нуклеуси

колекцій обох пам'яток. Порівняння їхнього складу з даними інвентарних описів (Даниленко 1955/8, № 3406, кн. 1, с. 63—65; Даниленко 1958/5, № 3406, кн. 2, с. 21, 22) засвідчило, що в колекції Ладижина II відсутня лише одна скребачка на відщепі, а набір крем'яних виробів Жакчика на третину перевищує кількість, зафіксовану у звіті.

Крем'яний інвентар решти трьох «чистих» самчинських поселень представлено незначною кількістю виробів. За даними інвентарних описів, у Щуровцях було виявлено дві відщепові скребачки, 11 цілих і фрагментованих пластин, частина яких має ретуш, та чотири відщепи (Даниленко 1958/5, № 3406, кн. 1, с. 15). Із Завалля походять трапеція, округла та кінцева скребачки, три пластинки та відщеп (Даниленко 1955/8, № 2683, с. 112). Крем'яні знахідки Самчинців II до інвентарного опису включені не були. Колекція крем'яних виробів із відповідним шифром автора не відома.

Про типологічний склад крем'яного інвентарю Самчинців II та пам'яток, на яких, крім самчинських, виявлено матеріали інших періодів БДК, можна робити висновок за даними монографії В.М. Даниленка. У ній описано самчин-

ський крем'яний інвентар Самчинців II, Базькова Острова, Сокольців VI та Саврані (Даниленко 1969, с. 66, 92, 93, 102, 103, 133). На рисунках зображені крем'яні вироби самчинських шарів Базькова Острова, Сокольців VI, Сокольців I та Мельничної Кручі (Даниленко 1969, с. 67, рис. 17; с. 96, рис. 53; с. 103, рис. 63; с. 108, рис. 73).

Виходячи зі згаданих описів та рисунків, вкладні кукрекського типу, пластинки з пригупленим краєм, відщепові кукрекські різці з плоскими різцевими сколами в інвентарі названих самчинських пам'яток відсутні. До виробів кукрекської культурної традиції можна зарахувати лише три олівцеподібні нуклеуси, зображені на рисунку, підписаному: «Базьков Остров. Набір кремневых изделий из среднего слоя» (Даниленко 1969, с. 67, рис. 17, 19—21). Натомість у польовому звіті В.М. Даниленка цей самий рисунок підписано: «Базьков Остров-1959. Образцы кремневого инвентаря», тоді як підписи решти рисунків знахідок цієї пам'ятки містять зазначення певного шару, з якого походять матеріали (Даниленко 1959—1961/7, № 4422, табл. III—VIII). Таким чином, не можна виключати, що на згаданому рисунку зображено вироби не лише самчинського, а й інших шарів.

Отже, аналіз колекцій двох «чистих» самчинських пам'яток Жакчик та Ладижин II, а також дані польових звітів та монографії В.М. Даниленка демонструють, що під час переходу від печерського до самчинського періоду у Побужжі буго-дністровський крем'яний інвентар зазнав істотних змін, які полягали у зникненні виробів кукрекської культурної традиції. Відповідно, кукрекські вироби в колекціях пам'яток, де були виявлені як печерські, так і самчинські матеріали, зокрема Печери, з великою ймовірністю можна пов'язати зі знахідками печерського періоду.

Зроблений висновок суперечить згаданому на початку роботи твердженню Л.Л. Залізняка про збереження «виразних кукрекських рис» самчинського крем'яного інвентарю. Основним аргументом на користь своїх поглядів Л.Л. Залізняк вважає виявлення в одних комплексах кукрекського кременю та кераміки з характерною самчинською орнаментациєю на пам'ятках, розташованих на схід від Південного Бугу.

Пам'ятки зі знахідками кукрекських крем'яних виробів та кераміки із самчинським орнаментом на схід від Південного Бугу

Відстоюючи положення про функціонування кукрекських виробів до самчинського часу, Л.Л. Залізняк посилається передусім на матеріали па-

м'ятки Добрянки 1, розташованої на р. Тікич у Тальнівському р-ні Черкаської обл. Пам'ятку було виявлено В.М. Степанчуком (Степанчук 2000) та досліджено у 2001 та 2003 рр. Л.Л. Залізняка, О.В. Маньком і М.Т. Товкайлом (Залізняк 2002; Залізняк, Манько 2004). Численні крем'яні вироби, зокрема яскраві серії вкладнів кукрекського типу, олівцеподібних нуклеусів, пластинок із притупленим ретушню краєм, багатолезових відщепових різців з плоскими різцевими сколами, у супроводі нечисленних фрагментів неолітичної кераміки з типовим самчинським орнаментом та кераміки доби бронзи виявлені в гумусованому піску від поверхні до глибини 1,4 м. Такий характер залягання знахідок викликав у авторів дослідження справедливі сумніви щодо гомогенності всього крем'яного комплексу пам'ятки та можливості датування кукрекського крем'яного інвентарю архаїчного вигляду самчинським часом (Залізняк, Манько 2004, с. 138, 144).

Попри висловлені сумніви, підтвердження можливості органічного зв'язку кукрекського кременю Добрянки 1 з керамікою, прикрашеною самчинським орнаментом, Л.Л. Залізняк вбачає у виявленні аналогічного сполучення знахідок у «гомогенних» комплексах стоянок Лазарівка, розташованої на р. Здвиж у Брусилівському р-ні Житомирської обл., та Крушники — на р. Уж неподалік с. Тараси Поліського р-ну Київської обл. (Залізняк, Манько 2004, с. 146).

Дійсно, пам'ятки Лазарівка та Крушники з Добрянкою 1 зближує як подібність їхнього керамічного та крем'яного інвентарю, так і аналогічні умови його залягання — у відкладах гумусованого піску, без чітко вираженого культурного шару (Залізняк 1979, с. 6; Залізняк, Балакін, Охріменко 1987, с. 65, 69). Утім, екстраполювати спостережене на Поліссі сполучення кукрекських виробів та кераміки із самчинським орнаментом на матеріали Добрянки 1 і тим паче — на інвентар пам'яток долини Південного Бугу можна, лише довівши буго-дністровський характер матеріалів самих Лазарівки та Крушників.

Нині сполучення кукрекського крем'яного інвентарю з керамікою, орнаментованою у самчинський спосіб, вважається визначальною рисою комплексів знахідок раннього періоду дніпро-донецької (києво-черкаської, за Д.Я. Телегіним та О.М. Титовою) культури (Котова 1994, с. 78; Котова 1997, с. 168; Котова 2002, с. 31, 32; Гаскевич 2001а, с. 44; Гаскевич 2001б, с. 68). Натомість Л.Л. Залізняк за таким сполученням матеріалів Добрянки 1 та Лазарівки робить висновок про зарахування цих пам'яток до БДК (Залізняк, Манько 2004). Щоб пояснити виявлення «буго-дністровської» стоянки Лазарівка за 170 км від крайніх північних пунктів ареа-

лу БДК, дослідник зазначає: «Через призму міграційної версії неолітизації значних територій України слід передбачати можливість відкриття в середовищі мезолітичних аборигенів стоянок мігрантів з інвентарем, що не зазнав суттєвих впливів з боку місцевого населення» (Залізняк, Манько 2004, с. 151).

Отже, твердження Л.Л. Залізняка про те, що «на розвиненій самчинській фазі буго-дністровської культури крем'яний інвентар ще зберігав виразні кукрекські риси» ґрунтується на двох припущеннях: а) про гомогенність матеріалів Добрянки 1 та Лазарівки; б) про інтерпретацію Лазарівки як пам'ятки, залишеної буго-дністровськими мігрантами.

Проте навіть у випадку доведення буго-дністровської приналежності та гомогенності крем'яних і керамічних комплексів Добрянки 1 та Лазарівки спостережене в їхніх матеріалах сполучення кукрекських виробів із самчинською орнаментациєю кераміки не обов'язково характеризуватиме самчинський інвентар усієї БДК. Не виключено, що пам'ятки, розташовані на схід від Південного Бугу, доведеться виділити у новий локальний варіант культури. Специфікою цього локального варіанта може стати певне відставання темпів змін крем'яного інвентарю порівняно з матеріалами синхронних буго-дністровських пам'яток західніших територій.

На користь такої ймовірності свідчить те, що впродовж неоліту кукрекський крем'яний інвентар різних частин ареалу БДК та низки культур території України втрачає свої кукрекські риси поступово (Гаскевич 2003, с. 103; Гаскевич 2004, с. 12, 13). Виходячи з наявних на сьогодні даних, у різних частинах ареалу БДК ці зміни відбувалися неодноразово. Так, на Дністрі окремі кукрекські вкладні та олівцеподібні нуклеуси відомі в інвентарі фінальномезолітичних пам'яток, але в колекціях печерських поселень уже відсутні. Натомість у долині Південного Бугу вони виявлені і на фінальномезолітичних, і на печерських пам'ятках, але відсутні у самчинському інвентарі. Ця різниця свого часу стала однією з підстав виділення в межах БДК двох локальних варіантів (Маркевич 1974, с. 137). Не виключено, що ще східніше традиції кукрекської кременеобробки могли існувати до самчинського і навіть савранського часу. Саме цим може пояснюватися стабільне поєднання кукрекських крем'яних виробів з керамікою, орнаментованою у самчинський спосіб, у матеріалах дніпро-донецьких пам'яток Полісся: Лазарівки, Крушників, Завалівки, Бородянки ІІІв, Ходосівки-ур. Заплава.

Спостережена «загальмованість» змін характеру крем'яного інвентарю неолітичних пам'яток лісостепового Правобережжя України в міру віддалення від Дністра відбиває посту-

повість процесу неолітизації, що поширювався із заходу на схід (Гаскевич 2002, с. 103; Гаскевич 2003, с. 11—13).

Отже, аналіз колекцій Жакчика і Ладижина II, вивчення публікацій та польової документації В.М. Даниленка, а також непереконливість аргументів, висунутих Л.Л. Залізником, наразі не дають достатніх підстав говорити про кукрекський характер крем'яного інвентарю самчинських пам'яток Побужжя. У зв'язку з цим певний подив викликають факти виявлення окремих кукрекських вкладнів та олівцеподібних нуклеусів у наборах пізніших савранських пам'яток регіону. Так, Н.С. Котова (Котова 2002, с. 181, рис. 57, 12) зображує кукрекський вкладень, знайдений на епонімній стоянці періоду — Саврані, а Л.Л. Залізник (Залізник, Манько 2004, с. 146) згадує «кукрекські олівцеподібні нуклеуси», виявлені на поселеннях Пугач 1, Пугач 2 та Гард 3. Чим же можна пояснити наявність цих виробів у савранському крем'яному інвентарі?

Савранський період

Зображений Н.С. Котовою кукрекський вкладень із Саврані згадує у своїй монографії і В.М. Даниленко. Крім цього, він наводить дані про знахідки вкладнів кукрекського типу й олівцеподібних нуклеусів на пам'ятках Миколина Брояка та Гард (Даниленко 1969, с. 132, 136, 140).

Пам'ятку Саврань досліджував В.М. Даниленко у 1949 та 1955 рр. Згаданий вкладень кукрекського типу виявлено у скупченні крем'яних виробів та мушель Unio на крайньому західному краю пам'ятки, за 60 м на захід від скупчень знахідок самчинського часу і більш ніж за 100 м від «житла № 1» савранського періоду. Знахідки залягали на поверхні ділянки надзаплави, зруйнованої глинищем. На місці знахідок було закладено розкоп № 4 площею 24 м². У ньому в горизонті «буроватой супеси» на однаковій глибині близько 0,3 м від поверхні виявлено кістки, крем'яні відщепи та пластинки, два фрагменти кераміки й трикутний наконечник дротика, оброблений з обох боків пласкою відтискнутою ретушню (Даниленко 1955/8, № 2682, с. 28—30, № 2685, кресл. 1; 6).

Описуючи в польовому щоденнику крем'яні вироби розкопу № 4, В.М. Даниленко (Даниленко 1955/8, № 2682, с. 28) підкреслює їхню мікролітичність і не виключає датування цих знахідок раннім неолітом. Натомість у монографії він зараховує їх до савранського періоду БДК. Підставою для цього стали два фрагменти кераміки, виявлені в розкопі. Один — «обычный сероглиняный с линейно-угловатым орнаментом». Другий — уламок вінця посудини «из черной глины толщиной свыше 1 см, украшенный

елочным рядом из уголков, состоящих из мелких оттисков скобочного штампа», аналоги якого дослідник (Даниленко 1969, с. 132) знайшов лише в неоліті Адріатики. На наш погляд, це вінце та згадане вістря дротика належать до середньостоговської культури. Н.С. Котова (Котова 2002, с. 178, рис. 54, 2; с. 181, рис. 57, 16) і вінце, і вістря датує савранським часом.

Отже, у Саврані кукрекський вкладень було виявлено на поверхні у віддаленій від центру зруйнованій частині поселення. Шар, з яким, напевно, був пов'язаний вкладень, містить підкреслено мікролітичні крем'яні вироби, один фрагмент савранської кераміки та дві знахідки, ймовірно, енеолітичного часу. Різномасштабний характер знахідок та їхнє залягання на незначній глибині у шарі супіску не дають змоги однозначно пов'язувати всі крем'яні вироби розкопу № 4 із фрагментом савранської кераміки. Не виключено, що цей розкоп розкрив шар перевідкладених залишків пам'яток мезолітичного, пізньонеолітичного та енеолітичного періодів.

Пам'ятку Миколина Брояка (Чорний Ташлик) досліджували у 1930-х рр. П.В. Харлампович (Козубовський 1933, с. 20, 21) та у 1955 р. В.М. Даниленко (Даниленко 1969, с. 134—139). Поселення займає край надзаплави лівого берега р. Чорний Ташлик — лівої притоки р. Синюха. У 1955 р. матеріали савранського періоду БДК були виявлені у шурфах та розкопі площею близько 50 м² на глибині майже 2,7 м в основі темно-сірого гумусованого суглинку. Під цим суглинком залягав ще й «серый вязкий суглинок с отдельными кремнями и расколотыми костями неопределенной фазы неолита» (Даниленко 1955/8, с. 27; Даниленко 1969, с. 135).

Згадку про виявлені в Миколиній Брояці «неплохо оформленные прорезыватели (один из них с резцовым сколом)» містить монографія В.М. Даниленка (Даниленко 1969, с. 136). В інвентарному описі знахідок пам'ятки «прорезыватели» не згадуються. Нині колекція Миколиної Брояки, що зберігається в ІА НАН України, нараховує 152 крем'яні знахідки зі 156 виробів, занесених до інвентарного опису. Отже, у колекції відсутні чотири вироби, позначені в описі як «трапеция», «нуклеус», «скребочек на тонком отщепе» та «пластинка» (Даниленко 1955/8, № 2683, кн. II).

Серед наявних крем'яних знахідок Миколиної Брояки кукрекських вкладнів не виявлено. Одне знаряддя, занесене до інвентарного опису як «отжимник» (Даниленко 1955/8, № 2683, кн. II, с. 10), дещо нагадує вкладень кукрекського типу. Це проксимальний уламок широкої пластинки, обидва кінці якого використовувалися як ретушери. Сліди відщеплення маленьких лусок помітні навколо робочих кінців як на вентральній, так і на дорсальній поверхні пластин-

ки. Від кута зламу пластинки вздовж краю заготовки проходить різцевий скол. Судячи з глибини залягання (2,8 м), знаряддя виявлено в савранському шарі пам'ятки.

Олівцеподібні нуклеуси та відщепові різці будь-яких типів серед наявних знахідок Миколиної Брояки відсутні.

Отже, аналіз неповної, через відсутність чотирьох виробів, крем'яної колекції Миколиної Брояки виявив лише один виріб, що використовувався як ретушер і дещо нагадує вкладень кукрекського типу.

Пам'ятку Гард досліджували в 1930-ті рр. Т.М. Мовчанівський (Козубовський 1933, с. 28—34) та в 1949 р. В.М. Даниленко (Даниленко 1969, с. 139—142). У монографії останнього (Даниленко 1969, с. 140) вміщено дані про виявлення ним на пам'ятці «прорезывателей» та олівцеподібних нуклеусів. Із 209 зазначених в інвентарному описі (Даниленко 1949/25, № 1738, с. 18—26) крем'яних виробів, виявлених на Гарді у 1949 р., нині в колекції відсутні сім виробів — три пластинки, один нуклеус, одна відщепова скребачка, один «остроконечник с высокой спинкой и ретушью, заходящей на спинку» та один «миниатюрный остроконечник на высоком отщепе или пластине». Серед наявних знахідок вкладнів кукрекського типу немає, проте є олівцеподібний нуклеус і типовий «кукрекський» різець — відщеповий багатолезовий із плоскими різцевими сколами, нанесеними з вентрального боку.

За даними польового звіту В.М. Даниленка (Даниленко 1949/25), у 1949 р. на Гарді було зібрано підйомний матеріал та розкопано траншею розміром 10 × 1 м. У траншеї знахідки різночасових крем'яних виробів, уламків кераміки савранського періоду БДК, різних періодів трипільської культури та доби бронзи траплялися у всій товщі гумусу від поверхні до глибини понад 1 м. Олівцеподібний нуклеус виявлено на поверхні, різець — у траншеї на рівні третього «штика».

Отже, характер нашарувань та умови залягання знахідок на пам'ятці Гард дозволяють піддати сумніву органічний зв'язок виявлених тут крем'яних виробів кукрекської культурної традиції та кераміки пізньонеолітичного часу.

Згадані Л.Л. Залізником «кукрекські» олівцеподібні нуклеуси савранських пам'яток Степового Побужжя походять із великих за кількістю крем'яних знахідок, добре збережених і документованих колекцій поселень Пугач 1, Пугач 2 та Гард 3, досліджених О.Г. Шапошніковою та М.Т. Товкайлом (Шапошнікова, Товкайло 1989; Товкайло 1998; Товкайло 2003). Оскільки матеріали цих пам'яток не містять ранньонеолітичних і мезолітичних домішок, згадані олівцеподібні нуклеуси мають бути продатовані пізнішим часом. Натомість не є беззаперечним

їх зв'язок з кукрекськими традиціями обробки кременю.

«Не-кукрекське» коріння олівцеподібних нуклеусів названих пам'яток підтверджується відсутністю в інвентарі кукрекських вкладнів та мікропластин з притупленим краєм, поодинокістю відщепових різців (Товкайло 2003). Про це свідчить і виявлення серій мініатюрних пірамідальних нуклеусів у матеріалах енеолітичних культур України, генеза населення яких жодною мірою не пов'язана з носіями кукрекської культури мезоліту. Так, олівцеподібні нуклеуси є стабільним елементом інвентарю багатьох ранньотрипільських поселень (Збеневич 1980, с. 67, 71, рис. 55, 12, 14—20; Збеневич 1989, с. 48). Зафіксовані вони й серед знахідок енеолітичних пам'яток Криму. Зокрема, у Байдарській долині такий нуклеус разом із мідними ножем та браслетом знайдено в розписному кам'яному ящику підкурганного поховання кемі-обинської культури (Щепинский 1968, с. 124, 127, 131).

Таким чином, умови виявлення кукрекських вкладнів пам'яток Саврань та Гард ставлять під сумнів зв'язок цих виробів з керамікою савранського часу. «Кукрекські вкладні» Миколиної Брояки представлені лише одним невиразним виробом. Олівцеподібні нуклеуси, виявлені на савранських пам'ятках Пугач 1, Пугач 2, Гард 3, як і в комплексах низки ранніх трипільських поселень та енеолітичних пам'яток Криму, не супроводжувалися іншими характерними кукрекськими виробами, що робить некоректним їхній зв'язок із кукрекською культурною традицією. Наразі не існує достатніх підстав для твердження про пережиток традицій кукрекської кременеобробки в інвентарі савранських пам'яток Побужжя.

Висновки

Нині існують три основні позиції щодо наявності крем'яних виробів кукрекської культурної традиції в інвентарі побузських пам'яток різних періодів БДК. Н.С. Котова вважає їхню наявність характерною рисою самчинського та савранського періодів, які дослідниця розглядає разом. Л.Л. Залізник зазначав яскраві кукрекські риси буго-дністровської кременеобробки печерського і самчинського періодів, а також окремі кукрекські пережитки в інвентарі савранських пам'яток. Д.Л. Гаскевич та М.Т. Товкайло зараховують вироби кукрекських типів лише до одного періоду БДК — печерського. В.М. Даниленко утверджує кукрекський характер печерської кременеобробки та висловлює суперечливі погляди щодо наявності виробів кукрекської культурної традиції у самчинських та савранських матеріалах.

Проведеним дослідженням встановлено, що на більшості пам'яток з представницькими комплексами матеріалів печерського типу, кукрекських виробів виявлено не було. Виняток поки що становить одна неповна, через відсутність 17 виробів, колекція Сокольців VI. Матеріали побужських пам'яток зі знахідками лише самчинського періоду виробів кукрекської культурної традиції не містять.

В інвентарі низки неолітичних пам'яток Побужжя і Києво-Житомирського Полісся, дані про які використовують для аргументації своїх поглядів Н.С. Котова та Л.Л. Залізняка, крем'яні вироби кукрекської культурної традиції та самчинська і савранська кераміка були виявлені за умов, що не дають змоги стверджувати їхній органічний зв'язок. Знахідки олівецеподібних нуклеусів на савранських пам'ятках Пугач 1, Пугач 2, Гард 3 не

супроводжувалися специфічними кукрекськими знаряддями, що робить некоректним твердження Л.Л. Залізняка про пережитковий кукрекський характер згаданих нуклеусів.

Зроблені висновки спираються на дані публікацій та польової документації В.М. Даниленка, а також на аналіз колекцій низки пам'яток із невеликою кількістю знахідок. Оскільки більшість неолітичних пам'яток Побужжя є багатошаровими, залучення як аргументів даних їхніх крем'яних колекцій наразі, на жаль, неможливе через змішаність знахідок різних культурних шарів. Виділення у матеріалах багатошарових пам'яток комплексів крем'яних виробів окремих періодів БДК, а також результати нових польових досліджень можуть відкоригувати наші уявлення про характер буго-дністровського крем'яного інвентарю.

- Гаскевич Д. Регіональні особливості у неолітизації Прип'ятського Полісся // Гістарычна-археалагічны зборнік. — 2001a, № 16. — С. 36—49.
- Гаскевич Д. Неолітизація Південного Полісся: характер та напрямки міжкультурних контактів // *Od neolityzacji do początków epoki brązu. Przemiany kulturowe w międzyrzeczu Odry i Dniepru między VI i II tys. przed Chr.* — Poznań, 2001b. — S. 61—72.
- Гаскевич Д.Л. Дослідження крем'яного інвентаря неолітичних культур України // *Археологічні відкриття в Україні 2000—2001 рр.* — К., 2002. — С. 98—105.
- Гаскевич Д.Л. Крем'яний інвентар неолітичних культур України: Автореф. дис. ... канд. істор. наук: 07.00.04 / Ін-т археології НАН України. — К., 2003.
- Даниленко В.Н. Отчет о работе Среднебугской экспедиции в 1949 г. — Науковий архів ІА НАНУ. — 1949/25.
- Даниленко В.Н. Отчет об археологических исследованиях Южнобугского отряда за 1955 г. — Науковий архів ІА НАНУ. — 1955/8.
- Даниленко В.Н. Археологические исследования на Южном Буге в 1957—1958 гг. Отчет о работе Среднебугской неолитической экспедиции — Науковий архів ІА НАНУ. — 1958/5.
- Даниленко В.Н. Отчет об исследовании Бугской экспедицией ИА АН УССР неолитических памятников на Южном Буге в 1959—1961 гг. — Науковий архів ІА НАНУ. — 1959—1961/7.
- Даниленко В.Н. Археологические исследования в зонах строительства ГЭС на Южном Буге в 1959—1960 гг. // КСИА АН УССР. — 1962, Вып. 12. — С. 23—27.
- Даниленко В.Н. Неолит Украины: Главы древней истории Юго-Восточной Европы. — К., 1969.
- Залізняк Л.Л. О влиянии северопричерноморской кукрекской мезолитической культуры на мезолит Полесья // Памятники древних культур Северного Причерноморья. — К., 1979. — С. 5—14.
- Залізняк Л.Л., Балакін С.А., Охріменко Г.В. Неолітичні поселення Корма 1 та Крушники на Житомирщині // *Археологія*. — 1987, № 58. — С. 64—73.
- Залізняк Л.Л. Дослідження кукрекської стоянки Добрянка на Черкащині // *Археологічні відкриття в Україні 2000—2001 рр.* — К., 2002. — С. 123—126.
- Залізняк Л.Л. Мезоліт лісостепу Центральної України // *Археологія*. — 2004, № 4. — С. 3—16.
- Залізняк Л.Л., Манько В.О. Стоянки біля с. Добрянка на р. Тікич та деякі проблеми неолітизації Середнього Подніпров'я // *Кам'яна доба України*. — 2004, Вип. 5. — С. 137—168.
- Збеневич В.Г. Поселение Бернашевка на Днестре (к происхождению трипольской культуры) — К., 1980.
- Збеневич В.Г. Ранний этап трипольской культуры на территории Украины. — К., 1989.
- Козубовський Ф.А. Археологічні дослідження на території БоГЕСу (1930—1932 рр.). — К., 1933.
- Котова Н.С. Мариупольская культурно-историческая область // *Археологічні пам'ятки та історія стародавнього населення України*. — Ковель, 1994. — № 1. — С. 1—143.
- Котова Н.С. Неолітична епоха // *Давня історія України*. — К., 1997. — Т. 1. — С. 157—224.
- Котова Н.С. Неолітизація України. — Луганск, 2002.
- Маркевич В.И. Исследования неолита на Среднем Днестре // КСИА АН СССР. — 1965, Вып. 105. — С. 85—90.
- Маркевич В.И. Буго-дністровская культура на территории Молдавии. — Кишинев, 1974.
- Степанчук В.Н. Новые памятники мезолитического времени на юге Черкасской области // *Археологічні дослідження в Україні 1994—1996 років*. — К., 2000. — С. 145—146.

- Телегин Д.Я. [Рецензія] // Археологія. — 1977, Вип. 23. — С. 88—91. — Рец. на кн.: Маркевич В.И. Буго-днестровская культура на территории Молдавии.
- Товкайло М.Т. Неоліт Степового Побужжя: Автореф. дис. ... канд. істор. наук: 07.00.04 / Ін-т археології НАНУ. — К., 1998.
- Товкайло М.Т. Крем'яний інвентар пізньонеолітичних пам'яток Степового Побужжя // Кам'яна доба України. — 2003, Вип. 2. — С. 187—205.
- Хавлюк П.И. Стоянки развитого неолита в северной части среднего течения Южного Буга // КСИИМК. — 1959, Вып. 75. — С. 169—173.
- Шапошникова О.Г., Товкайло Н.Т. Некоторые итоги исследования многослойного поселения Пугач на Южном Буге // Первобытная археология. — К., 1989. — С. 86—97.
- Щепинский А.А. О неолите и энеолите Крыма // СА. — 1968, № 1. — С. 121—133.

Одержано 02.03.2005

Д.Л. Гаскевич

КРЕМНЕВЫЕ ИЗДЕЛИЯ КУКРЕКСКОЙ КУЛЬТУРНОЙ ТРАДИЦИИ В ИНВЕНТАРЕ БУГО-ДНЕСТРОВСКИХ ПАМЯТНИКОВ ПОБУЖЬЯ

В статье проанализированы коллекции кремневого инвентаря ряда неолитических памятников Побужья, а также публикации и полевая документация В.Н. Даниленко. На основании полученных данных сделан вывод о связи изделий кукрекской культурной традиции (вкладышей кукрекского типа, микропластин с притупленным ретушью краем, отщеповых многолезвийных резцов с плоскими резцовыми сколами) только с одним — печерским — периодом развития буго-днестровской культуры. При этом намечается возможность выделения в Побужье и единичных печерских памятников, инвентарь которых не имеет характерных кукрекских черт (нижний слой Сокольников VI).

На ряде неолитических памятников Побужья (Саврань, Гард, Добрянка 1) изделия кукрекской культурной традиции, самчинская и савранская керамика были найдены в условиях, поддающих сомнению их органическую связь. Находки карандашевидных нуклеусов на савранских памятниках Пугач 1, Пугач 2, Гард 3 не сопровождалась характерными кукрекскими орудиями, что не позволяет связывать упомянутые нуклеусы с кукрекской культурной традицией. Эти данные опровергают высказанное в публикациях Н.С. Котовой и Л.Л. Зализняка мнение о кукрекских чертах кремневого инвентаря самчинских и савранских памятников Побужья.

D.L. Gaskevych

FLINT TOOLS OF THE KUKREK CULTURAL TRADITION AMONG THE INVENTORY OF THE BUH-DNEISTR MONUMENTS OF THE BUH RIVER REGION

The article analyzes collections of flint tools from a number of Neolithic monuments of the Buh River Region, as well as published works and field documents of V.M. Danylenko. Relying on the obtained data the author comes to a conclusion that the products of Kukrek cultural tradition (inset tools of the Kukrek type, micro-bladelet backed by retouching, flaked multi-edged burins with flat burin spalls) should be associated with only one — Pecherskiy — period in the development of the Buh-Dnister culture. In addition, there is a possibility to set out in the Buh River Region individual Pechersky monuments the inventory of which has no characteristic Kukrek features (the lower layer Sokoltsy VI).

On a number of Neolithic sites of the Buh River Region (Savran', Gard, Dobryanka 1) artifacts of the Kukrek cultural tradition, Samchinska and Savranska ceramics were discovered in the environment that doubts their organic connection. The finds of pencil-shaped nuclei on the Savran' monuments Pugach 1, Pugach 2, and Gard 3 were not accompanied by characteristic Kukrek tools, which makes it impossible to associate the abovementioned nuclei with the Kukrek cultural tradition. These data refute the opinion advanced by N.S. Kotova and L.L. Zaliznyak in their publications regarding the Kukrek features of the flint inventory of the Samchinski and Savranski monuments of the Buh River Region.

КУРГАНИ БІЛЯ с. ОЛЬГІНЕ
(СКІФСЬКІ ПОХОВАННЯ)

У публікації введено до наукового обігу матеріали з розкопок скіфських курганних поховань IV ст. до н. е. біля с. Ольгине Горностаївського р-ну Херсонської обл., які знаходилися поблизу відомого Братолубівського кургану.

Кургани біля с. Ольгине Горностаївського р-ну Херсонської обл. досліджено Херсонською археологічною експедицією у 1990 р. Експедицію очолював А.І. Кубишев, розкопки проводилися під керівництвом начальників загонів М.В. Ковальова та Ю.О. Шилова. Усього досліджено 5 курганів, із них один належав до епохи бронзи (к. 5) і чотири (к. 1—4) — до скіфських часів (Кубишев, Куприй 2002). Серед останніх був також Братолубівський курган, широко відомий завдяки знахідкам унікальних золотих виробів (Кубишев 1992; Кубишев, Симоненко 1991; Кубишев 1992а; Кубишев 1993; Кубишев, Ковальов 1994; Kubyshev 1991; Scythian Gold 1999). Кургани розташовані на південному заході від зазначеного села, по обидва боки траси с. Ольгине — залізнична станція Братолубівка (рис. 1). Кургани 1 і 2 знаходилися майже поруч із трасою на Братолубівку, відстань між ними дорівнювала 200 м. Курган 3 — поодинокий насип поблизу колишнього с. Петропавлівка, за 200 м на захід від сучасного цвинтаря. Курган 4 (Братолубівський) заввишки 6 м був розташований на північний схід від с. Братолубівка. Згадані кургани були, очевидно, кінцевими відгалуженнями великих курганних могильників скіфського часу, споруджених на верхівках вододілів Софіївської, Василівської та Каїрської балок, що радіально відходили в степ від Дніпровської надзаплавної тераси. Вони нібито замикали південні відроги Каїрської балки, яка у цій місцевості поступово знижується в напрямку Кмишанського поду.

Курган 1. Знаходився на відстані 2,5 км на південний захід від західної околиці с. Ольгине. Насип не розорювався, його висота становила 2,2 м, діаметр — близько 28 м (рис. 2). Під насипом було відкрито сім поховань, із них пох. 1 і 2 належали середньовічним кочовикам, а пох. 3—7 споруджено у скіфські часи. У заповненні пох. 2 знайдено скіфський архаїчний наконечник (рис. 2, 5). Насип був оточений кам'яною кріпідною діаметром близько 26 м і кільцевим ровом діаметром майже 27 м із двома проходами — зі сходу та заходу. Рів у перетині трапецієподібний, його глибина 0,5 м. У рові біля проходів знайдено залишки

тризни — уламки амфор і кістки тварин. Спорудження рову і кріпиди пов'язане з пох. 7.

Поховання 3 (впускне). Вхідна яма знаходилася на відстані 5 м на південний захід від умовного центру. Поховальне спорудження — яма з підб'єм, орієнтована довгою віссю майже з півночі на південь з невеликим відхиленням (рис. 3, 1). Вхідна яма прямокутна, розмірами 1,9 × 1,75 м. На глибині 2 м зроблено приступку завширшки 0,4 м і завглибшки 0,65 м. У східній стінці ями виріто підпрямокутний у плані підбій розмірами 2 × 1,8 м, його дно знаходилося на глибині 2,7 м від давнього горизонту. Це катакомба I типу, варіанта 1, за класифікацією В.С. Ольховського, але за розмірами і формою камери вона наближається до катакомб IV типу. У підб'її був похований підліток, якого покладено на спині головою на північ. Під кістками зафіксовано залишки підстилки з органіки. Поховання не пограбоване. За головою померлого лежали кістки тварини, залізні ніж і вудила (не збереглися), біля черепа — срібна сережка і скляні намистини; біля лівої руки покладено стріли з бронзовими наконечниками.

Знахідки з поховання.

1. Ніж залізний із кістяним руків'ям (рис. 3, 13). Лезо вузьке (1,6 см) із прямими верхньою і нижньою гранями, збереглося у довжину на 6,8 см. Воно було закріплено у руків'ї за допомогою двох залізних штифтів із заклепками на кінцях. Руків'я мало вигляд суцільного, шестигранного в перетині, майже прямого бруска, дещо розширеного на кінці. Його довжина 10,5 см, ширина біля леза 1,3 см, на протилежному кінці — 1,5 см; товщина посередині 1,1 см, у торцевій частині — 0,9 см.

2. Сережки срібні з перекрученого дроту завтовшки 1,5 мм (рис. 3, 2). Діаметр виробу 3 см, один кінець обрубаний, інший загострений. Подібні сережки, виготовлені з мідного або срібного дроту, почасти трапляються у похованнях як степового, так і лісостепового Подніпров'я з V—IV ст. до н. е. (Петренко 1978, табл. 23, 9). Діаметр сережок найчастіше дорівнює приблизно 3 см. Інколи на сережку нанизано намистину (Ковпаненко, Яковенко 1973, с. 255, рис. 1, 10).

3. Намистини скляні (5 екз.) блакитного кольору, інкрустовані різнокольоровими вічками — білими з темно-синьою цяткою в центрі, обве-

деною чорною смужкою (рис. 3, 12). На кожній намистині вміщено по сім вічок. Висота намистин 0,9—1,3 см, найбільший діаметр у всіх випадках дорівнює 1,3 см. Подібні намистини є звичайною знахідкою у похованнях IV ст. до н. е. (Тереножкин, Мозолевский 1988, рис. 124, 6).

4. Бронзові тригранні наконечники стріл із залишками обламаних стрижнів (усього 13 екз.). Із них лише два належали до трилопатевих, інші — тригранні. Один із трилопатевих наконечників можна зарахувати до типу 6, варіанта 4а (тут і далі користуємося типологією, запропонованою А.І. Мелюковою). Це наконечник заввишки 3,5 см, у верхній частині має форму витягнутого трикутника, у нижній — грані дещо увігнуті. На втулці — рельєфний знак у вигляді хреста. Кінець однієї з лопатей загострений і спущений нижче втулки, два інші, напевно, обломані (рис. 3, 3). Найближча аналогія — наконечник із к. 2 біля с. Аксютинці, зарахований до третьої хронологічної групи, тобто до V—IV ст. до н. е. (Мелюкова 1964, с. 23, табл. 8, А-1; М-2, 3). До цієї хронологічної групи можна зарахувати також інший трилопатевий наконечник (рис. 3, 11). Це так звані базисні баштоподібні наконечники — типу 10, варіанта 4 (або типу 9, варіанта 8?). Уздовж втулки з обох боків заглиблені смужки, приблизно на півдовжини наконечника, з'єднані зверху поперечною рисою. Аналогічні наконечники походять, наприклад, із к. 4 у с. Берестняги, кургану біля с. Федорівка в ур. Круглик, а також у пох. 8 к. 4 біля с. Первомайівка (Мелюкова, 1964, с. 24, табл. 8, В-4, 5; Е-7; Евдокимов, Фридман 1987, с. 115, рис. 19, 7).

Інші 11 наконечників — тригранні. Із них шість належали до типу 3, варіанта 6 — видовжених пропорцій, внизу заглиблення у вигляді літери «п», кінці граней дещо спущені (рис. 3, 6, 7, 8). У трьох наконечників грані сточені (затерті). Довжина наконечників від 2,6—2,5 см (один ще менший, але він обломаний) до 3,2 см. Подібні наконечники траплялися у комплексах поховань IV хронологічної групи: Нікопільський могильник, к. 2, пох. 3; Оситняжка, к. 472; Кут, к. 21, пох. 3 і 4 (Мелюкова, 1964, табл. 9, Е-1, 4; 3-6; М-1); Капулівка, к. 13, пох. 1, центральна камера Чортомлика (Тереножкин, Ильинская, Черненко, Мозолевский 1973, с. 123, рис. 9, 3; Алексеев, Мурзин, Ролле 1991, рис. 64, 12, 13). До попередніх подібні ще три наконечники. У двох (рис. 3, 9) у нижній частині помітні залишки таких самих заглиблень у вигляді літери «п». Висота наконечників 2,4; 2,5; 2,6 см. Це, напевно, наконечники типу 5, варіантів 3 і 5 або попереднього варіанта 6 типу 3, але дещо обрізані знизу. Третій наконечник (рис. 3, 10) мав знизу трикутний виріз. Подібні наконечники знайдено, зокрема, у пох. 5 к. 5 біля с. Кут, а також у кургані Кекуватського (Мелюкова 1964, табл. 9, Д-3, Н-6). Останні два тригранні наконеч-

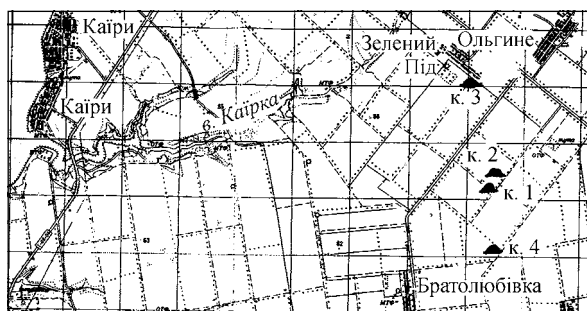

Рис. 1. Розташування згаданих у публікації курганів біля с. Ольгине

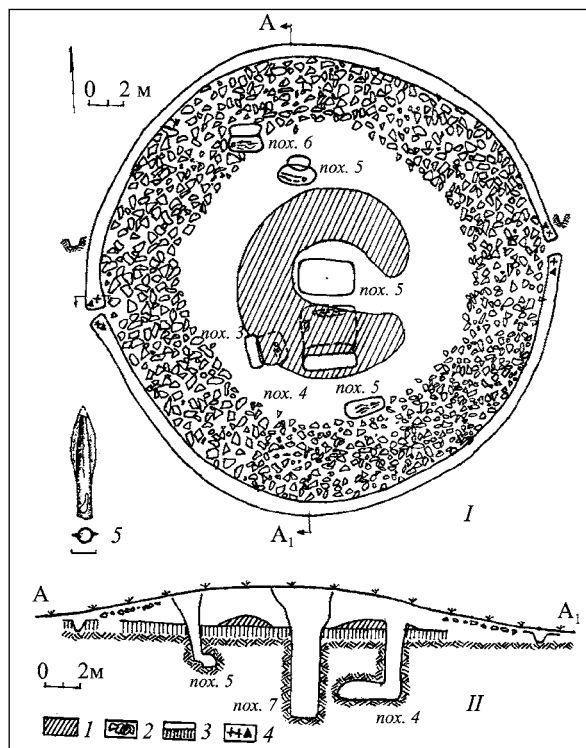

Рис. 2. Курган 1; I — загальний план, II — розріз: 1 — викид, 2 — каміння, 3 — похований чорнозем, 4 — кістки тварин та фрагменти амфор, 5 — бронзовий наконечник стріли з пох. 2 к. 1

ники (рис. 3, 4, 5) видовжених пропорцій, один також із трикутним вирізом. Одна з аналогій — наконечник із пох. 3 к. 2 Нікопільського могильника (Мелюкова 1964, табл. 9, 3—9).

Поховання 4 (впускне). Вхідна яма знаходилася на відстані 4,5 м на південь від центру. Поховальна споруда — яма з підбоям, подібна до споруди пох. 3, але набагато більша за розмірами (рис. 4, 1). Прямокутна вхідна яма розмірами 3 × 0,85 м орієнтована довгою віссю із заходу на схід. У торцевих стінках на глибині 1,2 м зроблено уступи завширшки 0,25 м, а в південній стінці — сходинку завширшки 0,2 м і заввишки 0,3 м. Дно ями знаходилося на глибині 3,2 м від материка. У дні було вирито рівчачок завглибшки 0,1 м для встановлення заслінки (?) перед входом до камери. У чорноземному заповненні вхідної ями на глибині 1,5 м

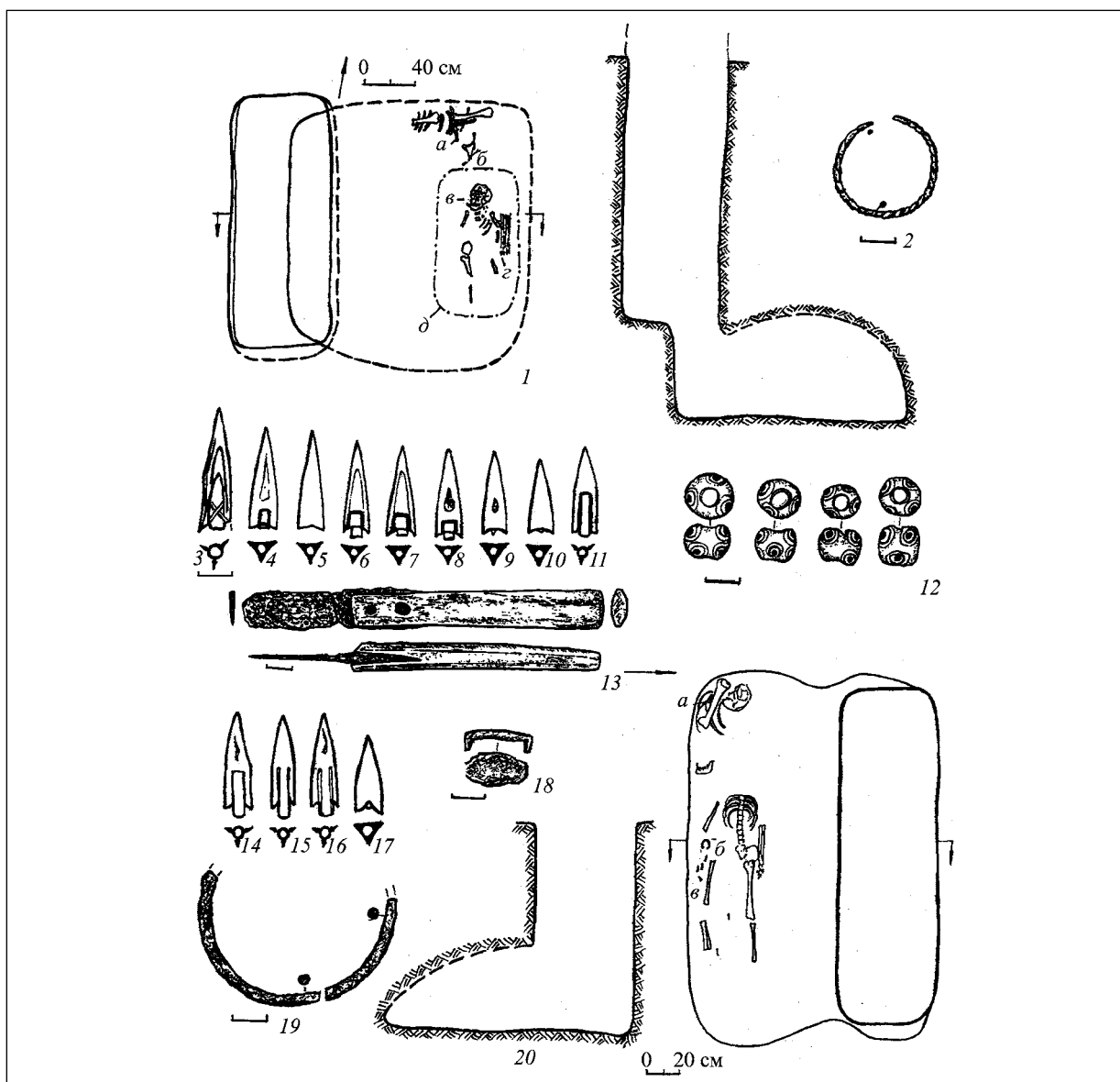

Рис. 3. Плани поховань к. 1 та знахідки з них: 1 — план та розріз пох. 3 (а — ніж, б — вуздечка, в — сережка, г — стріли, д — підстилка), 2—13 — знахідки з пох. 3, 14—19 — знахідки з пох. 6; 20 — план та розріз пох. 6; 2 — срібло, 3—11, 14—17 — бронза, 12 — скло; 13 — залізо, кістка; 18, 19 — залізо

знайдено чорнолаковий килик. Камера в плані прямокутна, розмірами 3,6 × 2,5 м, дно — на глибині 3,3 м від материка. Склепіння обвалилося, його орієнтовна висота — близько 0,5 м.

Поховання не пограбоване. Похована жінка лежала на спині головою на захід біля північної стінки просторої камери. Під кістками зафіксовано залишки підстилки з рослинних матеріалів. За головою померлої виявлено кістки тварини й амфору. На черепі знайдено дві золоті сережки, а біля правого плеча — бронзове дзеркало. Від черепа до середини стегнових кісток з обох боків простяглися ряди золотих бляшок.

Знахідки з поховання.

1. Килик на низькому, трохи профільованому піддоні (рис. 5, 1). Ручки відбиті. Вінця валикоподібні відігнуті. Лак чорний, не дуже якісний.

На піддоні ззовні прокреслено графіті ΔΔΠ. Висота килика 6,5 см, діаметр вінець 10,4 см, діаметр піддона 5,3 см. Подібний килик з Єлизаветівського могильника датовано серединою — третьою чвертю IV ст. до н. е. (Брашинский 1980, с. 128, табл. XIV, № 171).

2. Амфора червоноглиняна з відламанною ніжкою, заввишки 0,7 м (не збереглася). На горлі є залишки червоної фарби. Найімовірніше, вона належала до амфор типу Солоха II або гераклеїських.

3. Дві золоті сережки. Одна (рис. 4, 3) у вигляді кола діаметром 2,8 см, товщина дроту 2 мм. Кінці дроту трохи заходять один за одного, один із них обрубаний, другий загострений. Друга сережка мала вигляд дещо сплющеного кола розмірами 2,5 × 2,35 см, товщина дроту 1,5 мм (рис. 4,

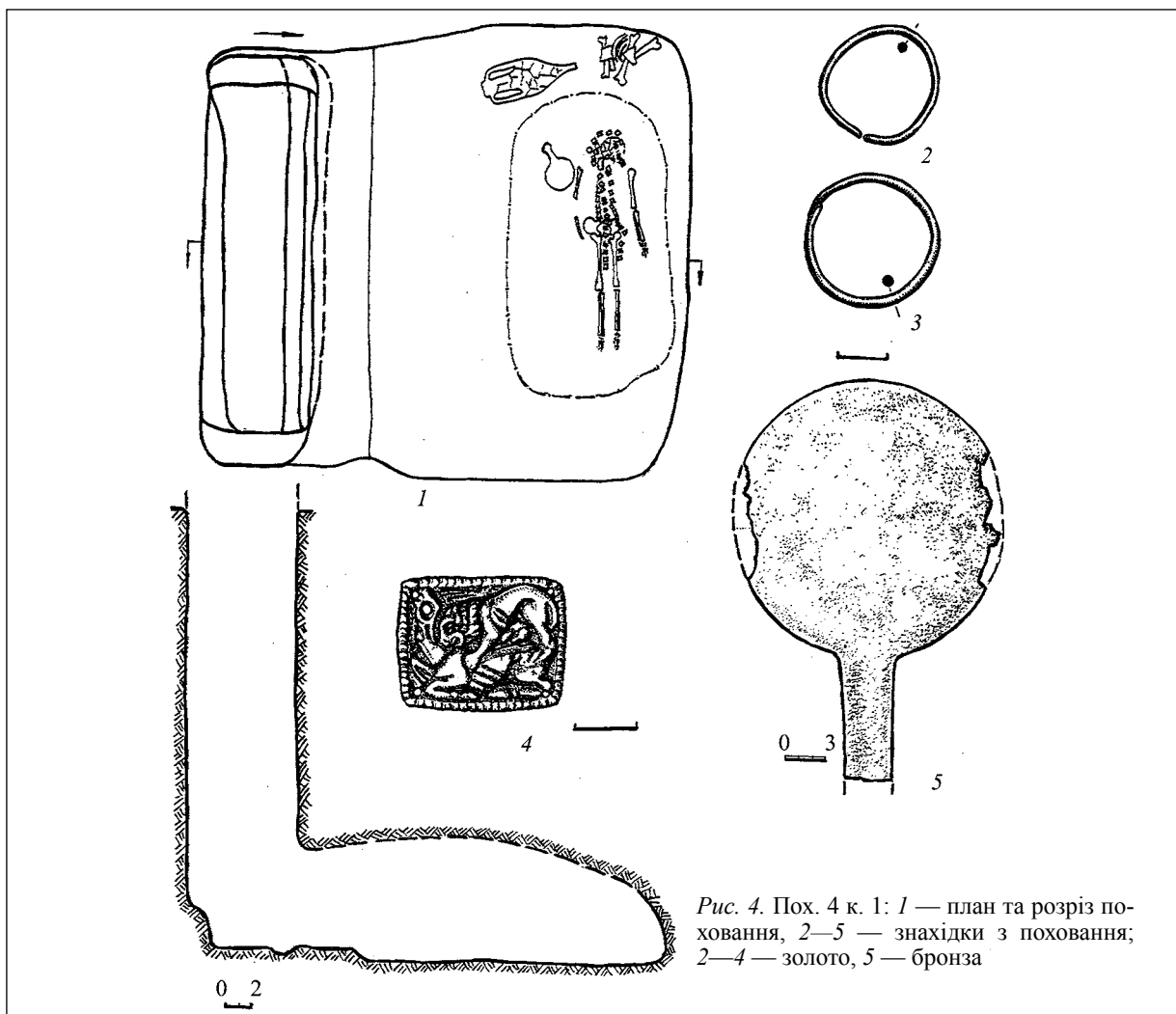

Рис. 4. Пох. 4 к. 1: 1 — план та розріз поховання, 2—5 — знахідки з поховання; 2—4 — золото, 5 — бронза

2). Один кінець загострений, інший обрубаний. В.Г. Петренко виділяє подібні сережки, відомі в V і особливо в IV—III ст. до н. е., у тип 30, варіанти 4—6 (Петренко 1978, с. 37, табл. 25, 8—30).

4. Дзеркало бронзове (рис. 4, 5). Під час розкопок воно було практично цілим, але краї диска з обох боків і кінець ручки пошкоджено корозією. Це було так зване односкладове дзеркало з боковою ручкою. Диск круглий, діаметром 20 см, ручка пряма завширшки 3,5 см. На польовому кресленні видно, що ручка завершувалася округлим щитком (рис. 4, 1).

За класифікацією Т.М. Кузнецової, такі дзеркала належать до 1-го класу II відділу, V типу, II виду, варіанта 3 (?) (Кузнецова 2001, табл. 121). Дзеркала, дуже близькі за формою й розмірами, знайдено в пох. V ст. до н. е. біля с. Вовківці (Ільїнська 1968, с. 77, табл. XI, 17), у похованні к. 2 ур. Дар'ївка (Петренко 1967, табл. XI, 1), а також у к. 3 могили 3 у с. Калініне в Криму, комплекс якого з чорнолаковою сільничкою і стрілами датовано приблизно серединою IV ст. до н. е. (Колотухин 2000, с. 25, рис. 15, 3), у похованні того ж часу біля с. Куп'єваха Харківської обл. (Бойко,

Берестнев 2001, с. 11, 12, рис. 8, 13). Два дзеркала такого самого типу знайдено в Миколаївському могильнику на Дністрі (Мелюкова 1975, рис. 49, 4, 5) у жіночих похованнях першої фази, яку продатовано другою—третьою чвертями IV ст. до н. е. (Топап 2000, с. 216). Згадані аналогії до дзеркал комплексів із сучасними датуваннями дають змогу датувати дзеркало з пох. 4 приблизно серединою IV ст. до н. е.

5. Прямокутні золоті бляшки (52 екз.), на яких зображено сцену шматування лані левом (рис. 4, 4; 5, 3). Розміри бляшок $2,6 \times 2,1$ см, у кутках — по одному круглому отвору. По краях — рамка, орнаментована короткими вертикальними насічками. Фігури тварин повернені ліворуч, обидві значно стилізовані. Лань лежить із підігнутими ногами й закинutoю головою, спираючись на зігнуту передню ногу. Підкреслене велике кругле око, трьома глибокими наскісними штрихами позначені ребра. Лев лапою учепився в лопатку лані, а зубами — у шию. Якщо фігура лані ще зберегла експресію первісної композиції, то фігура лева вже досить статична. Лапи його нібито звисають уздовж тулуба жертви, на задній лапі — непропорційно великі пальці. Гриву

Рис. 5. Чорнолакові килики та золоті прикраси з поховань: 1, 3 — к. 1, пох. 4; 2 — к. 2, пох. 1; 4 — к. 1, пох. 7; 5, 6 — к. 3, пох. 4

зображено поперечними вдвленими лініями з насічками між ними. Проміжок між головами лані та лева, а також рамкою (на місці колишніх рогів) заповнений неглибокими прокресленими лініями.

Аналогії для цієї іконографічної схеми досить численні (Мозолевський 1979, рис. 113, 10). Найвиразніша схема, наближена до первісного зразка, з якого було виготовлено серію штампів, репрезентована на бляшках із Чортомлика (Алексеев, Мурзин, Ролле 1991, рис. 76, кат. 212, 24). Бляшка має форму квадрата. Фігуру лева зображено в реалістичній греко-скіфській манері, у позі лані більше експресії, на голові — роги. Зображення на бляшці з Товстої Могили (це найближча аналогія для нашого екземпляра) подібне до чортомлицького, але форма її вже інша. Через «сплюсненість» поля зображення лань позбулася рогів, майже не позначено її круп. В обох випадках бляшки призначалися для оздоблення головних уборів (покривал?).

Бляшки із зображенням лева, який шматує лань (оленя) становлять «ядро визначальних бляшок» групи II, що об'єднує найбагатші скіфські поховання другої половини IV ст. до н. е. — Чортомлик, Куль-Обу, а також Товсту Могили, Башмачку VI, Цимбалку тощо. Ядро знахідок комплексу Чортомлика датується 340—320 рр. до н. е., а Товстої Могили — серединою — початком третьої чверті IV ст. до н. е. (Алексеев 1984, рис. 76, кат. 212, 24). Отже, враховуючи дати килика та дзеркала з пох. 4, його дату можна визначити ближче до нижніх меж дат Чортомлика й Товстої Могили.

Поховання 5 (впускне). Вхідна яма знаходилася на відстані 6,5 м на північ—північний захід від центру. Поховання здійснено з поверхні насипу скіфського часу, з рівня, на якому споруджено кам'яне кільце. Поховальна споруда — катакомба з невеликою вхідною ямою — орієнтована довгою віссю зі сходу на захід (рис. 6, 1). Вхідна яма розмірами 1,4 × 0,8 м трохи нахилена на південь, у бік катакомби, відокремленої від неї уступом завширшки 0,3 м і заввишки також 0,3 м. Камера в плані овальної форми, розміром 2,45 × 1,1 м, висота склепіння 0,75 м, дно — на глибині 1,7 м від рівня материка. Поховання не пограбоване(?), але не всі кістки скелета знаходилися на місці. Частину кісток грудного відділу, хребта, таза, правиці, гомілкові кістки і стопи ніг розтягнуто гризунами. Похованого покладено на спину головою на схід, череп лежав на лівому боці. Біля правого плеча знаходився довгий наконечник списа, нижче — кілька наконечників стріл, а біля ніг — два залізні втоки. За головою — кістки великої копитної тварини.

Знахідки з поховання.

1. Наконечник списа зберігся у двох фрагментах (рис. 6, 2), які не збігаються на зламі. Перо вузьке, має форму гострого листка без ребра, лінзоподібне в перетині. Це наконечники типу 2 II відділу, за А.І. Мелюковою (Мелюкова 1964, с. 40). Загальна довжина наконечника становила, напевно, близько 50 см (якщо обидва фрагменти належали одному екземпляру), найбільша ширина пера 4,8 см. Зовнішній діаметр втулки 1,9 см, внутрішній — 1,5 см (збе-

реглися залишки дерева). Можна навести такі аналогії для цього наконечника: Нововолодимирівка Херсонської обл., к. 3, пох. 3 (Ковпаненко, Яковенко 1973, рис. 2, 13, 14); Первомайська, к. 2, пох. 1 (Евдокимов, Фридман 1987, рис. 11, 1, 2); Капулівка I, к. 13, пох. 1, Капулівка II, к. 1, пох. 1, група Страшної Могили, к. 4, гробн. 2 (Тереножкин, Ильинская, Черненко, Мозолевский 1973, рис. 9, 10; 10, 12; 15, 9; 28, 1).

2. Бронзові наконечники стріл (4 екз.). Один із них (рис. 6, 4) трилопатевий, втулка підкреслена двома борозенками по краях (тип 4, варіант 4 або 7, за А.І. Мелюковою). Подібні стріли характерні для комплексів III хронологічної групи, хоча трапляються і в комплексах наступної, IV групи. Інші три наконечники (рис. 6, 3) тригранні, з глибоким дугоподібним вирізом знизу і гострими кінцями граней — тип 9, за А.І. Мелюковою (Мелюкова 1964, табл. 9, К-5; И-3).

3. Підтоки (2 екз.) одного типу — вузькі циліндричні (рис. 6, 5, 6). Один з них завдовжки 14 см і діаметром 1,4 см (внутрішній діаметр 0,9 см, збереглися залишки дерева). Другий підтік завдовжки 12 см, діаметр — 1,3 см. Діаметр отвору зверху 0,9 см, знизу — 0,6 × 0,4 см. Аналогічні підтоки відомі в скіфських курганах (Мелюкова 1964, табл. 13, 16; Евдокимов, Фридман 1987, с. 96, рис. 8, 7). Можливо, один із них (чи обидва) належав до того самого списа (списів), що й згаданий вище наконечник (наконечники?), оскільки ратище списа чи дротика могло звужуватися на кінці (Мелюкова 1964, рис. 42, 43).

Поховання 6 (впускне). Вхідна яма знаходилася за 9 м на північний захід від центру, під кам'яним кільцем. Рівень, з якого здійснено поховання, не з'ясовано. Поховальна споруда — яма з підбосом — орієнтована довгою віссю зі сходу на захід (рис. 3, 20). Вхідна яма вузька, розмірами 2 × 0,6 м, дно — на глибині 1,3 м від рівня материка. Підпрямокутний підбій зроблено під південною стінкою вхідної ями, рівень його дна майже збігався із дном вхідної ями. Довжина підбою 2,2 м, ширина 0,9 м, висота близько 0,5 м.

Поховання не пограбоване. Померлого покладено на спині головою на захід. Скелет частково розтягнутий гризунами: череп лежав на відстані майже 1 м на схід від кісток грудини (нижня щелепа лежала окремо), біля кісток тварин, частково відсутні кістки рук, стопи ніг. На місці передпліччя правої руки лежав залізний браслет, біля правого стегна — наконечники стріл. На кістках великої рогатої худоби знайдено залізну скобу.

Знахідки з поховання.

1. Браслет (рис. 3, 19) виготовлено із залізної, круглої в перетині, дроту. Діаметр виробу близько 6 мм.

2. Бронзові наконечники стріл (6 екз.). Із них п'ять — трилопатеві однотипні, дуже схожі на

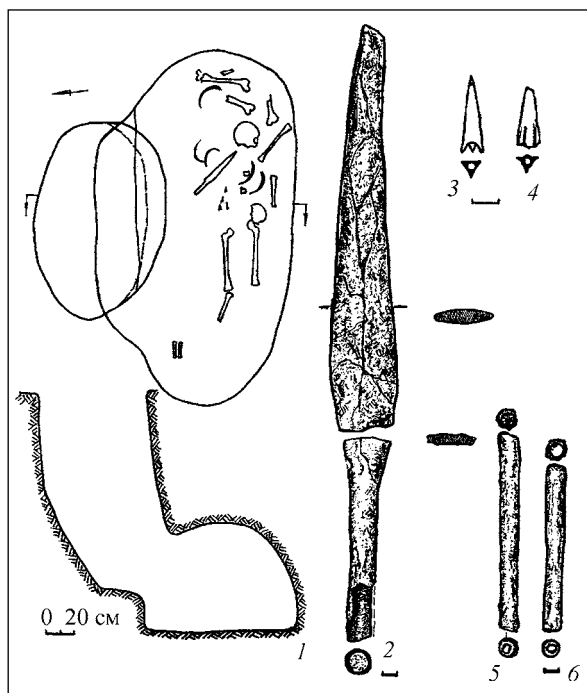

Рис. 6. Пох. 5 к. 1: 1 — план та розріз поховання, 2—6 — знахідки з поховання 5; 2, 5, 6 — залізо, 3, 4 — бронза

наконечник, знайдений у пох. 3, але більшого розміру (3,1 см) і з довгими втулками (рис. 3, 14—16). Один наконечник тригранний (рис. 3, 17) заввишки 2,3 см із трикутним вирізом унизу (аналогії: Мелюкова 1964, табл. 9, К-6; Л-1).

3. Невелика залізна скоба овальної форми розмірами 2 × 1 см із двома короткими шпеллями на боках (рис. 3, 18) призначалася, ймовірно, для скріплення якогось дерев'яного виробу, блюда чи талії (?).

Поховання 7 (основне). Знаходилося в центрі підкурбанної площі. Було оточене кільцем спланованого материкового викиду завширшки близько 3—4 м і завтовшки до 0,5 м, зі східного боку в ньому залишено прохід завширшки 2,2 м. Особливий інтерес становить тип поховальної споруди (рис. 6, 1) — прямокутна яма, дещо розширена донизу у східній частині. Ця деталь дає змогу припустити, що саме тут знаходилася голова похованого, тим паче що тут, у північно-східному секторі могили, на дні знайдено золоту сережку та бронзові наконечники стріл. У верхній частині розміри ями 2,9 × 1,9 м, дно — на глибині 4,9 м від давнього горизонту. Поховання повністю пограбоване, у заповненні могили, разом із кістками людини і тварини, траплялися уламки амфор, круглі оброблені камінці, вапнякові брили. Декілька вертикально встановлених необроблених плит збереглися *in situ* біля східної стінки могили. Розміри плит 0,8 × 0,6 м; 0,6 × 0,7 м; 1,2 × 0,9 м. Вони, напевно, облицьовували стінки за всім периметром на висоту одного ряду.

Великі ґрунтові ями (тип I, за В.С. Ольховським) сконцентровано лише у двох районах Сте-

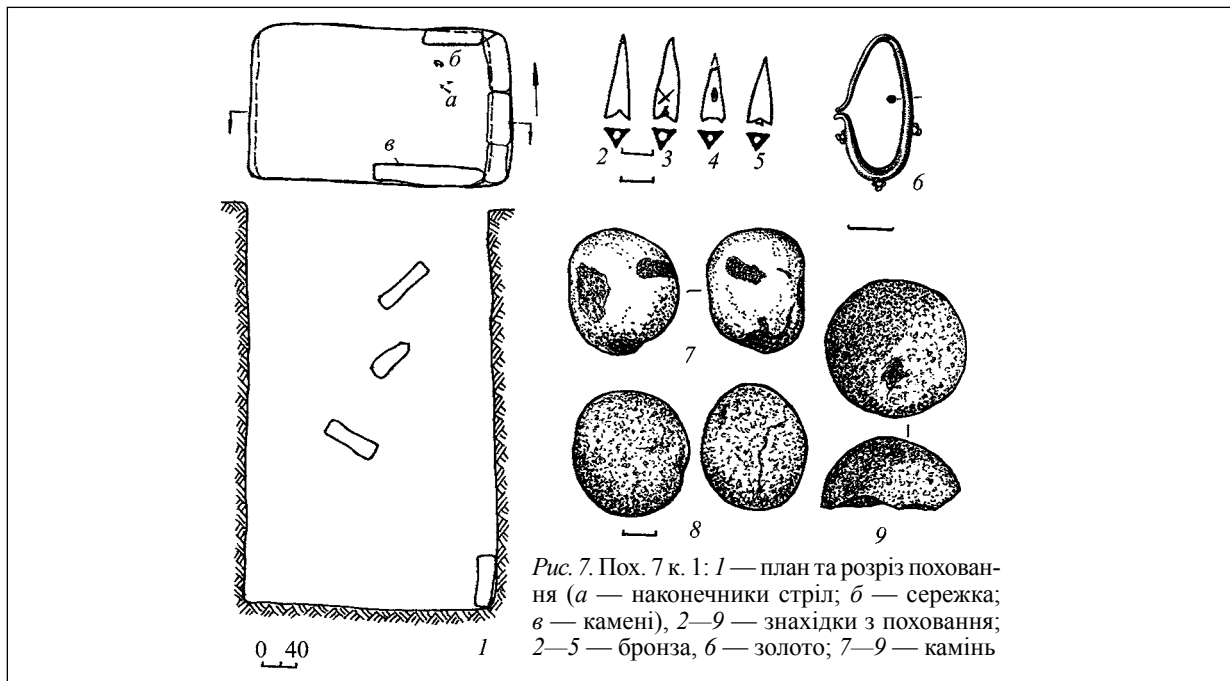

Рис. 7. Пох. 7 к. 1: 1 — план та розріз поховання (а — наконечники стріл; б — сережка; в — камені), 2—9 — знахідки з поховання; 2—5 — бронза, 6 — золото; 7—9 — камінь

пової Скіфії: в Єлизаветівському могильнику на Нижньому Доні та в Молдові, біля сіл Балабани і Бутори. Такі ями призначалися для поховання окремої категорії осіб, насамперед воїнів певного рангу (Ольховський 1991, с. 20). До варіанта 2 типу I зараховано ями, які були обкладені каменями, встановленими на дні ребром або покладеними один над одним пліском уздовж 1—3-ої стінок. Можливо, така обкладка імітувала кам'яну скриню. Ями цього варіанта (саме до них належить яма пох. 7) були відносно невеликими, не більшими ніж 3,5 м завдовжки, і становили усього близько 1,5 % ям типу I. Вони відомі в Криму, на півдні степового Причорномор'я, зокрема біля Маріуполя і в ґрунтових могильниках у с. Миколаївка на Нижньому Дністрі (Ольховський 1991, с. 21).

Знахідки з поховання.

1. Сережка золота так званої калачикоподібної, або човноподібної, за Г.І. Шаповаловим (Шаповалов 2001, с. 108, рис. 3, 59), форми (рис. 5, 4; 7, 6). Висота виробу 3,5 см, ширина в нижній частині 1,5 см. «Калачик» прикрашено трьома групами дрібних припаяних кульок. Це досить рідкісний тип калачикоподібних сережок — із вузьким калачиком і високою дужкою (тип 10, варіанти 3 і 4, за В.Г. Петренку). Аналогії походять зі степових, причому саме південних, поховань IV ст. до н. е.: біля смт Каховка і в Єлизаветівському могильнику на Доні (Петренко 1978, с. 31, табл. 18, 5, 6). Нещодавно такі самі за формою бронзові сережки знайдено у двох жіночих похованнях IV ст. до н. е. могильника Мамай-Гора в районі Кам'янсько-Нікопольської переправи (Андрух, Тошев 2004, рис. 7, 3; 10, 3). Проте на цих виробках немає композицій із потрійних кульок. Подібне оздоблення притаманне сережкам інших

типів (Петренко 1978, рис. 18, 18), а для класичних калачикоподібних сережок V—IV ст. до н. е. характерними є оздоблення у вигляді дуже маленьких кульок, що утворюють фризи з трикутників (Петренко 1978, табл. 19, 2, 3, 4, 10, 10а). Видовжена форма сережки характерніша для зразків V — першої половини IV ст. до н. е. Знахідка сережки у пох. 7 дозволяє припустити, що воно було жіночим або парним (щоправда, ширина могили незначна). Так, інвентар поховання Єлизаветівського могильника (друга половина IV ст. до н. е.), де знайдено подібну сережку (Миллер 1910, с. 100, 101, рис. 21, 9), був жіночий (дзеркало, багато намистин, браслети й персні), за винятком стріл, які трапляються як у чоловічих, так і в жіночих похованнях. Жіночими (за визначенням антрополога Л.В. Литвинової) були також згадані вище поховання могильника Мамай-Гора (Литвинова 2002, с. 44).

2. Наконечники стріл (5 екз.). Усі вони тригранні, видовжені пірамідальні з трикутним вирізом в основі (рис. 7). Висота 2,7—1,9 см. На одному з наконечників недбало прокреслено скісний хрест (рис. 7, 3). Аналогічні до деяких наконечників з пох. 3 (див. вище).

3. Оброблені камінці кулястої форми — два цілі та одна половинка. Один із камінців (рис. 7, 7) виготовлений із сірого пісковика, має діаметр 3,7—3,8 см, зверху і знизу трохи сплюснений. На цих ділянках помітні сліди лошіння (затертості), збоку — невеликі вибоїни, а також пляма чорного нагару. Два інші камінці виготовлено з граніту. Один (рис. 7, 8) мав форму трохи сплюсненої кулі розмірами 3,7 × 3,2 см. На поверхні — сліди затертості, кіптяви, а також маленькі тріщинки (від перебування у вогні?). Від третього камінця діаметром

4,5 см залишилися половинка, один його бік також затертий і обпалений до чорного кольору (рис. 7, 9). Подібні камінці (часом їх називають камінцями для праші) трапляються у жіночих похованнях, але інколи їх знаходять і в чоловічих могилах. Дата пох. 7 була, очевидно, близькою до дат пох. 3 і 4.

Курган 2. Знаходився на відстані 200 м на північний схід від к. 1. Насип розорений, його висота не перевищувала 0,4 м, діаметр близько 16 м. Під насипом виявлено одне пограбоване поховання скіфського часу.

Поховання 1. Здійснено в катакомбі II типу — вхідна яма і камера розташовані на одній осі, орієнтованій з північного заходу на південний схід (рис. 8, 6). Вхідна яма підпрямокутна, розмірами 2,3 × 1,4 м, була заповнена чорноземом. У західній стінці зроблено сходинки: одну на глибині 1,6 м (її ширина 30 см), а другу на глибині 2,2 м (ширина близько 20 см і висота 40 см). Від першої сходинки і далі стінка нахилена до входу в камеру, глибина вхідної ями тут сягає 2,8 м. Перед входом до камери вирито рівчачок завширшки до 20—25 см і завглибшки 30 см, імовірно, для встановлення заслони. Поховальна камера мала видовжену підпрямокутну форму, біля входу дещо розширена. Її довжина 3,5 м, ширина біля входу 2,25 м, з протилежного боку 2 м. Дно — на глибині 3,5 м. Склепіння обвалилося, висота його на момент розчищення становила 0,8 м.

На дні камери біля східної стінки на площі приблизно 1,8 × 1,7 м зафіксовано рослинну підстилку. Положення й орієнтацію похованого не з'ясовано, збереглися лише окремі кістки скелета. Під час розчищення дна камери знайдено срібний браслет, в якому був уламок кістки руки (не зберігся), бронзові наконечники стріл, чорнолаковий килик, бронзову ворворку (3 екз.), руків'я ножа, фрагменти залізних втоків і шкіри.

Знахідки з поховання 1.

1. Бронзові трилопатеві наконечники стріл (10 екз.). Усі наконечники одного типу й належать до базисних пірамідально-баштоподібних V—IV ст. до н. е. (рис. 8, 9). Кінці граней гостро зрізані, на обох боках злегка позначеної втулки є ложки. Грані в нижній частині ледь помітно увігнуті, що є характерним для наконечників варіанта 7 типу 9 (Мелюкова 1964, с. 24). Найближчими аналогіями є наконечники з комплексів: група шахти 22, к. 12, мог. 2; група Страшної Могили, к. 4, гробн. 2; тайник Мелітопольського кургану (Тереножкин, Ильинская, Черненко, Мозолевский 1973, с. 146, рис. 28, 9; с. 170, рис. 48, 5; Тереножкин, Мозолевский 1988, рис. 47).

2. Килик чорнолаковий канфароподібний із відбитими ручками (рис. 5, 2). Лак густий, чорний, блискучий. Висота килика 9,8 см, діаметр вінець 11 см, діаметр ніжки 5,5 см. Аналогічний, але більш присадкуватий килик із Єлизаветів-

ського могильника датується серединою — третьою чвертю IV ст. до н. е. (Брашинский 1980, с. 128, табл. XI, № 170). Дуже близький до нашого екземпляра килик із пох. 1 к. 13 біля с. Капулівка (Тереножкин, Ильинская, Черненко, Мозолевский 1973, с. 122, рис. 9, 6).

3. Бронзова хрестоподібна ворворка (рис. 8, 8). Діаметр її 2,5 см, внутрішній діаметр втулки та її висота 0,5 см. За 10 см на південь від ворворки знаходилися шкіряні фрагменти сагайдака, а за 25 см на північ — купка наконечників стріл. Таким чином, є підстави вважати, що ворворку використовували як застібку сагайдака або шкіряного мішечка для стріл. Цілком тотожні чотирипелюсткові ворворки походять зі скіфських поховань другої половини IV ст. до н. е. Це насамперед жіноче поховання у к. 6 біля с. Нагорне. Тут ворворка лежала під залишками великого дерев'яного блюда (Тереножкин, Ильинская, Черненко, Мозолевский 1973, с. 22, рис. 34, 12). У парному пох. 4 к. 20 могильника Мамай-Гора ворворка лежала біля таза жіночого (?) скелета, трохи вище, ніж наконечники стріл (Андрух, Тощев 1999, с. 118, рис. 32, 8). Інші відомі нам знахідки подібних ворворок також походять із поховань, які дещо вирізняються з-поміж масиву рядових — із чорнолаковими киликами, срібними прикрасами тощо.

4. Кістяне руків'я ножа із залишками залізного леза того самого типу, що й у пох. 3 к. 1 (рис. 8, 7). Руків'я у вигляді майже прямого шестигранного бруска, трохи розширеного на кінці. Довжина руків'я 10 см, ширина 1,3—1,5 см. Товщина в торцевій частині 0,6 см, у центрі — 1 см. Лезо вузьке, завширшки 1,5 см. Відстань між центрами залізних заклепок з одного боку становить 2 см, а з іншого — трохи більше, що, ймовірно, є наслідком ремонту виробу.

5. Втулки залізні різного призначення (5 екз.). Серед них — два підтоки конічної форми, дві нижні частини втулок наконечників списів та ще одна втулка, яка, можливо, належала дротику. Один із підтоків різко звужується донизу (рис. 8, 5). Довжина 5,3 см (кінець відламаний), верхній діаметр 2,5 см, нижній — 1,25 см, діаметр древка 1,5 см. Другий підток довший (рис. 8, 4) — 8 см (кінець відламаний). Верхній діаметр 2,3 см, тут збереглися залишки древка діаметром 1,6 см, донизу підток звужується до 0,7 см. Конічні підтоки списа знайдено, наприклад, у гробниці 2 Хоминої Могили, а також у пох. 2 к. 13 могильника Бутор 1, пох. 4 к. 13 біля с. Львова (Тереножкин, Ильинская, Черненко, Мозолевский 1973, с. 22, рис. 34, 12; Серова, Яровой 1987, с. 104, рис. 53, 4; Евдокимов 1992, с. 147, рис. 8, 9, тут вток помилково названо втулкою).

Одна із втулок наконечників списів збереглася у довжину на 8,8 см. Діаметр нижнього кінця, обведеного валиком, дорівнює 2,4 см, верхній діаметр 2,1 см, діаметр древка 1,5 см (рис. 8, 2).

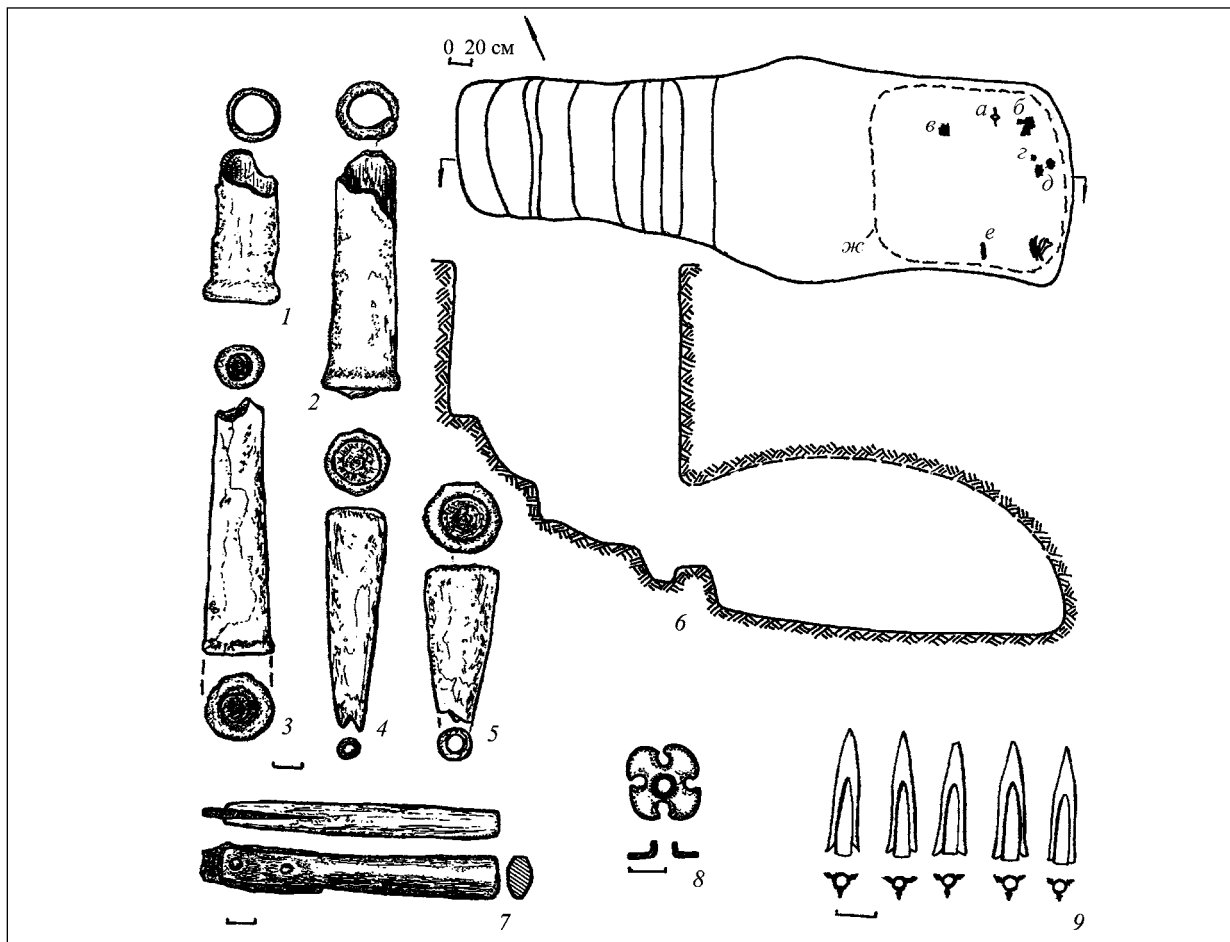

Рис. 8. Пох. 1 к. 2: 1—5, 7—9 — знахідки з поховання 1, 6 — план та розріз поховання (а — браслет, б — стріли, в — канфар, г — ворворка, д — фрагменти шкіри, е — ніж, жс — підстилка); 1—5, 7 — залізо, 8, 9 — бронза

Друга втулка збереглася у висоту на 5,5 см (рис. 8, 1). Нижній діаметр (разом із валиком) 2,6 см, верхній — 2,1 см, діаметр древка також 1,5 см. Втулка дротика (?) збереглася в довжину на 9,1 см (рис. 8, 3). Нижній діаметр 2,5 см, верхній — 1,6 см, діаметр древка 0,8 см.

6. Фрагменти шкіри належали сагайдаку, а також, напевно, ремінцям невідомого призначення. Непогано збереглася днище сагайдака (рис. 9, 3). Це овальна пластина із цупкої шкіри, яка була склеєна щонайменше з двох шарів. Її найбільша довжина 10,3 см, ширина 6,7 см, товщина близько 1 мм. Із середини по обводу пластини помітне невелике заглиблення, на дні якого зроблено округлі густі отвори діаметром близько 1,5 мм кожний. Крізь них проходили нитки із сухожилля, якими днище сагайдака було скріплене зі стінками. Проміжки між центрами отворів дорівнюють 0,7—0,8—0,9—1 см. Між двома отворами в одному місці збереглися залишки ниток. Внутрішні розміри днища сагайдака 9 × 6 см. На днищі, переважно на краях, залишилися сліди оксидів бронзи. Найбільше оксиди помітні на зовнішній (нижній) крайці виробу, яка заходила під стінки сагайдака. Тут зелений колір місцями набуває смарагдово-зеленого відтінку. Імовірно, на час

пограбування поховання стріли у сагайдаку вже окислилися, й оксиди проникли у проміжок між краями днища і боковими стінками. На днищі сагайдака зсередини також помітна невеличка, пофарбована оксидами ділянка, яка за формою і розмірами нагадує наконечник стріли. Довжина її 2,3 см, найбільша ширина 0,7 см.

Від стінок сагайдака збереглися два фрагменти шкіри, з'єднані між собою, з одним, верхнім, прямим краєм (рис. 9, 1, 2). Шкіра — на кшталт замші, темно-коричневого кольору. Це було, напевно, одне полотнище 24—26 см завдовжки — через деформацію і розриви визначити початкові розміри складно. Розміри полотнища свідчать, що воно могло належати тому самому виробу, від якого збереглося згадане вище днище. Нижній край полотнища обірваний, зберігся у висоту на 6—7,5 см. Із боків полотнище було трохи зігнутим і краї зшиті: на крайці із двох боків видно дрібні густі проколини з інтервалами (між центрами) 2,5—4 мм. На одному з фрагментів полотнища зсередини доволі чіткі відбитки двох (?) трикутних наконечників стріл, насичені бронзовими оксидами. Один з відбитків чіткіший, 2,5 см завдовжки і 0,6 см завширшки. Проте не виключено, що це був один на-

конечник, який відбився на двох протилежних фрагментах шкіри вже після того, як вона була зім'ята і деформована (відбитки не повністю симетричні відносно перегину, що їх розподіляє).

Здебільшого, зафіксовані наконечники лежали в сагайдаках вістрями донизу, хоча відомі й поодинокі випадки (як і в пох. 1) протилежного розташування (Мелюкова 1964, с. 34; Черненко 1984, с. 91, 92). Вістрями догори могли бути розташовані наконечники у так званих кишнях горитів, що було зручніше під час бою. У такий самий спосіб, наприклад, зображено стріли в гориті воїна на келиху з Гайманової Могили (Черненко 1981, рис. 65) у випадку, коли наконечники стріл розміщені вістрями донизу. Не можна виключати й такий варіант: у сагайдаку, покладеному в пох. 1, могли бути як стріли «у робочому стані», так і просто насипані, з обламаними стрижнями.

7. Два уривки тонкого шкіряного ремінця (від упряжі?), прошиті нитками і пофарбовані бронзовими оксидами. Більший фрагмент (рис. 9, 6) — завдовжки 6 см і завширшки 0,7—0,8 см. Можна простежити послідовність процесів його зшивання. Спочатку один із країв шкіряної смужки підігнули та прошити густими стібками. Потім цей край ще раз підігнули, внаслідок чого лицьовий бік стібка виявився прихованим. Після цього зігнули й інший бік шкіряної смужки та пришили «обметочним» швом до протилежного краю, причому нитки були посилені й крізь стібки попереднього шва.

Дату комплексу пох. 1 можна встановити шляхом перехресного датування зі згаданими комплексами, насамперед зі стрілами Мелітопольського кургану, у межах третьої чверті IV ст. до н. е.

Курган 3. Насип не розорювався. Висота кургану 3 м, сучасний діаметр близько 35 м (рис. 10). Насип був оточений кріпідом у вигляді кам'яного кільця 2,5—3 м завширшки, який лежав на схилах насипу. Зовнішній діаметр кріпиди (і, відповідно, первісний діаметр насипу) — близько 28 м. За кріпідом знаходився кільцевий рів із двома проходами — зі сходу та із заходу. Зовнішній діаметр рову — до 31 м. Рів у перетині трапецієподібний, глибина його 1 м, ширина у верхній частині 2 м. Біля проходів у рові виявлено залишки тризни у вигляді кісток тварин та уламків амфор. Під насипом знайдено 4 поховання: одне — середньовічного кочовика (пох. 1) і три — скіфського часу (пох. 2—4).

Основним було пох. 4, розташоване у центрі під курганного простору. Пох. 3 впусcene в камеру пох. 4 уже з поверхні первісного насипу, на якому зафіксовано викид пох. 3. Пох. 2 також, найімовірніше, було впускним (з поверхні кургану?), його викид не зафіксовано. Кочівницьке пох. 1 було здійснене з верхівки кургану і потрапило до камери центрального пох. 4 (або вже в грабіжницьку воронку).

Поховання 2 (впускне). Знаходилося за 4 м на схід від умовного центру, на площі, обмеженій з

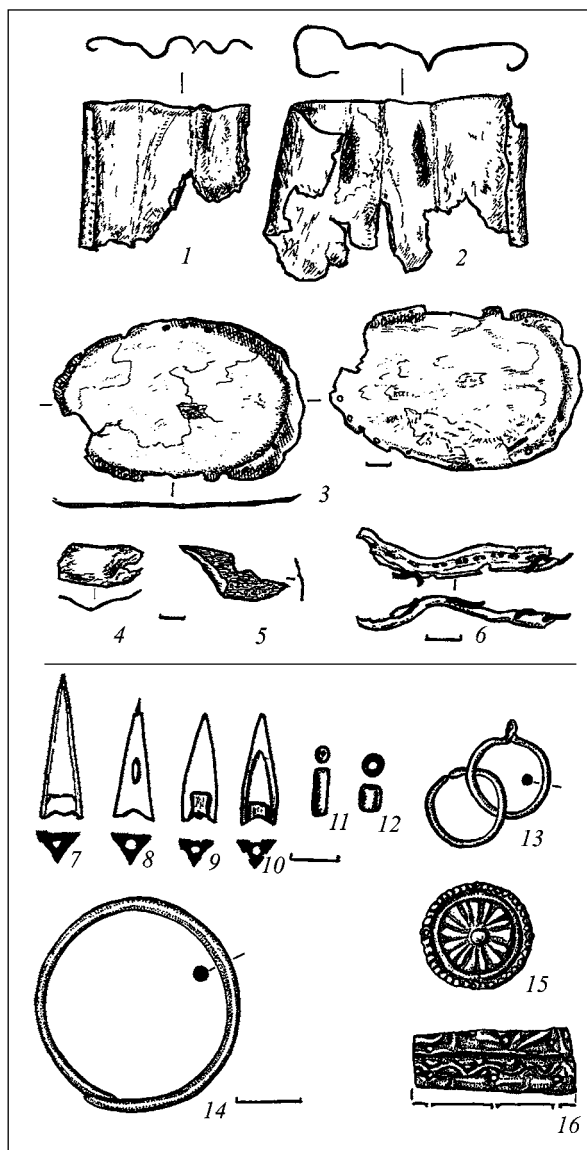

Рис. 9. Знахідки з курганів 2 і 3: 1—6 — знахідки з пох. 1 к. 2, 7—16 — знахідки з пох. 4 к. 3; 1—6 — шкіра, 7—10 — бронза, 11, 12 — скло, 13—16 — золото

двох боків «крилами» материкового викиду, на підході до центрального поховання з боку східної перемички в кільцевому рові. Поховальна споруда являла собою катакомбу, вхідна яма і камера якої розташовані паралельно одна до одної та орієнтовані з півдня на північ (рис. 10; 11, 1). Підпрямокутна вхідна яма зміщена до північного краю камери, її південна та північна стінки нахилені до заходу, в бік камери. Розміри ями 2,2 × 1,1 м, дно — на глибині 2,9 м від материка, заповнена вона пухким чорноземом. Перед входом до камери — приступка заввишки 0,5 м. Камера в плані мала форму видовженого прямокутника розмірами 4,7 × 2,1 м, висота склепіння 2,1 м. Поховання повністю пограбоване. Грабіжники потрапили до камери через грабіжницький лаз з південно-східного кута камери основного пох. 4 (відстань між

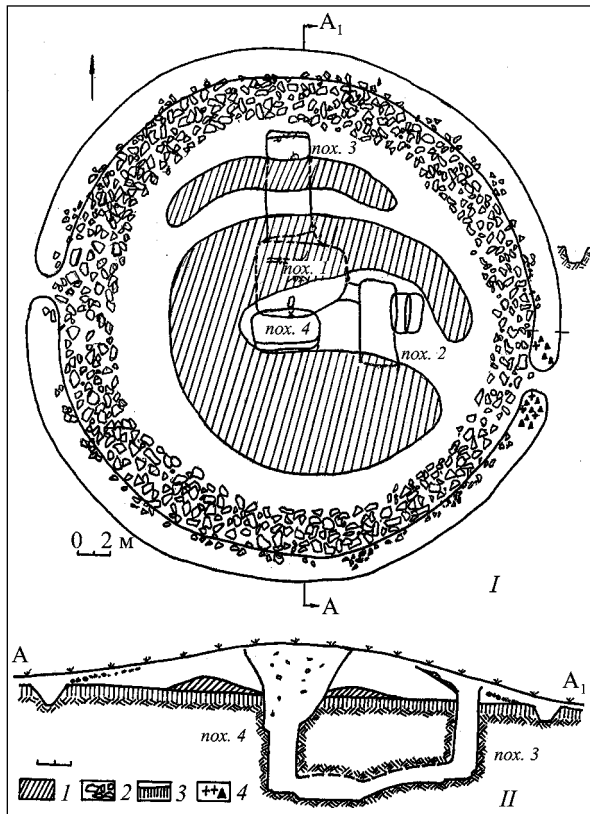

Рис. 10. Курган 3 (I — план, II — розріз): 1 — викид, 2 — каміння, 3 — похований чорнозем, 4 — кістки тварин та фрагменти амфор

камерами двох поховань у цьому місці становила лише 0,8—1,5 м). Ширина лазу 1,2 м, висота 1 м.

Поховання 3 (впускне поховання до камери пох. 4). Здійснене з поверхні насипу, зведеного над пох. 4. Вхідна яма розташована на відстані 9 м на північ від центру. На рівні материка вона мала підпрямокутну форму розмірами 2,3 × 1,5 м, орієнтована довгою віссю із заходу на схід (рис. 11, 2). Заповнена пухким чорноземом. Із півдня до вхідної ями прилягала дуга материкового викиду завдовжки 14 м і завширшки близько 1,5—2 м. Глибина вхідної ями від поверхні насипу близько 5 м. На глибині 4,6 м біля північної стінки ями зроблено приступку завширшки 0,3 м і заввишки 0,4 м. Друга сходинка заввишки 0,35 м знаходилася перед початком дромоса, що похило спускався до камери пох. 4. Ширина входу 2,6 м, висота 1,2 м. Ширина дромоса 2,7 м, висота 1,2—1,3 м, довжина 4,9 м. Перед входом до камери дромос розширювався до 3,6 м, його дно заглиблене на 8,5 м відносно поверхні насипу. Стінки та склепіння дромоса частково обвалилися. У його заповненні знайдено залізні вудила із псаліями, кінський нахрапник, наконечник стріли, залізний стрижень із зігнутим кінцем, три кістяні пластинки.

У поховальній камері внаслідок пограбування змішано знахідки двох поховань — 3-го та 4-го.

Знахідки з дромоса поховання.

1—2. Кінський набір складався з таких деталей. 1. Залізні вудила, поєднані між собою, гризла у вигляді круглих стрижнів із зігнутими у петлі кінцями. 2. У петлю вставлені залізні псалії у вигляді прямих стрижнів із вісімкоподібними потовщеннями в центрі та цвяхоподібними голівками на кінцях (рис. 11, 6). Довжина одного гризла 13,5 см, довжина псалія 18 см. До одного з вудил прикріплене кругле залізне кільце діаметром 3,8 см для закріплення повода, а до іншого — аналогічного призначення пряжка у вигляді кільця і трикутного виступу, які розташовані в різних площинах одне відносно іншого. Загальна довжина пряжки 5,2 см (рис. 11, 5).

3. Бронзовий литий нахрапник у вигляді стилізованої орлиної голівки з отвором для ремінця (рис. 11, 3). Загальна довжина виробу 5,2 см, діаметр отвору 0,8 см.

Набори з псаліями у вигляді прямого стрижня (тип 3, за В.Г. Петренка), а також із круглими та комбінованими пряжками знайдено в деяких курганах другої половини IV ст. до н. е. (Петренко 1967, табл. 26, 1, 2; Ильинская 1973, рис. 4, 5; Мозолевський 1979, рис. 97; Чередниченко, Болдин 1977, рис. 17, 1, 3, 4, 7; 18, 1; 19, 1). Щодо нахрапника, то подібні екземпляри, але з коротшим дзьобом, знайдено в комплексах останньої третини IV ст. до н. е.: к. 414 біля с. Журівка; у с. Пастирське; у к. 5 біля с. Новосілка (Петренко 1967, табл. 29, 3, 18; Бессонова 1984, рис. 6, 21).

4. Бронзовий тригранний наконечник стріли (рис. 11, 8) із вирізами у вигляді літери «п» внизу. Висота наконечника близько 3,3 см (кінець відламаний), ширина 0,7 см. Подібний наконечник знайдено в камері пох. 4 (рис. 9, 9).

5. Стрижень залізний із зігнутим у петлю кінцем (рис. 11, 4). Зберігся у довжину на 4,5 см. Стрижень округло-сплощений у перетині, розмірами 0,7 × 0,5 см. Можливо, він був частиною гака, поєднаного з вістрям, за допомогою якого його встромляли в стіну могили (Тереножкин, Мозолевський 1988, с. 101, рис. 107, 24).

6. Кістяні пластинки (3 екз.) — можливо, обкладинки кришки від скриньки (аналогії: Фиалко 1987, рис. 4). Дві з них збереглися повністю. Вони мали форму низької трапеції. Довжина нижнього краю 7 см, верхнього 3,7 см, ширина 1,8 і 2 см. Товщина обох пластинок 1,5 мм, одна з них звужується донизу. Третя пластинка, яка також звужена донизу, обламана. Її ширина 2,4 см, у довжину збереглася на 6,5 см, гострий край зрізаний (рис. 11, 7). Поверхня пластинок з одного боку вкрита дрібними насічками (для склеювання).

Поховання 4 (основне). Розташоване в центрі підкурганної поверхні. Викид із поховання лежав навколо вхідної ями на рівні горизонту у вигляді широкого овалу (15 × 17,5 м) із розривом зі сходу — південного сходу завширшки 2,5 м. Поховальна спо-

руда складалася із вхідної ями, орієнтованої зі сходу на захід, до південної стінки якої прилягала простора камера (рис. 11, 2). Розміри вхідної ями $4 \times 2,2$ м, глибина 5,6 м від рівня горизонту. На глибині 2 м перед входом до камери зроблено високу приступку завширшки 0,4 м. Друга невеличка сходинка заввишки 0,2 м знаходилася біля самого дна ями.

Поховальна камера в плані мала форму неправильного прямокутника з дещо зрізаними кутами зі східного боку. Загальна довжина камери 5,4 м, ширина західної стінки 4 м, східної — 3,5 м, глибина 6 м від рівня горизонту. Поховання пограбоване через вхідну яму (одночасно через лаз пограбували і пох. 2). У заповненні камери знайдено бронзові наконечники стріл, пастові намистини, золоту сережку, золоті прикраси для вбрання.

Знахідки з поховання.

1. Бронзові тригранні наконечники стріл (4 екз.). Один — високий (2,9 см), пропорції стрункі, з нечітким заглибленням у вигляді літери «п» внизу (рис. 9, 7). Близька аналогія — стріли з пох. 3 к. 2 Миколаївського могильника (Мелюкова 1964, табл. 9, 3-3). Другий наконечник (рис. 9, 8) має близькі пропорції, із трикутним вирізом унизу, заввишки 2,5 см. Ще два наконечники невеликі (2,2—2,3 см), присадкуваті, з вирізами у вигляді літери «п» внизу (рис. 9, 9, 10). Аналогії для цих трьох наконечників наведено вище.

2. Дві пастові намистини циліндричної форми (рис. 9, 11, 12). Одна темно-коричнева, майже чорна, заввишки 0,55 см і діаметром 0,5 см. Друга зеленкувата, завдовжки 1 см і діаметром 0,3 см.

3. Золота сережка у вигляді кола розмірами $3,3 \times 3,15$ см, товщина дроту 2 мм (рис. 9, 14). Кінці трохи заходять один за одного, один із них дещо загострений. Подібні відносно масивні сережки (тип 29, за В.Г. Петренко) досить нечисленні, відомі з VI—V ст., але особливо в IV—III ст. до н. е. (Петренко 1978, с. 37, табл. 25, 1).

4. Деталі намиста (2 екз.) у вигляді двох золотих з'єднаних кілець діаметром 1,2—1,25 см, товщина дроту близько 1 мм. У верхнього кільця один із кінців зігнутий у петлю (рис. 9, 13). У праці В.Г. Петренко наведено різні види з'єднаних кілець, інколи вони нанизані на дрібне кільце, але серед них немає екземплярів з нерухомими вушками (Петренко 1978, типи 27—31). Доволі близькі аналогії походять із поховань к. 16 групи Гайманової Могили та одного з Красноперекопських курганів (Тереножкин, Ильинская, Мозолевский 1977, с. 172, рис. 13, 16; Лесков 1974, с. 29, рис. 85).

5. Золоті бляшки (3 екз.) у вигляді розеток діаметром 1,8 см (рис. 5, 5; 9, 15). Зроблені з низькопробного золота. Розетка нагадує колесо із 16 спицями, що відходять від втулки — опуклого кружечка в центрі. Із них 8 «спиць» розширюються на кінці, а між ними — 8 вузьких прямих «спиць», тобто роз-

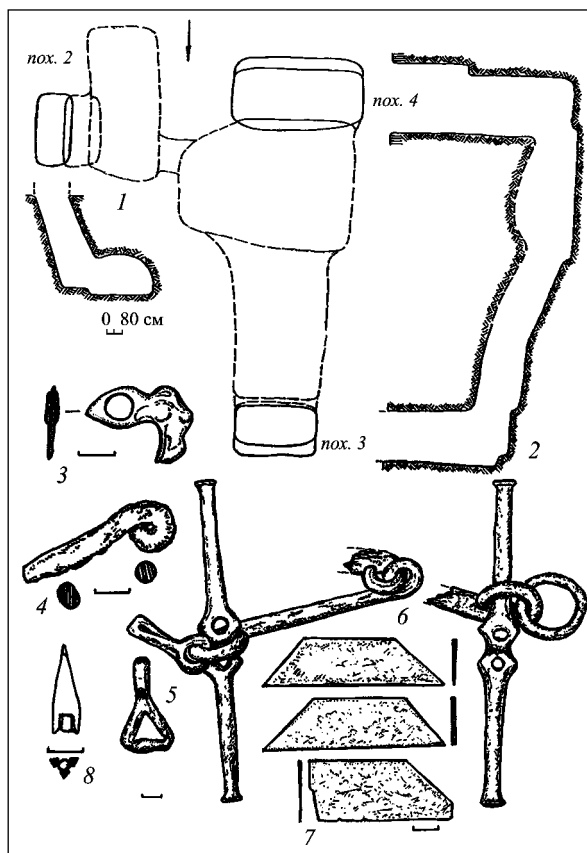

Рис. 11. Пох. 2—4 к. 3: 1 — план та розріз пох. 2, 2 — план та розріз пох. 3 і 4, 3—8 — знахідки з пох. 3; 3, 8 — бронза, 4—6 — залізо, 7 — кістка

ширені та вузькі «спиці» чергуються. Розетка обведена опуклим колом, за яким розташоване ще одне коло, орнаментоване «перлинками». Бляшки у вигляді розеток почасти трапляються у скіфських похованнях IV ст. до н. е., але різноманітні орнаментальні схеми здебільшого є простішими (Петренко 1967, табл. 19, 52—55, 62—63). Цілком тотожні бляшки походять із поховання біля с. Каїрки.

6. Фрагмент золотої бляшки невідомого призначення (рис. 5, 6; 9, 16). Довжина фрагмента 2,7 см, ширина з одного краю 1 см, з іншого — 0,75 см. Уздовж одного з довгих боків розміщено три круглі отвори для нашивання з інтервалами 1 см. Уздовж іншого боку є лише два отвори — на кутах. Виходячи з форми бляшки і характеру отворів, вона призначалася для оздоблення якогось вузького поля — деталі одягу чи головного убору. Характер орнаменту свідчить, що бляшку вирізано з якогось більшого виробу. Уздовж довгого нижнього краю зображено вузький фриз, заповнений орнаментом, який нагадує стилізований пагін плюща — у вигляді хвилястої лінії з «листочками» у місцях вигинів. Вище цього фризу збереглася частина якогось орнаменту або двох фігур (?), повернених одна до одної. Це могли бути дуже стилізовані нижня частина пальмети або ноги тварин,

які лежать, у сценах протистояння чи шматування (пор. зі стрічками від головних уборів із Рижанівки, Чортomla, Товстої Могили). У двох останніх випадках стрічки, до того ж, облямовані фризами зі стилізованою «плюшовою гірляндою» (Петренко 1967, табл. 18, 6; Петренко 1970, табл. XXXV, д, к). Дату пох. 3 і 4 к. 3 можна визначити в межах третьої чверті IV ст. до н. е. Поховання було парним, причому першою, напевно, поховали жінку (пох. 4), а пізніше в цій самій камері під першим насипом — через дромос — поховали чоловіка (пох. 3 із вуздечкою), і лише після цього спорудили кам'яне кільце, рів і загальний насип. Пох. 2 також, напевно, належало членові цієї родини дещо нижчого соціального рівня. Виходячи з форми вхідної ями, воно здійснене з поверхні насипу 1 або 2 (пор. з пох. 5 к. 1).

Соціальна градація поховань. Впускні бічні пох. 5 і 6 к. 1 можна зарахувати до моделі 2 (за К.П. Бунятян), яка охоплює більш ніж половину рядових поховань IV—III ст. до н. е. (Бунятян 1985, с. 94, 95). Центральні поховання цього самого кургану — пох. 7 (жіноче?), пох. 4 (жіноче) та пох. 3 (підліткове), а також пох. 1 к. 2 належать до моделі 4 (пох. 7 — на межі моделей 3 та 4), тобто верхнього прошарку рядового скіфського населення, що наближалось до аристократії. На межі моделей 4 та 5 перебувають пох. 2, 3, 4 к. 3. Модель 5 — це вже нижчий прошарок скіфської аристократії, тут почасти трапляються великі камери з двома входами, розраховані на двох людей (Бунятян 1985, с. 96, 97, 104). Кургани 1—3 належали, напевно, представникам того самого роду, які поховані в розташованому неподалік Братолубівському кургані.

- Алексеев А.Ю. О месте Чертомлыцкого кургана в хронологической системе погребений скифской знати (по бляшам-аппликациям и наконечникам стрел) // АСГЭ. — 1984, Вып. 25. — С. 65—75.
- Алексеев А.Ю., Мурзин В.Ю., Ролле Р. Чертомлык. Скифский царский курган IV в. до н. э. — К., 1991.
- Андрух С.И., Тоцев Г.Н. Могильник Мамай-Гора. — Запорожье, 1999. — Кн. 1.
- Андрух С.И., Тоцев Г.Н. Могильник Мамай-Гора. — Запорожье, 2004. — Кн. 3.
- Бессонова С.С. Курганы Восточной Подолии // Древности скифов. — К., 1984. — С. 3—34.
- Бойко Ю.Н., Берестнев С.И. Погребения VII—IV вв. до н. э. курганного могильника у с. Купьеваха (Ворсклинский регион скифского времени). — Харьков, 2001.
- Брашинский И.Б. Греческий керамический импорт на Дону. — Л., 1980.
- Бунятян Е.П. Методика социальных реконструкций в археологии. — К., 1985.
- Евдокимов Г.Л. Скифский курган у с. Львово на Херсонщине // Древности степного Причерноморья и Крыма. — Запорожье, 1992. — Т. 3. — С. 136—148.
- Евдокимов Г.Л., Фридман М.И. Скифские курганы у с. Первомаевка на Херсонщине // Курганы Степной Скифии. — К., 1991. — С. 85—115.
- Ильинская В.А. Скифы Днепровского Лесостепного Левобережья. — К., 1968.
- Ильинская В.А. Скифская узда IV в. до н. э. // Скифские древности. — К., 1973. — С. 42—63.
- Ковпаненко Г.Т., Яковенко Э.В. Скифские курганы на юге Херсонщины // Скифские древности. — К., 1973. — С. 253—265.
- Колотухин В.А. Киммерийцы и скифы Степного Крыма. — Симферополь, 2000.
- Кубишев А.И. Знахідки Братолубівського кургану // Київська старовина. — К., 1992. — С. 86—89.
- Кубишев А.И. Раскопки Братолубовского кургана // «Scythian Gold». Museum of Historic Treasures of Ukraine. — Tokyo, 1992a.
- Кубишев А.И. Скифский курган V в. до н. э. у с. Братолубовка на Херсонщине // Първи международен симпозиум «Севтополис». «Надгробните могили в югоизточна Европа». — Казанлък, 1993. — С. 65—67.
- Кубишев А.И., Ковальов М.В. Скіфський Братолубівський курган на Херсонщині // Археологія. — 1994, № 1. — С. 141—144.
- Кубишев А.И., Куприй С. А. Окружение Братолубовского кургана (скифские курганы у с. Ольгино) // Музейні читання. — К., 2002. — С. 126—128.
- Кубишев А.И., Симоненко О.В. Скіфські та сарматські пам'ятки Таврії // Золото степу. Археологія України. — Шлезвиг—Київ, 1991. — С. 75—78.
- Кузнецова Т.М. Зеркала Скифии VI—III вв. до н. э. — М., 2001. — Т. 1.
- Лесков О.М. Скарби курганів Херсонщини. — К., 1974.
- Литвинова Л.В. О населении Европейской Скифии (по антропологическим материалам могильника Мамай-Гора) // РА. — 2002, № 3. — С. 39—45.
- Мелюкова А.И. Вооружение скифов. — М., 1964 (САИ. — Вып. Д-1).
- Мелюкова А.И. Поселение и могильник скифского времени у с. Николаевка. — М., 1975.
- Миллер А.А. Раскопки в районе древнего Танаиса // ИАК. — 1910, Вып. 35. — С. 86—130.
- Мозолевський Б.М. Товста Могила. — К., 1979.
- Ольховский В.С. Погребально-поминальная обрядность населения Степной Скифии (VII—III вв. до н. э.). — М., 1991.

- Петренко В.Г.* Правобережье Среднего Приднепровья в V—III вв. до н. э. — М., 1967 (САИ. — Вып. Д1-4).
- Петренко В.Г.* Античный импорт в Приднепровье и Побужье в IV—II вв. до н. э. — М., 1970 (САИ. — Вып. Д1-27).
- Петренко В.Г.* Украшения Скифии VII—III вв. до н. э. — М., 1978 (САИ. — Вып. Д4-5).
- Серова Н.Л., Яровой Е.В.* Григориопольские курганы. — Кишинев, 1987.
- Тереножкин А.И., Ильинская В.А., Черненко Е.В., Мозолевский Б.Н.* Скифские курганы Никопольщины // Скифские древности. — К., 1973. — С. 113—186.
- Тереножкин А.И., Ильинская В.А., Мозолевский Б.Н.* Скифский курганный могильник Гайманово поле // Скифы и сарматы. — К., 1977. — С. 152—199.
- Тереножкин А.И., Мозолевский Б.Н.* Мелитопольский курган. — К., 1988.
- Топал Д.А.* Николаевский могильник — траектория во времени и пространстве // *Stratum plus*. — 2000, № 3. — С. 205—228.
- Фиалко Е.Е.* Костяные изделия из кургана Огуз // Скифы Северного Причерноморья. — К., 1987. — С. 130—140.
- Чередниченко Н.Н., Болдин Я.И.* Скифские курганы у с. Владимировка // Курганы юга Днепропетровщины. — К., 1977. — С. 125—150.
- Черненко Е.В.* Скифские лучники. — К., 1981.
- Шоповалов Г.* Судноплавство у духовності давньої України. — Київ—Запоріжжя, 2001.
- Kubyshev A.I.* Der Bratoljubovka — kurgan. Die Grabanlage eines Skythischen Nomarchen? // *Hamburger Beiträge zur Archäologie*. — 1991, № 18. — S. 131—140.
- Scythian Gold. Treasures from ancient Ukraine*. — New-York, 1999.

Одержано 13.07.2004

С.С. Бессонова, Н.В. Ковалев, А.И. Кубышев

КУРГАНЫ У с. ОЛЫГИНО (СКИФСКИЕ ПОГРЕБЕНИЯ)

Материалы раскопок у с. Ольгино дают возможность датировать скифские погребения к. 1—3 временем Толстой Могилы, Чертомлыка и Мелитопольского кургана. Погребения принадлежали, вероятно, представителям того же рода, которые были погребены в Братолюбовском кургане. По размерам погребальных сооружений и инвентарю их можно отнести к различным моделям (по классификации Е.П. Бунятян): ко второй (п. 5 и 6 к. 1), четвертой (п. 3, 4, 7 к. 1 и п. 2 к. 1, причем п. 7 к. 1 — на порубежье третьей и четвертой моделей) и переходной между четвертой и пятой (п. 2, 3, 4 к. 3).

S.S. Bessonova, M.V. Kovalyov, A.I. Kubyshev

BARROWS NEAR THE VILLAGE OF OL'GYNE (SCYTHIAN BURIALS)

Materials excavated near the village of Ol'gyne date the Scythian burials in Barrows 1—3 back to the Tovsta Mohyla and Chertomlyk periods and to the time of the Melitopol' Barrow. The burials apparently belonged to the representatives of the same family that was interred in the Bratolyubskiy Barrow. Judging by the dimensions of the funerary structures and grave goods the burials could be referred to different models (according to the classification by K.P. Bunyatyan): Model 2 (Burials 5 and 6 of Barrow 1), Model 4 (Burials 3, 4, 7 of Barrow 1 and Burial 2 of Barrow 1, Burial 7 of Barrow 1 being relative to both Models 3 and 4) and intermediate between Models 4 and 5 (Burials 2, 3, 4 of Barrow 3).

До історії стародавнього виробництва

І.А. Готун, А.В. Петраускас, О.В. Петраускас

МОДЕЛЮВАННЯ ЧОРНОМЕТАЛУРГІЙНИХ ТА ЛІСОХІМІЧНИХ ПРОЦЕСІВ ЗА МАТЕРІАЛАМИ ПІВНІЧНОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ

Другу статтю з циклу публікацій про експериментальні студії Північної експедиції ІА НАН України присвячено результатам дослідів з добування болотної руди, спорудження металургійного горна, агломераційної печі, смолокурні, виготовлення міхів та моделювання збагачення залізної руди, крично-рудного процесу, випалювання деревного вугілля, смолокуріння та вигонки дьогтю ямним і корчажним способами.

Про експериментальні студії Північної археологічної експедиції ІА НАН України, яка, за фінансового забезпечення НВО «Будпроектінвест», працювала біля с. Ходосівка Києво-Святошинського р-ну, вже повідомлялося. Роботам з натурного моделювання давніх процесів і технологій у галузі гончарного виробництва присвячено попередню публікацію, а в цій статті йтиметься про дослідження в галузі чорної металургії та пов'язаних із нею лісохімічних промислів.

Автори цієї праці та учасники експериментального вивчення в зазначеній сфері не є першовідкривачами: певний досвід подібних досліджень уже нагромаджено. Адже експериментальні роботи, за визначенням М.Ф. Гуріна, — необхідна складова дослідницької діяльності під час вивчення складних процесів, пов'язаних з металургією і ковальською обробкою заліза. Моделювання процесів за умов, максимально наближених до реальних, сприятиме правильній інтерпретації багатьох технологічних прийомів, пізнанню їхнього історичного розвитку (Гурин 1982, с. 18). Результати досліджень у цьому напрямку, часто з детальною фіксацією перебігу експерименту, уведено до наукового обігу. Так, заслуговує на увагу праця чеських дослідників Ренати Малинової та Ярослава Малини (Malinovi 1982; Малинова, Малина 1988). Охарактеризовані у виданні експерименти в галузі керамічного та металургійного виробництва, отримання деревного вугілля та дьогтю відповідають на низку запитань, що виникають під час археологічних досліджень. У літературі, присвяченій специфіці давнього залізодобування, характеризувалися роботи англійських, німецьких, бель-

гійських учених — з моделювання сиродутного процесу, польських дослідників — від добування сировини до отримання заліза, російських фахівців — з відтворення всіх ланок чорної металургії, київських та ульянівських спеціалістів — зі спорудження горен тощо. Зокрема, у Новгороді проведено цикл натурних дослідів. Збудовано теплотехнічну споруду із сирцевої цегли, подібну до середньовічних глинобитних, причому на майданчику з двома рівнями (нижнім — для випуску шлаку, розбирання заслінки, верхнім — для подачі руди). Застосовано примусове дуття (міхи замінено на вентиляторний повітродув). Перед завантаженням шихти руду збагачено: подрібнено, висушено, частково обпалено. Проведено дослідження щодо часу завантаження порцій шихти, співвідношення вугілля і руди, використання різних домішок. Отримано губчасте залізо, яке в подальшому мали піддавати зварюванню. Дослідам присвячено спеціальну працю, в якій, до речі, детально проаналізовано історію чорнометалургійного моделювання (Колчин, Круг 1965, с. 198—209). За оцінкою М.Ф. Гуріна, хоч у результаті дослідів Б.О. Колчина та О.Ю. Круг з моделювання крично-рудного процесу в примітивній домниці і не вдалося отримати щільної криці, обробка матеріалів моделювання дала змогу дійти оптимістичного висновку: завдяки спектральному аналізу питання зв'язків, а також торгівлі та обміну у глибоку давнину можуть розв'язуватися на ширшій основі (Гурин 1982, с. 4).

Фахівцями сектору природничо-наукових досліджень ІА НАН України проведено експерименти зі спорудження шахтного глинобитного горна. За даними учасників, власне процес будівництва не займав багато часу і вкладався в межі світлового дня. Основний час при підготовці печі до роботи витрачався на просушуван-

ня її стінок (Бидзиля, Вознесенская, Недопако, Паньков 1983, с. 60; Паньков 1993, с. 76). Відомим є виготовлення експериментальної репліки ковальського горна з двома варіантами дуття: природним і штучним (Город Болгар... 1996, с. 96). Повідомлялося також про роботи з пробного збагачення руди, ковальського зварювання (Гурин 1982, с. 15—17), проковування виявлених розкопками середньовічних криць із Новгорода, що дозволило дійти висновку про необхідність співіснування металургійного і ковальського горен (Город Болгар... 1996, с. 95), а також спостереження за діючим якутським залізоробним об'єктом (Колчин, Круг 1965, с. 202; Колода 1990, с. 77).

Над завданням отримання еталонних зразків, необхідних для реконструкції різних прийомів давньої техніки залізообробки, працювала лабораторія природничо-наукових методів ІА РАН. Досліджувалися проблеми визначення техніко-технологічних умов, необхідних для перетворення криці на готовий виріб, ступеня трудомісткості окремих операцій, ролі практичних навичок. Схема дослідів передбачала проковування криці, рубання напівфабрикатів, виготовлення заготовок конкретного виробу, його формування. До реалізації програми залучено дослідника-експериментатора з навичками слюсарних робіт та професійного коваля (Очерки... 1997, с. 7—18). Серед новітніх розробок привертає увагу експериментальна діяльність із фізичного моделювання металообробного виробництва доби бронзи тощо. Зокрема, проводилися дослідження технологічних ланок лиття, які дали змогу вийти на питання реконструкції технології, визначення асортименту і типу виробів, можливі форми організації виробничої діяльності. Здійснено евристичні експерименти з виплавлення міді з руди, зокрема так званого «тигельного» виплавлення. До робіт залучено загін студентів-практикантів на цілий сезон (Саврасов 2003, с. 69—72). Повідомлялося також про використання експериментальних глиняних виробів, аналогічних до знайдених серед матеріалів доби бронзи, для виявлення форми полум'я (застосовано ацетиленовий пальник); перевірку можливості плавити мідь у чаші, що має прототипи серед археологічних матеріалів (перегріти певний обсяг розплавленої міді до розливу не вдалося, але температура була, ймовірно, достатньою для розплаву легкоплавкої миш'яковистої бронзи). Проведено розрахунки взаємозалежності між діаметрами і формою сопел та об'ємами повітродувних пристроїв. Здійснено експерименти з використання металевої моделі сопла (Саврасов 2003а, с. 177—180).

Ішлося і про поєднання дослідження та експонування давніх об'єктів у системі археопарків,

скансенів, археодромів. Показовими у цьому випадку є металургійний осередок на археологічному фестивалі в Біскупіні, дитячий табір первісності «Алтамира» з кузнею та металургійною спорудою (Відейко 2002, с. 92; Кепін 2002, с. 82, 83).

Перед Північною експедицією було поставлено завдання провести натурне моделювання, спираючись на найбільш хронологічно і територіально наближений матеріал.

Металургійне виробництво обрано для реконструктивного вивчення не випадково. Крім суто академічного інтересу та врахування значення чорного металу в житті та побуті середньовічної людності, на першочерговий вибір цього напрямку вплинула та обставина, що експериментальна база експедиції знаходилася безпосередньо серед чорнометалургійних осередків межі I—II тис.

Передусім, низку об'єктів зазначеного профілю виявлено на поселенні, розташованому на першій надзаплавній терасі біля підніжжя ходосівського «Круглого» городища в ур. Козаків Яр. Дослідники відзначали наявність шматків залізного шлаку та бурого залізняку (Сухобоков 1977, с. 56—61). У літературі є також відомості про те, що на схилах плато, на площі близько 10 га, розміщувалися виробничі майстерні та житла металургів. Під час зазначених робіт вивчено три житла, п'ять пов'язаних із залізоробним виробництвом будівель, 19 ям та кілька виносних печей.

У будівлі 3, обладнаній трьома печами, в одній зі стін виявлено яму зі значною кількістю кераміки, печини, обмазки, залізних та силікатних шлаків. Зафіксовано також виріб, ототожнений під час розкопок з уламком керамічного сопла, та камінь, який могли використовувати для подрібнення руди; такого типу знахідка походила також із житла 9. Серед вивчених на цій ділянці об'єктів два, причому розташовані поряд, на відстані близько 1 м, ототожнено із сиродутними горнами — це глибокі ями з печами у підбої над ними. Неподалік, на площі всього розкопу, у великій кількості зафіксовано шматки шлаків і руди, які концентрувалися поблизу ремісничих будівель. Горно 1 виявлено на глибині 0,3 м. Передгорнова яма — кругла, діаметром 1,8 м та завглибшки 1,5 м, із вертикальними стінами, рівним дном та складною стратиграфією. В основі заповнення — шари деревного вугілля та перепалених кісток тварин; між ними виявлено уламки глиняної жаровні та 5—6-сантиметровий шар сірого спресованого й обпаленого ґрунту, що нагадував дно останньої. З боку схилу над ямою розміщувалася піч (частково врізана в його товщу), ототожнена з горном. Зберігся добре випалений круглий черинь діаметром 0,8 м; челюсті

розміром 0,5 м, спрямовані в бік ями. Горно 2 охарактеризовано як утворене двома печами та ямами. Центральна яма — овальна, розмірами 1,75 × 2,1 м, завглибшки 1,15 м. Зі сходу до неї прибудовано другу яму, округлої форми, діаметром 1,35 м, завглибшки 0,75 м від рівня фіксації. З боку схилу над центральною ямою розташовувалася піч. Добре зберігся черинь розміром 0,8 × 0,9 м; стінки простежуються на висоту 15—20 см; челюсті розміром до 0,4 м спрямовані в бік ями. З ямою піч з'єднувалася приступкою розмірами 0,2—0,4 м. Ще один глиняний черинь відкрито на давній поверхні, за 15—20 см від краю центральної ями. Деякі будівлі під час розкопок були ототожені з житлами-майстернями ремісників, інші автор досліджень пов'язує з допоміжними спорудами для металообробних майстерень, складськими приміщеннями, випалюванням деревного вугілля, а деякі з них, порівняно неглибокі (до 0,5 м за діаметра близько 1 м), — із використанням з метою агломерації. Яма 32 слугує ілюстрацією такого припущення. Вона мала слабкі сліди дії вогню і розвал глиняної жаровні (на якій могли прожарювати подрібнену залізну руду) у заповненні. Під час її дослідження виявлено шматок руди масою 2,5 кг. На думку керівника розкопок, для агломерації використовували деякі печі, зведені на давній поверхні без передпічних ям і будь-яких ознак споруд над ними. Прикладом цього може слугувати піч, розташована поряд із горном 2. Ще одну піч такого типу зафіксовано між ямами 30 і 37. Зберігся черинь діаметром 1 м, викладений фрагментами кераміки. Під час розчищення печі виявлено велику кількість уламків глиняної жаровні та шматки печини (Південноруське село... 1997, с. 12—16).

У публікації, присвяченій дослідженням описаного селища, керівник робіт підкреслює, що зазначені залізобудівні майстерні належать до стаціонарних споруд, а це в цілому не є винятком для синхронних старожитностей, і що ходосівські горна повністю відповідають реконструкції домниць, наведених фахівцями. Згадана пам'ятка постає як значний центр металургії, подальше дослідження якого дасть змогу висвітлити питання соціальної організації ремесла. Виділення спеціалізованих виробничих пунктів, які відокремлюються від основних поселень та стають центрами залізодобування, простежується й на цьому прикладі, де така спеціалізація виникає на базі основного поселення, і община виділяє для металургів окремі ділянки; вони співіснують поруч з аграрною частиною, утворюючи з нею, напевно, єдиний соціальний організм (Південноруське село... 1997, с. 16).

Розробки вітчизняних фахівців довели, що серед чорнометалургійних осередків кінця I —

початку II тис. існували надзвичайно потужні центри й невеликі майстерні, де чорна металургія співіснувала з іншими видами ремісничої діяльності (Вознесенська, Недопако, Паньков 1996, с. 77, 78). Відзначено наявність неукріплених, наближених до сировини поселень. Залізоплавильні споруди могли бути відокремленими і збудованими в землянках. Тут варто навести думку В.В. Колоди про те, що в цьому випадку йдеться про різні типи робочого місця металурга. Поєднання «робочого місця» і житла (безпосередньо в житлі чи поряд із ним — відповідно тип 1, варіанти А і Б), що відповідає рівню домашнього промислу, тобто хоч і вузькоспеціалізованому, але допоміжному заняттю, є характерним для рядового общинника і практично завжди трапляється на поселеннях сільського типу. Розташування «робочого місця» на спеціально відведеній ділянці, не зайнятій іншою господарською діяльністю, — у вигляді груп горен, значно віддалених від житлової зони (тип 2, з варіантами А — на сільських поселеннях та Б — на околицях укріплених поселень і поряд з ними), де варіант А передбачає виготовлення заліза на обмін за можливого паралельного ведення присадибного господарства, а у варіанті Б маємо справу з металургами як особливою соціальною категорією. Виділення металургії з общинного господарства і створення тимчасових чи постійних поселень, пов'язаних з виробництвом заліза винятково на продаж (тип 3), — такі поселення розміщуються насамперед з урахуванням близькості джерел руди і деревного вугілля (Колода 1991, с. 48—50; Колода 1993, с. 55, 56; Колода 1999, с. 124). Ця типологія показує, що розташування металургійної споруди в будівлі чи окремо від неї залежить від загального рівня соціально-економічного розвитку.

Такі самі критерії покладено і в основу загальної типології пам'яток чорної металургії. За висновками С.В. Панькова, I тип (найпоширеніший) репрезентують залишки залізодобування з території поселень; II тип представлений спеціалізованими селищами металургів і ковалів, де виробництво відбувалося за межами місць постійного мешкання; до III типу належать пам'ятки зі значними масштабами залізодобувного виробництва, що характеризуються відокремленням залізодобування від інших видів металургії та металообробки, організацією добування у весняно-літній період, віддаленістю від місць постійного мешкання і залежить від загального рівня соціально-економічного розвитку (Паньков 1993, с. 102—104).

Неподалік розкопів Північної експедиції 2003 р., у с. Кременище, на лівому березі тієї самої річки, розташована пам'ятка, яка також репрезентує специфічний тип давньоруських селищ — набли-

жений до джерел сировини осередок металургів. За даними С.В. Панькова, у 1995 р. експедицією під керівництвом В.І. Бідзілі тут, у південній частині поселення поблизу жител, досліджено чотири залізодобувні майстерні з чотирма горнами, що датуються приблизно серединою XII ст. Підставою для датування слугувала знахідка вислої свинцевої печатки київського митрополита Михайла (1138—1143 pp.) та синхронний керамічний матеріал. Автор розкопок попередньо запропонував уважати поселення митрополичим хутором (Бідзіля, Паньков 2000, с. 106—109; Село Київської Русі... 2003, с. 98, 99).

Кожна майстерня складалася із власне металургійного горна, каналу, що поєднував його устя з передгорновим робочим майданчиком, робочого передгорнового майданчика, який переходив до передгорнової ями. Саме горно за своєю будовою, параметрами та конструктивними особливостями було практично ідентичним до тих, які використовували на синхронних пам'ятках, і належало до типу так званих ямних горен багаторазового використання зі шлаковипуском. Воно складалося з конусоподібного, овального в плані котловану, що викопували в ґрунті та зсередини вимашували глиною. Після кожного плавлення і звільнення робочого простору від залізної губки та шлаків горно знову вимашували глиною для підготовки до наступного циклу видобування заліза. Робочі об'єми горен, що збереглися, дають змогу визначити також їхню продуктивність, тобто кількість заліза, яку можна було видобути за одне плавлення кожним горном, та загальну кількість металу, отриманого всіма залізоробними майстернями упродовж їхнього існування. Підрахунки показують, що в кременищенських горнах вони в середньому сягали 0,04 м³. Це, практично, відповідає робочим об'ємам горен синхронних пам'яток, зокрема Григорівки, і дає змогу визначити їхню продуктивність у межах 3—4 кг сирцевого заліза за одне плавлення. Отже, можна вважати, що всі 4 майстерні з поселення Кременище за мінімальної кількості проведених плавлень (чотири на одне горно) могли виробити близько 50 кг сиродутного заліза.

Наступний елемент металургійної майстерні — ґрунтовий відкритий канал, що поєднував устя горна з передгорновим робочим майданчиком. Він слугував для випуску шлаку з горна, а передгорновий робочий майданчик — для встановлення міхів, за допомогою яких до горна нагнітали повітря. Сам металург, що проводив плавлення на кременищенському поселенні, знаходився у передгорновій ямі, яка слугувала і для скидання шлаку, що випускався з горна після відновлення заліза та вилучався з нього для

підготовки до наступного плавлення. Поруч із горном 2 виявлено плаский шматок залізного пісковика зі слідами дії високих температур, що може свідчити про його застосування як ковадла для попереднього проковування губки, а в заповненні горна 4 — кістки свійських тварин, які, можливо, використовували як флюс. Джерелом сировини для видобутку заліза, як показало вивчення місцевості в районі розташування пам'ятки, слугували місцеві болот'яні та дернові руди (лімоніти), які після збагачення змішували у певній пропорції з деревним вугіллям і разом із флюсами (подрібненими кістками тварин) завантажували до горен (Село Київської Русі... 2003, с. 99, 101).

Фахівці дійшли висновку, що з межі I—II ст. зникають великомасштабні центри залізодобування і потреби в залізі забезпечують дрібні сільські металургійні осередки з обмеженим колом споживачів на зразок Кременища. Обсяг виробництва тут був невеликим, але ці центри збереглися саме тому, що їхня конструктивна простота й мала продуктивність цілком задовольняли потреби селища (або й кількох невеличких), у якому вони експлуатувалися. За належності до помісно-вотчинного господарства осередок за своїми виробничими потужностями міг задовольняти потреби в залізі лише своїх власників. Сільський металург імовірно був селянином-землеробом, аніж майстром-ремісником, і масштаби його ремісничої діяльності у першій чверті II тис. визначалися обсягом потреб у залізі його односельців або натурального господарства володаря вотчини, помістя (Село Київської Русі... 2003, с. 101). Ці споруди мають аналогії серед синхронних старожитностей Угорщини й Польщі (Бідзіля, Паньков 2000, с. 99—106; Біленін 2000, с. 79—81). Наведене вище спостереження щодо подібності кременищенських горен до григорівських значно розширило джерелознавчу базу об'єктів для реконструювання, адже в такому разі не лише збільшилася кількість споруд, але й з'явилися підстави для значно ширших узагальнень. Варто також згадати результати робіт В.М. Цигилика в Прикарпатті, на пам'ятці біля с. Рудники. Непогана збереженість об'єктів зазначеної пам'ятки дає змогу уявити цей тип ремісничих будівель практично без застосування графічного реконструювання (Цигилик 1994, с. 12—14; Цигилик 1998, с. 39—48). Ще один чинник, що істотно вплинув на черговість вибору об'єктів для реконструювання, — наявність численних слідів залізоробного ремесла на II розкопі 2003 р. Зафіксовано десятки шматків шлаків (можливо, і криць), уламки ошлакованих до утворення на поверхні скловидної маси стінок теплотехнічних споруд, шматки

лімоніту. Усе це свідчить про існування поблизу досить потужного чорнометалургійного виробництва, хоча відповідні об'єкти і залишилися за межами ділянки, яка відкривалася у поточному сезоні. Отже, доцільність робіт у цьому напрямку сумнівів не викликала і з вибором прототипу проблем не було.

Добування руди. У джерелах зазначено, що сировиною для давньоруських сільських металургів слугував бурий залізняк та похідні від нього озерна і болотна чи лугова (дернова) руда — лімоніт, значні поклади якої досить поширені та легкодоступні на досліджуваній території і далеко за її межами. На півдні лімоніт поширений за межами лісостепу (Рыбаков 1948, с. 93, 123; Колчин 1953, с. 37). Дернова руда була найпоширенішою та найвикористовуванішою для давньоруського часу. Ареал розповсюдження лімоніту в зоні Полісся позначений численними топонімами: Рудня, Рудники, Рудка тощо. Появу цього терміна дослідники датують кінцем XIV ст. і пов'язують із місцезнаходженням залізобробних майстерень — рудень з використанням водяного колеса, на місці яких є масштабні залишки відходів виробництва (металургійним шлаком вимощено дороги від майстерень, з нього насипано греблі на річках) (Ляўданскі 1933, с. 1—17; Гнип 1956, с. 33; Федоренко 1956, с. 210—231). Проте не виключено, що частина топонімів із цим коренем може належати до раннішого часу (давньоруське слово «руда», «роуды»), позначаючи місця з родовищами болотної руди. До того ж, руднями називалися і невеликі селянські горна із застосуванням ручної праці, які проіснували навіть дещо довше, ніж механізовані рудні, — до кінця XIX ст. (Бунге 1856, с. 38, 39; Срезневский 1903, с. 187; Ляўданскі 1933, с. 8).

Як правило, руда залягає прошарками завтовшки близько 0,3 м (відзначено випадки до 1 м) недалеко від денної поверхні ґрунту (інколи виступаючи на поверхню), може знаходитися на дні неглибоких боліт та озер, відкривається на схилах ярів, берегів річок та в інших природних відслоненнях. Площа родовищ може сягати кількох гектарів. Наприклад, відоме біля селища Макаричі поле з назвою «третій сорт» (погане) разом із розташованими на ньому городами мало червонуватий колір поверхні через присутність у землі окислу заліза. Тут на площі до 20—30 га ледь не на самій поверхні знаходився шар болотної руди, який навіть перешкоджав оранці. Неподалік було досліджено залізобробні горна другої половини I тис. (Ляўданскі 1933, с. 24). Поклади руди інколи фіксуються безпосередньо в межах давньоруських селищ — Лапутьки (Толочко 1962—1963/1-г, с. 2; Толочко 1980, с. 163) чи на їхній периферії — або на не-

значній відстані від них, приміром на краю поселення, — Комарівка (Беляєва, Кубишев 1995, с. 24—27). Біля селища Колонщина поклади лімоніту виявлено на відстані 2,5 км, де, за даними автора розкопок, відбувався видобуток породи (Південноруське село... 1997, с. 113.). Дослідники залізобробного виробництва на території України XVI—XIX ст. відзначають розташування рудень безпосередньо поруч із запасами сировини: «Руду достають из болот, около завода лежащих». Якщо руда все ж таки закінчувалася, виробництво переносили ближче до іншого родовища. Випадки транспортування руди за кілька кілометрів (відзначено навіть за 20 верст) стосуються постачання великих механізованих рудень чи чавуноливарних домниць (Бунге 1856, с. 1, 8; Федоренко 1960, с. 22—24).

Добування велося відкритим способом, етнографічно зафіксовано також випадки вилучення руди з-під води дрібних водоймищ. Щодо Чернігівського Полісся XVIII ст. А. Шафонський зазначав: «Руда не из глубины какой матерой земли, но из болота достается». Вилучення з боліт — найпоширеніша практика видобутку для поліської зони: «Руду сии заводы берут в лесу, называемый Злой Остров, из болот, Опаристого, Бобрика, Хлебного» (Шафонский 1851, с. 20; Бунге 1856, с. 1—27; Ляўданскі 1933, с. 1—17). Для відшукування руди, яка залягала неглибоко, у XVII—XVIII ст. використовували залізний щуп («рожен»). Натрапивши на шар болотної чи дернової руди, її викопували та складали в купи для вивітрювання. Якщо видобуток відбувався на болоті, руду складали на спеціальні містки з дощок, щоб її не заливало водою (Федоренко 1960, с. 52). Сировину копали та піддавали збагаченню в кінці літа — восени (після завершення сільгоспробіт) для полегшення подальшого транспортування її до місця плавлення по снігу. Це було зумовлено також тим, що взимку болота та струмки замерзали. Дослідники не виключають можливості добування і взимку. Матеріали давньоруських писемних пам'яток порівнюють видобуток руди з «лютими» роботами: «И в рудах и в поточении их, и в лютах работах, и во всякой скорби беде и нужде сущих поминай» (Срезневский 1903, с. 187; Ляўданскі 1933, с. 13; Рыбаков 1948, с. 125, 126; Колчин 1953, с. 39).

В експериментах з відтворення відповідного давньоруської металургії сиродутного процесу використано дернову руду, родовище якої розташоване на березі природного озера на східній околиці м. Києва. Відслонення утворилося внаслідок розмивання берега. Порода залягала шаром завтовшки до 0,2 м на глибині 0,5—0,8 м від рівня сучасної денної поверхні, вона мала червоно-коричневий колір, складалася з озалізне-

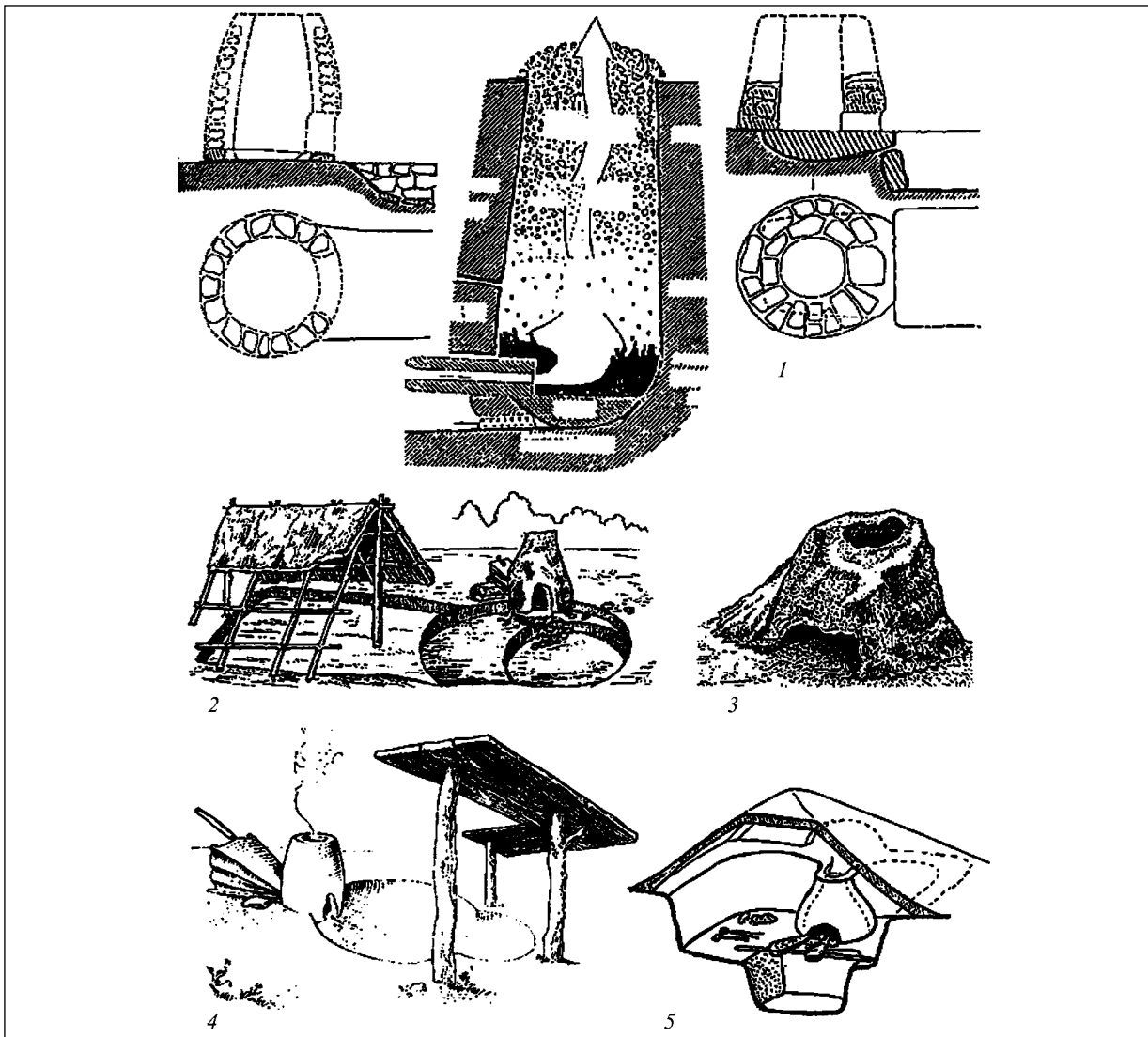

Рис. 1. Чорнометалургійні споруди за результатами археологічних досліджень: 1, 5 — за Б.О. Колчиним; 2 — за В.І. Бідзілею; 3 — за В.В. Седовим; 4 — за В.І. Бідзілею, Г.О. Вознесенською, Д.П. Недопако, С.В. Паньковим

ного пісковика. У деяких місцях верхній шар материкового супіску, що перекривав руду, був змитий, і вона виступала на поверхню у відкритому вигляді смугою завширшки до 0,7 м. Порода, звільнена від перекривальних шарів, піддавалася довготривалому впливу озерних хвиль та дощу. Подібне «промивання» призвело до руйнування і вимивання легших фракцій, представлених слабоозалізненным та неозалізненным піском. Це відповідає одному з початкових етапів штучного збагачення руди — промиванню. У результаті сировина набула ніздрюватого характеру, мала безліч боріздов, каверн, іноді наскрізних отворів різних розмірів.

Будівництво теплотехнічних споруд. Під час зведення глиняних стін, як і у випадку з гончарним горном, застосовували глиняні вальки (з аналогічно підготовленої глини) та використовували каркас із прутів. Численні публікації щодо об'єктів такого призначення зафіксували заглиб-

лення перед теплотехнічним пристроєм чи врізання останнього в схил для використання переваг рельєфу; про причини, якими зумовлено цей прийом, ішлося вище. Це було враховано під час зведення діючої моделі: вона споруджувалася неподалік від гончарного горна і виходила передгорновим майданчиком до вже згаданої траншеї періоду війни. Під час реконструювання споруди враховано основні підходи до типології та класифікації виробничих чорнометалургійних об'єктів (Бідзіля 1963, с. 125; Бідзіля, Вознесенська, Недопако, Паньков 1983, с. 50—53; Бейлекчи 1989, с. 15; Паньков 1993, с. 80—97) (рис. 1). Там само зводили й агломераційну піч. Попри запропоновану В.І. Бідзілею характеристику агломераційних печей (порівняно великий розмір — до 1,4 м у діаметрі, а також притаманні їм нахил череня з гранітною субструкцією у бік челюстів; залишки в заповненні дрібнотовченої прожареної залізної руди,

Рис. 2. Модель металургійного горна в експерименті з отримання кричного заліза

відсутність повітрянагнітального пристрою і накипів шлаку на стінках) (Бідзіля 1963, с. 125), реконструйований об'єкт — дещо інша споруда. Втім, у літературі нечисленні згадки про об'єкти подібного призначення не дають змоги уніфікувати їх, як це було з описаними вище теплотехнічними пристроями. Подібна ситуація узгоджується із запропонованою В.В. Бейлекчі типологічною схемою, згідно з якою агломераційна піч — примітивний різновид горна; кругла чи овальна в плані глиняна піч з потужним подом, без колошника, з челюстями на рівні поду, з передтопковою ямою чи без неї, що працювала на природній тязі через відкриту фурму, розташована окремо чи обладнана в інтер'єрі виробничого комплексу, слугувала для збагачення залізної руди (Бейлекчі 1989, с. 15). Тобто від горна, хоч вона і є його примітивним різновидом, агломераційна піч відрізняється роботою на природній тязі (на противагу примусовому дуттю в горні), що зумовлювало і певні конструктивні особливості (сопло в челюстях чи продухи в поді), та відсутністю шлаковипуску, що спричинено функціями збагачення руди, на відміну від горна, де відбувалася переробка останньої. Печі для попередньої обробки руди (разом із горнами) відомі з розкопок селища Ханська X—XIV ст. (Хынку 1975, с. 448, 449). Крім того, у складі чорнометалургійних осередків відомі також аг-

ломераційні вогнища (Паньков 1993, с. 73; Біленін 2000, с. 79). Тому, виходячи із зазначених критеріїв, вирішено спорудити зменшену копію об'єктів, описаних у літературі (рис. 2). З огляду на незначну кількість добутої залізної руди, було поставлено завдання не перевірити можливості забезпечення сировиною потужних металургійних центрів, а переконатися на невеликій порції руди в правильності наших уявлень про технологічні особливості самого процесу.

Обпалення руди. Проведені фахівцями спеціальні аналізи вмісту глинозему у використовуваній породі та відходах виробництва (залізних шлаках) і зіставлення з технічними особливостями давньоруського виготовлення заліза виявили, що руда перед завантаженням до горна обов'язково піддавалася збагаченню. Це підтверджується також численними етнографічними свідченнями та археологічними аналогіями: «Где би при болотах треба и землю копати да руды з великою пыльностью искати. А найдши гди руду, особно копати и в кошныци беручи, в води полоскати»; виділяється окрема група фахівців із видобутку та збагачення руди — кошитарі (Федоренко 1956, с. 210—231; Федоренко 1960, с. 46, 47; Вовк 1995, с. 65; Колчин 1953, с. 38, 39; Вознесенська, Недопако, Паньков 1996, с. 66, 70; Колода 1999, с. 73). Збагачення включало в себе просушування (вивітрювання), обпалення, подрібнення, промивання та просіювання. Зважаючи на специфіку цього етапу виробництва (наближеність до місця видобутку, погана збереженість органічних решток у культурних шарах), археологічно зафіксовані лише випадки подрібнення та попереднього обпалення. Зокрема, на селищі Комарівка автори досліджень виділили «значну кількість виробничих комплексів, пов'язаних із первісною обробкою залізної руди», які розташовувалися безпосередньо на краю поселення, де знаходяться і поклади сировини (Беляєва, Кубишев 1995, с. 27). На спеціалізованому металургійному поселенні Колонщина, за даними керівника розкопок, зафіксовано скупчення вже «попередньо обпаленої руди» розмірами 1,4 × 0,6—1 м. Ознак випалення на місці не виявлено, що свідчить, імовірно, про збагачення породи на місці видобутку (Серов 1989/207, с. 24; Південноруське село... 1997, с. 113). На металургійному комплексі Рудники велике скупчення руди знаходилося безпосередньо в передгорновій ямі перед устям горен (Цигылык 1981, с. 318, 319). Не виключено, що для підвищення ефективності попереднього обпалення породи сільські металурги могли використовувати також спеціальні теплотехнічні споруди. Подібне припущення дослідники висловлювали щодо кількох печей селища Комарівка (Беляєва, Кубишев 1995, с. 27). Скупчен-

ня подрібненої руди зафіксовано також у комплексах синхронних матеріалів Вишгорода (Довженок 1952, с. 18).

У результаті експериментальних досліджень у рамках роботи Північної експедиції встановлено, що лімоніт після обпалення на відкритому вогнищі та в печі змінював свій колір з коричнево-бурого на яскравий червоно-малиновий чи сталевосиній. Імовірно, у процесі обпалення не лише видалялася зайва волога та органічні рештки, а й відбувалися певні зміни в хімічному складі цієї породи. Шматки руди подібного забарвлення під час обстеження природних родовищ лімоніту автор не зустрічав. Проте вони зафіксовані серед металургійних решток, виявлених під час досліджень у II розкопі на багатшаровому поселенні Ходосівка.

Виготовлення міхів. Сиродутне виплавлення заліза було неможливим без штучного нагнітання повітря ззовні. Імовірно, воно здійснювалося шляхом застосування міхів, які з'єднувалися з горном за допомогою сопел. Залишки останніх, виготовлених з кераміки, виявлено в селищах Клонів, Автуничі та деяких інших, але в цілому вони є поодинокими (Моця, Коваленко, Готун та ін. 1994/12, с. 237). До того ж, зазначені сопла часто походять із комплексів, які можна аргументованіше зарахувати до ковальського виробництва. Подібну ситуацію можна пояснити використанням дещо іншої, ніж традиційна (циліндрична чи конічна трубка з випаленої глини), конструкції сопел. Так, наприклад, носії салтівської культури з цією метою застосовували звичайне стебло очерету, обмазане невипаленою глиною. Залишки таких сопел через нестійкість матеріалу фіксуються як виняток (Колода 1999, с. 64). Ми, проводячи досліді з виготовлення моделі, з цією метою використали стебло бузини. Його було розколото навпіл, середину видалено, а потім дві стиснуті половинки перемотано мотузкою та заліплено глиною, щоб уникнути пропускання повітря.

Щодо конструктивних особливостей міхів ми, беручи до уваги зображення на пізньосередньовічній мініатюрі, можемо лише припустити, що вони мали клиноподібну форму (Арциховский 1944, с. 76—78). Ефективна робота міхів була неможливою без наявності впускного та випускного клапанів. Імовірно, у вигляді «сегментоподібних віддушин» на мініатюрі зображено саме цю технологічну деталь (Арциховский 1944, с. 76, 77). Ці дані було враховано під час надання форми міхам та виготовлення клапанів.

Під час експериментальних досліджень у рамках роботи Північної експедиції зроблено цікаве спостереження. Простежено співвідношення певної конструкції горна (і передгорнової ями) з відповідними розмірами міхів для на-

гнітання повітря. Зафіксовано, що у разі використання горна, відділеного від передгорнової ями материковою приступкою, ширина останньої та довжина міхів повинні збігатися або ж мати незначну розбіжність, інакше ефективність застосування міхів значно знизиться.

Спроба отримання кричного заліза. Проведено один експеримент. Спочатку горно впродовж кількох годин розігрівали звичайними сировими дровами. Після цього попіл та залишки деревних вугликів було видалено назовні. Увесь об'єм горна завантажили деревним вугіллям. За допомогою кількох жаринок його підпалили знизу. В отвір у нижній частині тіла споруди вставлено сопло; з'єднання ретельно заліплено сирою пісною глиною. Протягом усього сиродутного процесу безперервно за допомогою міхів подавалося повітря. У роботі брало участь двоє: перший нагнітав повітря, другий засипав до горна шихту в міру її осідання, а також стежив за зростанням температури. Після розігрівання внутрішні стінки розжарилися до яскраво-жовтого, майже білого, кольору. Із верхнього отвору на висоту до 0,3—0,5 м виривався розпечений газ блакитного кольору.

Шихта складалася з приблизно рівних за масою частин деревного вугілля (яке дещо переважало) та руди і незначної кількості порошкоподібного вапна. Перші два компоненти подрібнено до розмірів 0,1—0,3 см. Після того як руда осіла на третину висоти горна, до нього було завантажено нову порцію шихти. Усього використано близько 5 кг руди, 10 кг деревного вугілля, 200 г вапна. Процес відбувався протягом чотирьох годин. Після цього міхи було роз'єднано з горном. У нижній частині виявлено темний шар пропеченої залізної руди синьо-сталевого кольору, до якої в деяких місцях прикипіли шматочки вапна. Імовірно, причин, які не дали змогу завершити процес ошлакування породи та відновлення заліза, могло бути декілька. Проте головна причина пов'язана з недостатньою подачею повітря через слабкий механічний склад замітника шкіри на міхах і, відповідно, через втрати при нагнітанні.

Успішні роботи колег із моделювання сиродутного процесу, зокрема проведені в 1961—1962 рр. Новгородською експедицією (Малинова, Малина 1988, с. 176—179), дозволяють сподіватися, що роботи в Ходосівці після вдосконалення міхів також дадуть вагоміші результати.

Лісохімічні промисли для проведення експериментів обрано з огляду на традиційність галузі й необхідність відповідної сировини. Суха перегонка дерева практикувалася в глибинному Поліссі, зокрема на Чернігівщині, де цей вид занять вважався традиційним (Шафонский 1851,

Рис. 3. Споруди вуглярів: 1 — за етнографічними даними; 2 — за експериментальними дослідженнями Північної експедиції

с. 327, 345, 364) аж до XX ст. (Орел 1985, с. 52, 53; Мельниченко 1993, с. 175, 176; Медведєва 1995, с. 184; Гудченко 1996, с. 323). Технологічні прийоми промислу зберегли багатовікову схему майже без змін (Ногин 1932, с. 33), що підтверджується порівнянням писемних джерел, археологічних та етнографічних даних (Левашова 1959, с. 94). Відомо три способи добування продукції сухої перегонки дерева: у ямах, багаттях та корчагах. Виробничі та допоміжні об'єкти для смолокуріння, вигонки дьогтю, випалювання деревного вугілля, виявлені під час розкопок на багатьох поселеннях (Автуничі, Борча-2, Криниця, Ліскове-1, Льгівка, Шумлай, Колонщина, Комарівка та ін.), уже детально характеризувалися (Готун 2000, с. 24—33; Село Київської Русі... 2003, с. 86, 172, 173). У сезоні 2003 р. планувалося досліджувати специфіку цієї галузі в межах добування сировини для металургії (вугілля — як палива та дьогтю — для змазування міхів), а за успішного гончарного виробництва — і на отриманих під час експериментів горщиках. Проте попередні успіхи дали змогу дещо розширити програму (точніше, включити до неї проблеми, що мали вирішуватися в наступні сезони). Як було зазначено, проведено роботи з отримання деревного вугілля, добування смоли та дьогтю ямним і корчажним способами.

Випалювання деревного вугілля. Як відомо з вивчення давніх технологічних прийомів, важливим компонентом багатьох процесів у середньовічній теплотехніці було деревне вугілля. Кілька накритих легкими навісами вугільних ям для випалювання в комплексі виробничих споруд рудні зафіксовано під час народознавчих студій (Полесьє... 1988, с. 212). За свідченнями джерел, отримувати вугілля можна було і як побічний продукт смолокуріння (Попов 1871, с. 166; Добрынкин 1873, с. 183, 184; Кучин 1891, с. 24; Левашова 1959, с. 95; Успенская 1959, с. 108; Археология Украинской ССР... 1986, с. 418, 419; Рождественская 1987, с. 343; Полесьє... 1988, с. 247), у чому ми пересвідчилися після експерименту з добування смоли корчажним способом, проте значного розвитку вуглярство досягло і як самостійна галузь. Промисел був репрезентований двома способами: ямним, найдавнішим, та в купах (багаттях). У Росії звичайне ямне випалювання практикували і в XX ст. (Колчин, Круг 1965, с. 202). У пошуках археологічних слідів випалювання виникають певні труднощі: це робили, як правило, в лісі, лише інколи — неподалік поселень (Полесьє... 1988, с. 248; Вознесенська, Недопако, Паньков 1996, с. 77). Однак споруди вуглярів на середньовічних пам'ятках фіксувалися, причому і такі, де вже зберігалось добуто деревне вугілля, і такі, де воно могло добуватися (Третьяков 1973, с. 116; Кубышев 1971, с. 240; Беляєва, Кубышев 1995, с. 24, 25, 93). Відповідне ототожнення було зроблене стосовно комплексу з Комарівки, подібні споруди вуглярів на зазначеному селищі не поодинокі (Беляєва, Кубышев 1995, с. 24—26). Вугільні ями відомі й на інших пам'ятках (Успенская 1959, с. 108; Біленін 2000, с. 78, 79). За спостереженнями С.П. Пачкової, особливості функціонування об'єкта для деревного вугілля, вивченого біля с. Лютіж, дають змогу провести паралелі з випалюванням деревного вугілля за етнографічними матеріалами Полісся (Пачкова 1970, с. 140—151, рис. 7; Бидзиля, Вознесенская, Недопако, Паньков 1983, с. 24, 25; Паньков 1993, с. 74, 75; Паньков, Недопако 1993, с. 85; Паньков, Недопако 2000, с. 127). За експериментальними студіями співробітників лабораторії фізико-хімічних методів досліджень ІА НАН України, найзручнішими для підготовки до випалювання є дерева заввишки близько 8 м і діаметром стовбура до 0,08 м на висоті від 1,3 м. Об'єм такого дерева становить майже 0,02 м³. За десятигодинний робочий день одна людина могла підготувати до випалювання близько 15 дерев (Бидзиля, Вознесенская, Недопако, Паньков 1983, с. 59, 60).

В експериментах у цьому напрямку авторів цікавили і власне факт отримання вугілля, і забезпечення ним чорнометалургійних об'єктів. За

основу було взято зазначене у джерелах вуглепаління в багаттях (Поліська експедиція... 1936, № 5а). Щодо цих об'єктів зафіксовано назву «майор» (рис. 3, 1). Вони, як правило, поєднували в собі елементи і наземної, і заглибленої частин. Під час робіт на ходосівській експериментальній базі «споруда вуглярів» також поєднувала в собі впущене в материк заглиблення з наземним штабелем. Яма мала діаметр 1,5 м і глибину 0,7 м. У центрі вертикально встановлювався кілок, до якого також вертикально складалися дрова. Висота готового штабеля становила майже 1,5 м. Усього використано близько 1 м³ соснових дров. Іззовні, крім отвору зверху, все було вкрито дерном та засипано землею (рис. 3, 2). У нижній частині з чотирьох боків прокопано невеликі отвори для підпалювання та подачі повітря. Горіння тривало близько чотирьох годин. Потім отвори (як для подачі повітря, так і у верхній частині) було закидано дерном та землею. Охолодження тривало майже місяць. Слід зазначити, що протягом першого тижня земляне перекриття кілька разів «прогорало» (обвалювалося), і деревне вугілля у верхній частині починало розжарюватися. Причиною, імовірно, став досить легкий механічний склад ґрунту — дрібний сипучий пісок. Після розкриття ями виявилось, що він засипався майже до дна споруди. Варто додати, що в експериментальних студіях колег роботи з отримання деревного вугілля пройшли успішно як у наземній купі (Малинова, Малина 1988, с. 154, 155), так і ямним способом (Город Болгар... 1996, с. 96; Саврасов 2003, с. 69—72), а фахівці з лабораторії фізико-хімічних методів досліджень ІА НАН України дійшли висновку, що для повного завершення випалювання в одній ямі необхідно близько доби (Бидзиля, Вознесенская, Недопако, Паньков 1983, с. 60).

Вигонка дьогтю та смоли корчажним способом. За археологічними даними, корчажний спосіб не обов'язково вимагав спеціальних споруд, і в давньоруських селищах (Автуничі, Ліскове, Рів-II, Віта-Поштова, Колонщина, Обухів-II та ін.) фіксується переважно за знахідками закопченого і просмоленого посуду: із наскрізними отворами у дні та слідами смоли на стінках (Південноруське село... 1997, с. 40, 113; Село Київської Русі... 2003, с. 86). Водночас на Лісковому виявлено будівлю з розвалом печі в центральній частині та просмоленою керамікою у заповненні. На думку авторів робіт, вона мала саме таке призначення. Об'єкт входив до комплексу, що включав також допоміжні споруди і був оточений стовповими ямами (Південноруське село... 1997, с. 89, 90; Шекун, Веремейчик 1999, с. 20, 54; Село Київської Русі... 2003, с. 86, 172).

Рис. 4. Смола та дьоготь у приймачах і деревне вугілля в горщиках — результат успішного експерименту з корчажного смолокуріння

Під час проведення експерименту було вирішено обмежитися добуванням у багатті, без спорудження печі для масштабного виробництва, тим паче, що технологічна сутність лишалася однаковою. Для відтворення корчажної вигонки дьогтю використано керамічні посудини, виготовлені у процесі експериментів з гончарного виробництва. З цієї метою горщик об'ємом близько трьох літрів було заповнено берестю, знятим зі впалого дерева зі струхлюю деревиною (це полегшувало процес відокремлення від кори). Зверху посудину було замазано глиною. У денці зроблено невеликий отвір діаметром близько 0,5 см. Приймачем слугувала також керамічна посудина меншого розміру, вкопана в землю. Навколо верхнього горщика із сировиною розпалили невелике багаття. За годину воно було відгорнуте вбік. Після розбирання конструкції виявилось, що в приймачі зібралося близько 100—150 г рідкого дьогтю. У верхній посудині залишилися обвуглені смужки береста. Глина, якою було закрито горщик, не обпалилася, легко розламувалася руками і розпадалася у воді на дрібні частинки. Процес відтворення корчажної вигонки смоли відрізнявся лише використаною сировиною — за неї слугувала частина соснового комля, деревина якого майже струхла, і залишилися лише волокна із великим вмістом смоли. Невеликі шматки смолячків було закладено до посудини. Після завершення смолокуріння від них залишилося деревне вугілля (рис. 4).

Добування смоли ямним способом. Споруди такого призначення в етнографічній літературі відомі під назвою «майдани» (Зеленин 1991, с. 171). Вони мали лійкоподібну форму з «під'ямником» («під'ямком») для збирання продукції. На давньоруських поселеннях їх досліджено вже кілька десятків (Шекун, Сита 1993, с. 47, 48; Готун 1993, с. 64, 65; Південноруське село... 1997, с. 39, 40; Шекун, Веремейчик 1999, с. 51).

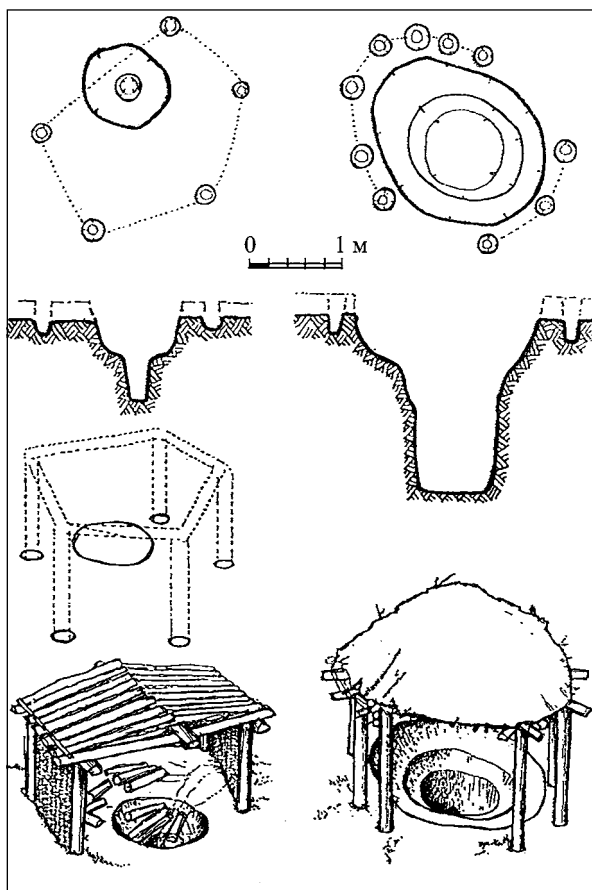

Рис. 5. Споруди лісохімічних промислів з давньоруського селища Автуничі (реконструкція І.А. Готуна, Т.Г. Новик, П.Л. Корнієнка)

Рис. 6. Модель смолокурні на ходосівській експериментальній базі перед завантаженням сировини

Інколи навколо виробничої лісохімічної будівлі фіксуються стовпові ями — сліди навісу над об'єктом чи також і стін навколо нього (рис. 5). Наявність «курень» над смолокурнями чи дігтярнями відзначалася під час народознавчих студій (Кучин 1891, с. 27; Орел 1985, с. 53), хоча більшість із них експлуатувалася просто неба. На автуницькому селищі виявлено об'єкт, в якому два під'ямники було об'єднано спільним верхнім контуром (Веремейчик, Готун 1996, с. 66). Іншим різновидом об'єктів, в яких паливо і матеріал не розподілялися, були багаття із

влаштованими відводами для смоли чи дьогтю, проте цей прийом значного поширення не набув (Ашик 1864, с. 60; Полесьє... 1988, с. 251). Згадуються в літературі і поєднання ями та багаття, що також називалося «майданом» (Попов 1871, с. 248), але їхні археологічні сліди були тотожними слідам ям-смолокурень. У джерелах зазначено, що смолокурінням та вигонкою дьогтю займалися серед лісу, отже, залишки лісохімічних об'єктів безпосередньо в зоні житлової та господарської забудови — радше виняток, ніж правило. Лісохімічні промисли, а саме вигонка дьогтю, репрезентовані не лише виробничими ямами чи комплексами яма + навіс (стіни), а й допоміжною спорудою. Виявлена на Лісковому будівля характеризується наявністю згортків береста й фрагментів відповідного посуду (Веремейчик 1985, с. 102). Споруду інтерпретовано як склад сировини та готової продукції. Поруч вивчено об'єкти з вогнищами (Веремейчик 1989, с. 88; Південноруське село... 1997, с. 76, 91; Шекун, Веремейчик 1999, с. 26). Будівництво з цією метою спеціальних «сараїв» поблизу виробничих приміщень зафіксовано етнографічними спостереженнями (Орел 1985, с. 52).

Проведення пробного ямного смолокуріння входило до плану експериментальних досліджень, але проблематичним залишався вибір місця для цих робіт: розташування бази експедиції на території обширної заплави, створеної пісками, унеможливлювало повне відтворення прототипів з огляду на істотну різницю в механічному складі ґрунту. Ями для смолокуріння на піщаних ґрунтах відомі, прикладом чого може слугувати поселення неподалік шестовицького городища в ур. Коровель (Моця, Готун 1999, с. 34), але там піски були щільнішими, тримали форму, на відміну від ходосівських. За цих обставин співробітник експедиції, студент НПУ ім. М. Драгоманова О. Коваль запропонував виготовити глиняну модель одного з прототипів, впущену в материк, тобто закріпити піщані стінки глиняною обмазкою на каркасі з лози¹. Оскільки це не суперечило технологічній сутності смолокуріння, а лише вимагало деяких додаткових зусиль, було вирішено піти цим шляхом. За основу для моделювання взято вивчену на автуницькому селищі яму № 165. Об'єкт мав характерну для таких споруд форму: напівсферичну (діаметром 0,9 м та завглибшки 0,4 м) верхню частину з циліндричним під'ямником (діаметр 0,25 м, глибина від рівня дна — близько 0,5 м) (Готун 1993, с. 64, 65). Після спорудження цієї

¹ Користуючись нагодою, висловлюємо подяку Олександрові Ковалю за активну участь у роботі експедиції, зокрема в реалізації експериментальних програм.

моделі та висихання її стінок на дно поставили горщик — приймач для смоли (один з виготовлених під час гончарного експерименту), а робочий простір заповнили шматками соснової деревини, насиченими смолистими речовинами (рис. 6). За цим на рівні поверхні влаштували багаття, після чого споруду перекрили землею для тління (і виділення смоли) без доступу повітря. Позитивними результатами цього експерименту були лише частково. Оскільки об'єкт для запобігання перегоранню сировини був перекритий землею фактично відразу після того, як полум'я розгорілося, не було дотримано необхідної температури. У результаті, смола виступила із сировини і утворила патьоки на гілках, але посудина-приймач не була наповнена. Тобто для отримання стовідсотково позитивного результату необхідно провести додаткові експерименти щодо оптимального проміжку часу між підпалю-

ванням багаття і перекриванням його землею. На цьому етапі можна стверджувати лише «життєздатність» такого типу споруд, а не повне відтворення цього способу смолокуріння та вигонки дьогтю. В експериментальних студіях колег дьоготь добували із сировини, складеної в купу, яка мала заглиблену основу; їхній успіх слугує додатковим підтвердженням правильності обраного шляху (Малинова, Малина 1988, с. 154, 155).

Відомому чеському досліднику Р. Плейнеру належить вислів «один експеримент не вирішить, але допоможе вирішити проблеми, які нас цікавлять в археології та давній історії» (Pleiner 1961, s. 621). Експедиція запланувала продовжити експериментальні дослідження як у галузі масової житлової та господарської архітектури, так і в галузі реконструктивного вивчення давніх процесів і технологій.

Археология Украинской ССР. — К., 1986. — Т. 3.

Арциховский А.В. Древнерусские миниатюры как исторический источник. — М., 1944.

Ашик В.А. Сухая перегонка дерева. — СПб., 1864.

Бейлекчи В.В. О типологии древнерусских металлургических сооружений (по материалам МССР и Черновицкой обл. УССР) // Проблемы истории та археології давнього населення Української РСР: Тези доп. XX Респ. конф., Одеса, жовт. 1989 р. — К., 1989. — С. 15—16.

Беляева С.О., Кубишев А.І. Поселення Дніпровського лівобережжя Х—ХV ст. (за матеріалами поселень поблизу сіл Комарівка та Озаричі). — К., 1995.

Бидзиль В.И., Вознесенская Г.А., Недопако Д.П., Паньков С.В. История черной металлургии и металлообработки на территории УССР (III в. до н. э. — III в. н. э.). — К., 1983.

Бідзіль В.І. Залізоплавильні горни середини I тисячоліття н. е. на Південному Бузі // Археологія. — 1963, Т. 15. — С. 123—144.

Бідзіль В.І., Паньков С.В. Залізодобувне виробництво на території України та Угорщини на рубежі I—II тис. н. е. // Археологія. — 2000, № 3. — С. 98—112.

Біленін К. Стародавнє залізодобування і гірнична справа в Свентокшиських горах (Південна Польща) // Археологія. — 2000, № 4. — С. 73—89.

Бунге Н. Исследования о железной промышленности Киевского учебного округа. — К., 1856.

Веремейчик О.М. До питання про розвиток ремісничого виробництва у сільських поселеннях Чернігівщини (Х—XIII ст.) // Перша Черніг. обл. наук. конф. з історії краєзнавства: Тези доп. — Чернігів, 1985. — С. 102.

Веремейчик Е.М. К вопросу о дегтярном и смолокурённом промыслах на древнерусских селищах Черниговщины // Проблемы археологии Сумщины: Тез. докл. обл. науч.-практ. конф. — Сумы, 1989. — С. 88.

Веремейчик О., Готун І. Архітектурний вигляд давньоруського села Чернігово-Сіверської землі. 2. Ремісничі і промислові, господарські і побутові будівлі // СЛ. — 1996, № 6. — С. 64—75.

Відейко М.Ю. Заповідник та археологічний фестиваль в Біскупіні (Польща) // Ржищівський археодром. Археологічні дослідження та експериментальні студії 2000—2001 років. — К., 2002. — С. 89—94.

Вовк Х.К. Етнографічні особливості українського народу // Студії з української етнографії та антропології. — К., 1995.

Вознесенська Г.О., Недопако Д.П., Паньков С.В. Чорна металургія та металообробка населення східноєвропейського лісостепу за доби ранніх слов'ян і Київської Русі (друга половина I тис. — перша чверть II тис.). — К., 1996.

Гнип П.І. Розвиток металургії на Україні в XVII—XVIII ст. // Нариси з історії техніки. — 1956, Вип. 3. — С. 1—33.

Город Болгар: Ремесло металлургов, кузнецов, литейщиков. — Казань, 1996.

Готун І.А. Реконструкції ремісничих і господарських будівель давньоруського поселення Автунічі // Археологія. — 1993, № 4. — С. 59—71.

Готун І.А. Лісохімічний промисел на давньоруських селищах Середнього Подніпров'я // Наукові записки з української історії: 36. наук. статей. — Переяслав-Хмельницький, 2000. — С. 24—33.

Гудченко З. Народна архітектура сіл Чорнобильщини // Полісся: мова, культура, історія: Мат. міжнар. конф. — К., 1996. — С. 319—323.

Гурин М.Ф. Древнее железо белорусского Поднепровья (I тысячелетие н. э.). — Минск, 1982.

- Добрынкин Н. Угольный [промысел] // Труды Владимирского губернского статистического комитета. — Владимир, 1873. — Вып. X. — С. 138—199.
- Довженко В.Й. Розкопки древнього Вишгорода // АП УРСР. — 1952, Т. 3. — С. 14—28.
- Зеленин Д.К. Восточнославянская этнография. — М., 1991.
- Кепін Д.В. «Археопарки»: проблеми та перспективи // Ржищівський археодом. Археологічні дослідження та експериментальні студії 2000—2001 років. — К., 2002. — С. 78—89.
- Колода В.В. Опыт реконструкции производительности салтовских горнов из урочища Роганина // Вивчення історичної та культурної спадщини Роменщини: проблеми і перспективи: Тези доп. та повід. до наук.-практ. конф., присв. 70-річчю Роменського краєзнавчого музею, листопад 1990. — Суми—Ромни, 1990. — С. 74—77.
- Колода В.В. К вопросу о месте мастеров по производству железа в социальной структуре населения салтовской культуры // Археология и история Юго-Востока Древней Руси. — Курск, 1991. — С. 48—50.
- Колода В.В. Некоторые аспекты черной металлургии донских славян в конце I тыс. н. э. // Археология и история Юго-Востока Древней Руси: Мат. науч. конф. — Воронеж, 1993. — С. 52—56.
- Колода В.В. Черная металлургия Днепро-Донского междуречья во второй половине I тыс. н. э. — Харьков, 1999.
- Колчин Б.А. Черная металлургия и металлообработка в древней Руси // МИА. — 1953, № 32.
- Колчин Б.А., Круг О.Ю. Физическое моделирование сыродутного процесса производства железа // Археология и естественные науки. — М., 1965.
- Кубышев А.И. Исследования Комаровского поселения X—XV вв. в 1968 г. // АИУ в 1968. — К., 1971. — С. 239—242.
- Кучин Ф.Г. Сухая перегонка дерева // Материалы по описанию промыслов Вятской губернии. — Вятка, 1891. — Вып. III. — С. 1—216.
- Левашова В.П. Добыча и использование вспомогательных производственных материалов // Очерки по истории русской деревни X—XIII вв.: Тр. ГИМ. — М., 1959. — Вып. 33. — С. 94—103.
- Ляўданскі А.Н. Да гісторыі жалезнага промыслу на Палессі // Працы палескай экспедыцыі. — 1933, Вып. 2. — С. 1—17.
- Малинова Р., Малина Я. Прыжок в прошлое. Эксперимент раскрывает тайны древних эпох. — М., 1988.
- Медведева М.В. Давні промисли, ремесла та допоміжні види господарської діяльності поліщуків // Звягель древній і вічно молодий: Тези доп. Всеукр. наук.-краєзн. конф. — Новоград-Волинський, 1995. — С. 183—186.
- Мельниченко Л.А. Про лісохімічні промисли Полісся // Велика Волинь: минуле і сучасне: Тези доп. міжнар. наук. конф., Житомир, Україна, 9—11 верес. 1993. — Житомир, 1993. — С. 175—176.
- Моця О.П., Готун І.А. Роботи 1998 р. на селищі в урочищі Коровель біля Шестовицького городища // АБУ 1998—1999 рр. — К., 1999. — С. 32—34.
- Моця О.П., Коваленко В.П., Готун І.А. та ін. Звіт про роботи Дніпровської давньоруської експедиції в 1994 р. // НА ІА НАНУ. — 1994/12.
- Ногин К.И. Смолокурение и дегтекурение. — 2-е изд. — Л., 1932.
- Орел Л. Рідкісний експонат // ПУ. — 1985, № 1. — С. 52—53.
- Очерки по истории древней железообработки в Восточной Европе / Н.Н. Терехова, Л.С. Розанова, В.И. Завьялов, М.М. Толмачева. — М., 1997.
- Паньков С.В. Чорна металургія населення українського лісостепу (перша половина I тис. н. е.). — К., 1993.
- Паньков С.В., Недопако Д.П. Нові дослідження пам'яток стародавньої чорної металургії в центральній Україні // АДУ 1991 р. — Луцьк, 1993. — С. 85—86.
- Паньков С.В., Недопако Д.П. Новый центр стародавнього екстенсивного залізодобування в центральній Україні // Археометрія та охорона історико-культурної спадщини. — 2000, № 4. — С. 120—127.
- Пачкова С.П. Металлургический центр зарубинецкой культуры у села Лютеж // СА. — 1970, № 1. — С. 140—151.
- Південноруське село IX—XIII ст. (Нові пам'ятки матеріальної культури) / О.П. Моця, В.П. Коваленко, В.О. Петрашенко та ін. — К., 1997.
- Полесье. Материальная культура / В.К. Бондарчик, И.Н. Браим, Н.И. Бураковская и др. — К., 1988.
- Поліська експедиція 1936 р. // НА ІА НАНУ. — Ф. ІМК. — № 5а.
- Попов Н. Лесная технология. Руководство к механической и химической обработке дерева. — СПб., 1871.
- Рождественская С.Б. Промыслы восточных славян // Этнография восточных славян. Очерки традиционной культуры. — М., 1987. — С. 342—360.
- Рыбаков Б.А. Ремесло древней Руси. — Б.м., 1948.
- Саврасов А.С. Экспериментальные исследования археологов Воронежского университета и перспективы научного поиска // Проблеми гірничої археології: Матеріали I Картамиського польового археологічного семінару. — Алчевськ, 2003. — С. 69—72.
- Саврасов А.С. Сопла эпохи бронзы Евразии — источник для реконструкции технологии металлопроизводства // Проблеми гірничої археології: Доп. II Міжнар. Картамиського польового археологічного семінару. — Алчевськ, 2003а. — С. 177—180.

- Село Київської Русі (за матеріалами південноруських земель) / С.О. Беляєва, О.М. Веремейчик, Г.О. Вознесенська та ін. — К., 2003.
- Серов О.В. Отчет об охранных археологических исследованиях археологической экспедиции Киевского областного управления культуры в Киевской области в 1989 г. // НА ІА НАНУ. — 1989/207.
- Срезневский И.И. Материалы для словаря древнерусского языка по письменным источникам. — СПб., 1903. — Т. III.
- Сухобоков О.В. До питання про пам'ятки волинцевського типу // Археологія. — 1977, Вип. 21. — С. 56—61.
- Толочко П.П. Отчет о раскопках древнерусских поселений на р. Тетерев за 1962—1963 г. // НА ІА НАНУ. — 1962—1963/1-г.
- Толочко П.П. Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII—XIII веков. — К., 1980.
- Третьяков В.П. Ямы углежогов XIV—XVI вв. в Верхнем Поднепровье // КСИА. — 1973, Вып. 135. — С. 116—135.
- Успенская А.В. Metallургическое производство по материалам древнерусских селищ // Очерки по истории русской деревни X—XIII вв.: Тр. ГИМ. — М., 1959. — Вып. 33. — С. 105—122.
- Федоренко П.К. «Рудни» XVI—XIX вв. на территории СССР // ИЗ. — 1956, Вып. 57. — С. 210—231.
- Федоренко П.К. Рудни левобережной Украины в XVII—XVIII вв. — М., 1960.
- Хынку И.Г. Исследование селища Ханска (X—XIV вв.) // АО 1974 г. — М., 1975. — С. 448—449.
- Цигилик В. Розвиток залізоробної справи на Прикарпатті в кінці IX — початку XI ст. // Населення Прутсько-Дністровського межиріччя та суміжних територій в II половині I — на початку II тис. н. е.: Тези доп. та повід. — Чернівці, 1994. — С. 12—14.
- Цигилик В. Залізодобувний центр в с. Рудники на Прикарпатті на рубежі I та II тисячоліть нашої ери // Миколаївщина: Зб. наук. статей. — 2-е вид. — Львів, 1998. — Т. 1. — С. 39—48.
- Цигылык В.Н. Раскопки у с. Рудники // АО 1980 г. — М., 1981. — С. 318—319.
- Шафонский А.Ф. Черниговского наместничества топографическое описание... — К.—М., 1851. — Ч. II.
- Шекун О.В., Веремейчик О.М. Давньоруське поселення Ліскове. — Чернівці, 1999.
- Шекун О.В., Сита Л.Ф. Пам'ятники IX—XII ст. в околицях с. Старий Білоус поблизу Чернігова // Старожитності Південної Русі. — Чернівці, 1993. — С. 40—49.
- Malinovi R. a J. Vzpomínky na minulost anebo Experimenty odhalují taemství pravěku. — Ostrava, 1982.
- Pleiner R. Experiment v archeologii // Památky archeologické. — 1961, R. LII. — Č. 2. — S. 621.

Одержано 10.04.2004

И.А. Готун, А.В. Петраускас, О.В. Петраускас

МОДЕЛИРОВАНИЕ ЧЕРНОМЕТАЛЛУРГИЧЕСКИХ И ЛЕСОХИМИЧЕСКИХ ПРОЦЕССОВ ПО МАТЕРИАЛАМ СЕВЕРНОЙ ЭКСПЕДИЦИИ

Статья, продолжающая цикл публикаций об экспериментах в рамках работы Северной экспедиции ИА НАН Украины, посвящена результатам опытов в отрасли черной металлургии и лесохимических промыслов.

Описаны основания для натурального моделирования сооружений, процессов и технологий, а также ход и результаты самих экспериментов. Проанализированы средневековые добыча и обогащение руды, получение кричного железа, выжигание древесного угля, смолокурение и возгонка дегтя ямным и корчажным способами, а также результаты экспериментов в этом направлении. Охарактеризованы археологические прототипы натуральных реконструкций.

I.A. Gotun, A.V. Pertauskas, O.V. Petrauskas

MODELING OF FERROUS METALLURGY AND WOOD-CHEMICAL PROCESSES (THE NORTHERN EXPEDITION)

This article continuing a series of publications about the experiments undertaken by the Northern expedition from the Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine is devoted to the experimental results in the sphere of ferrous metallurgy and wood-chemical crafts.

The grounds for full-scale modeling of the buildings, processes and technologies, course and the results of the experiments proper are described. Medieval extraction of ore and dressing treatment, production of bloomery iron, wood charcoal burning, extraction of tar and its sublimation in pits and *korchagas* (large earthenware pots), as well as experimental results in this field are analyzed. Archeological prototypes for the full-size reconstructions are characterized.

ТЕХНОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ЗАЛІЗНИХ ВИРОБІВ ІЗ КОМАРІВСЬКОГО ПОСЕЛЕННЯ

У статті викладено результати технологічних досліджень залізних виробів із давньоруського шару поселення Комарівка Переяслав-Хмельницького р-ну Київської обл.

Комарівське поселення та могильник, що були розташовані біля с. Комарівка Переяслав-Хмельницького р-ну Київської обл., нині затоплені Канівським водосховищем. Розміри поселення та могильника становили близько 10 га, з яких досліджено 3,5 га. Поселення багатошарове, різночасове, найнасиченішим був давньоруський шар, але присутні й матеріали доби бронзи, зарубинецької, черняхівської та пеньківської культур (Беляєва, Кубишев 1995, с. 38—48).

Селище давньоруського часу займало майже всю площу пам'ятки, але було пошкоджене оранкою, середньовічним поселенням та могильником.

Середньовічне поселення XIII—XV ст. було значно меншим, ніж давньоруське. На поселенні поряд із житлами виявлено виробничі комплекси та поодинокі залізні речі. Виробничий комплекс представлений залишком споруди для випалу деревного вугілля, а також розвалом двох горен для відновлення заліза. Від горен залишилися шматки ошлакованих стінок з прилиплими до них фрагментами залізних шлаків та деревне вугілля.

На цьому поселенні знайдено різноманітний інвентар, серед якого виділяються вироби із заліза. Насамперед, це сільськогосподарські знаряддя — один наральник, один леміш та два чересла, три коси. Ці предмети досліджено щодо технології їхнього виготовлення.

Леміш складається з трьох частин, що визначено візуально. Він має масивну основу, на бічну поверхню якої наварено робочі смуги, що безпосередньо підрізають скибу землі. Крім того, на зовнішньому боці наварено повздовжню, досить товсту смугу для надання конструкції більшої жорсткості. Імовірно, основа лемеша зварена з двох частин, як це буває на давньоруських екземплярах, але місце зварювання закрито підсилювальною смугою. Леміш має довжину 26,6 см, найбільшу ширину леза 24,6 см, масу 4,2 кг.

Наральник має ширину 17 см, довжину 28 см, масу 1,5 кг. Він виготовлений з однієї заготовки, має меншу товщину металу, ніж леміш, і тому меншу вагу.

Одне чересло має довжину 58,5 см, ширину леза 10 см і масу 2,5 кг, інше — довжину 61 см і ширину леза 10 см. Друге чересло за формою майже ідентичне першому, але масивніше.

Для технологічних досліджень було також узяті три коси, але з однієї з них вирізати зразок не вдалося, оскільки лезо повністю зруйнувала корозія.

Зразки для металографічних досліджень бралися з робочих частин інструментів. У результаті аналізу одержано такі дані.

Ан. 946. Леміш. На шліфі спостерігається велика кількість точкових включень, є й кілька більших. Основний метал має структуру фериту з незначною домішкою вуглецю — приблизно 0,1 %. На робочій частині кількість вуглецю становить близько 0,4 % і поступово зменшується вглиб зразка. У цій зоні, а також на одній із бічних поверхонь є сліди перегрівання. Мікротвердість основного металу становить 143—170 кг/мм², а на робочій частині — 206 кг/мм². У зв'язку з тим, що зразок було вирізано на недостатню глибину, зварний шов між основою наральника і наваркою не простежується.

Наварку на робочій частині лемеша відковано з кричного заліза невисокої якості з подальшою цементацією ребра.

Ан. 947. Наральник. Зразок містить значну кількість видовжених неметалевих включень, є й великі включення. Основний метал має структуру фериту з досить високою мікротвердістю — 254—274 кг/мм². На одній з бічних поверхонь є смуга ферито-перліту із вмістом вуглецю 0,4—0,5 % та мікротвердістю 274 кг/мм².

Наральник виготовлено з цілої заготовки кричного заліза невисокої якості з подальшою цементацією бічної поверхні.

Ан. 948. Чересло. Метал має велику кількість видовжених включень значних розмірів, які видно неозброєним оком. Структура являє собою ферито-перлітну суміш із невеликим вмістом вуглецю — приблизно 0,2—0,3 %. По периметру зразка є знеуглецьована зона. Мікротвердість фериту становить 206 кг/мм², перліту — 274 кг/мм². У центральній частині зразка вуглець розподілений досить рівномірно, зерно дрібне.

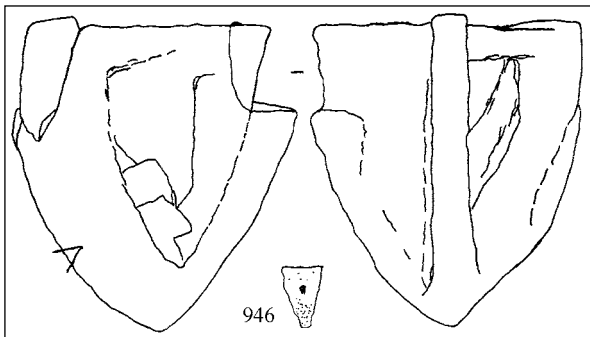

Рис. 1. Технологія виготовлення лемеша (ан. 946)

Чересло виготовлено з однієї заготовки низьковуглецевої сталі невисокої якості.

Ан. 949. Чересло. Метал забруднений великими видовженими неметалевими включеннями. Структура металу практично феритна, у центрі зразка є невелика зона із вмістом вуглецю 0,1—0,2 %. Мікротвердість металу становить 206—221 кг/мм².

Чересло відковано з однієї заготовки кричного заліза низької якості.

Ан. 951. Коса. У металі багато точкових та видовжених неметалевих включень. У центрі шліфа структура ферито-перлітна із вмістом вуглецю близько 0,5 % і мікротвердістю 181—254 кг/мм². На вістрі лека кількість вуглецю різко знижується до такого ступеня, що можна припустити наявність у цьому місці зварного шва. Мікротвердість на вістрі коси становить 135—181 кг/мм².

Косу виготовлено з вуглецевої сталі низької якості. Не зовсім зрозумілими є наявність зварного шва та доцільність присутності м'якої сталі на робочій частині лека.

Ан. 952. Коса. Метал забруднено великою кількістю дрібних неметалевих включень. У центрі зразка є скупчення великих включень. Основна мікроструктура — ферит з мікротвердістю 206—181 кг/мм², в якому є смуги ферито-перліту з мікротвердістю 322 кг/мм². На вістрі лека коси кількість вуглецю становить близько 0,6 %, мікротвердість 254—274 кг/мм². На кінчику лека є зона безструктурного мартенситу з мікротвердістю 514 кг/мм².

Косу виготовлено з однієї кричної заготовки з подальшою цементацією вістря лека і термообробкою.

Отже, в результаті технологічних досліджень встановлено, що леміш та наральник з комарівського поселення за своїми розмірами, ваговими характеристиками та технологією виготовлення майже ідентичні давньоруським зразкам. У давньоруський час існували легкі й важкі лемеші. Останні мали масу більше трьох кілограмів (Колчин 1953, с. 95—98).

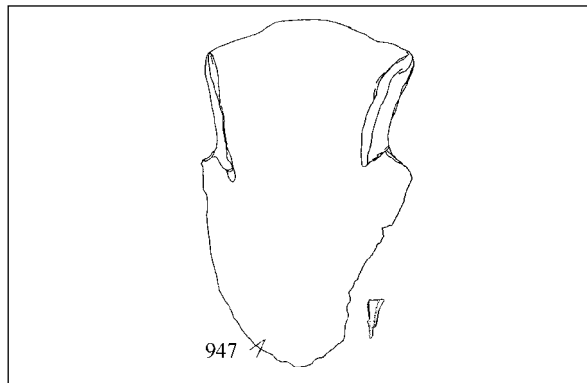

Рис. 2. Технологія виготовлення наральника (ан. 947)

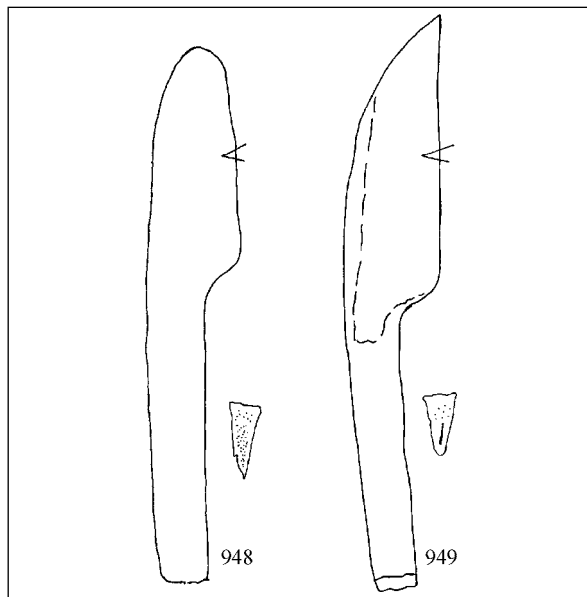

Рис. 3. Технологія виготовлення чересел (ан. 948, 949)

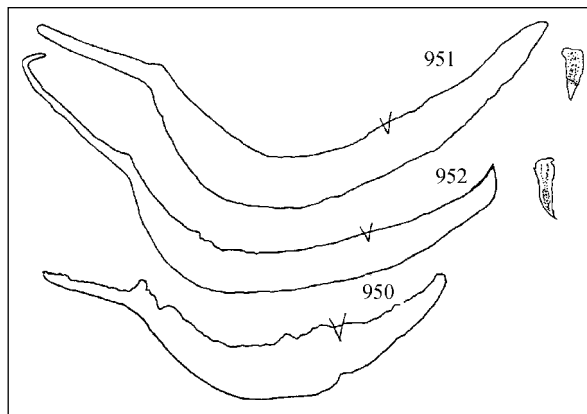

Рис. 4. Технологія виготовлення кіс (ан. 951, 952). Косу ан. 950 не досліджено через відсутність металу

Лемеші, аналогічні комарівським, було знайдено на території давньоруського міста Ізяславль, а також на багатьох інших давньоруських поселеннях і містах (Княжа Гора, Дівич-гора, Колодажин тощо).

Значні розміри лемешів, а також велика маса пов'язані зі збільшенням площ, що оброблялися, та з характеристиками ґрунтів (Миролюбов 1984, с. 82—83; Довженко 1961, с. 60—65).

Як і давньоруські екземпляри, чересла з Комарівки виготовлені за досить простою технологією, мають схожі розміри та масу.

Для виготовлення кіс у давньоруський період використовували кілька технологій. Перша передбачала виготовлення тришарового клинка, всередині якого знаходилося сталеве лезо. За другою технологією на залізну основу наварювали сталеве лезо, за третьою — косу виготовляли цілком зі сталі (Колчин 1953, с. 97—99). Найчастіше застосовували другу технологію.

У дослідженій нами колекції маємо комбінацію кількох технологій. В одному випадку лезо коси було цементовано, а потім термооброблено. Другу косу виготовлено з вуглецевої сталі, але на лезі наварено залізну частину, що наразі пояснення не має.

Таким чином, можна зробити висновок, що в цілому набір технологічних прийомів, які використовували ковалі комарівського поселення під час виготовлення сільськогосподарського реманенту, відповідає прийомам давньоруських ковалів. Проте відчувається, що ковалі з Комарівки шукали нові комбінації технологічних прийомів для покращення характеристик знарядь праці.

Беляева С.А., Кубишев А.И. Поселения Днепровского левобережья X—XV ст. — К., 1995. — С. 38—48.

Довженко В.И. Землеробство Древньої Русі. — К., 1961. — С. 53—70.

Колчин Б.А. Черная металлургия и металлообработка в Древней Руси // МИА. — 1953, № 32. — С. 95—98.

Миролюбов М.А. Сельскохозяйственные орудия древнего Изяславля // Древнерусский город. — 1984. — С. 82—83.

Одержано 17.03.2004

А.И. Кубишев, *Д.П. Недопако*

ТЕХНОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ ЖЕЛЕЗНЫХ ИЗДЕЛИЙ С КОМАРОВСКОГО ПОСЕЛЕНИЯ

В статье изложены результаты технологических исследований коллекции железных изделий из древнерусского слоя комаровского поселения Переяслав-Хмельницкого р-на Киевской обл.

A.I. Kubyshev, *D.P. Nedopako*

TECHNOLOGICAL STUDY OF IRON ARTIFACTS FROM THE KOMARIVSKE SETTLEMENT

The article presents the results of the technological study of a collection of iron objects from the Ancient Rus' layer of Komarivske settlement in the Pereyaslav-Hmel'nitskiy Region of Kyiv Oblast'.

В.В. Ткач

ПАМ'ЯТКИ ВЕЛЬБАРСЬКОЇ КУЛЬТУРИ В БАСЕЙНІ СЕРЕДНЬОЇ ТЕЧІЇ р. ІКВА

У публікації подано археологічну карту пам'яток вельбарської культури басейну середньої течії р. Іква (притоки р. Стир). Карту складено на основі детальних розвідок регіону з урахуванням раніше виявлених пам'яток.

У 1957 р. досліджено широковідому пам'ятку вельбарської культури на р. Іква — Дитиницький могильник. Проте до останнього часу він був єдиним на археологічній карті, тому що заселеність цієї території вельбарськими племенами не було з'ясовано, незважаючи на те що окремі поселення римського часу виявлено ще в 30—40-і роки XX ст., але дослідники їх відносили до черняхівської або пшеворської культур. У 1992 р. відкрито кілька нових вельбарських поселень (Самолюк 1992). У 1996—2002 рр. автором було проведено детальні археологічні розвідки в басейні середньої течії р. Іква, під час яких перевірено більшість відомих та відкрито значну кількість нових пам'яток вельбарської культури. Географічно цей регіон можна обмежити з півдня с. Птича Дубенського р-ну Рівненської обл., де р. Іква покидає Мале Полісся, з півночі — с. Аршичин Млинівського р-ну, нижче за течією від якого зникає найхарактерніша риса рельєфу Дубенщини — велика кількість островів у заплаві, на яких часто розташовувалися згадані поселення.

Усього в цьому регіоні відомо 28 пам'яток вельбарської культури, дві з яких є могильниками (рис. 1).

1. с. Білогородка, пункт 3 — поселення розміром 270 × 50 м займає кінець довгого мису лівого берега р. Нірка за 0,5 км на північний схід від церкви (рис. 1, 1). Зібрано ліпну та гончарну кераміку (рис. 2, 9, 10).

2. с. Птича, пункт 1 — поселення знаходиться на мисі правого берега р. Нірка за 300 м на південний схід від мосту (рис. 1, 20). Виявлено і частково досліджено В.О. Самолюком. У розкопках та шурфах зібрано ліпну та гончарну кераміку, жорноподібне пряслице (Самолюк 1992, с. 16—18, табл. 24, 25).

3. с. Птича, пункт 4 — поселення займає південний схил берегової тераси лівого берега

р. Нірка, де вона впадає у заплаву р. Іква, за 50 м на північний схід від мосту (рис. 1, 3). Виявлено В.О. Самолюком (Самолюк 1992, с. 19). Автор зібрав тут ліпну та гончарну кераміку (рис. 2, 6, 7).

4. с. Птича, пункт 5 — поселення розташоване на краю берегової тераси лівого берега р. Нірка за 260 м на захід від мосту (рис. 1, 4). Зібрано фрагменти сіроглиняної гончарної кераміки (Самолюк 1992, с. 19).

5. с. Клюки, пункт 3 — поселення займає трапецієподібний мис правого берега р. Іква за 250 м на південний захід від залізничного мосту, в ур. «Нивка перша за чугункою» (рис. 1, 5). Виявлено І.К. Свєшніковим у 1959 р., обстежувалося В.О. Самолюком у 1992 р. (Пелешин 1961, с. 140—145; Самолюк 1992, с. 24). Вельбарські матеріали виявлено автором у 1996 р. Зібрано ліпну та гончарну кераміку, біконічне пряслице (рис. 3). Розміри пам'ятки 150 × 100 м.

6. с. Клюки, пункт 1 — поселення знаходиться на краю правобережної тераси р. Іква за 500 м на північний схід від залізничного мосту (рис. 1, 6), частково зруйноване кар'єром. Виявлено і досліджено В.О. Самолюком. Розкопане житло підпрямокутної форми з заокругленими кутами, розмірами 5,0 × 3,4 м, орієнтоване кутами за сторонами світу. У західному куті житла виявлено рештки вогнища, біля якого зафіксовано овальне заглиблення в долівці та кілька невеликих ямок. Біля північно-східної стінки житла стовпова ямка діаметром 0,3 м, завглибшки 0,35 м. Висота стінок материкового заглиблення житла з півночі 0,5, з півдня 1,1 м. У житлі виявлено ліпну та гончарну кераміку (остання становить 8,5 % загальної кількості), а також 3 біконічні й 1 жорноподібне пряслиця, кістяну проколку, залізний ніж, скляну намистинку (Самолюк 1992, с. 19—23, табл. 27—34).

7. с. Кам'яниця, пункт 1 — поселення займає окреме підвищення в заплаві лівого берега р. Іква за 350 м на північ і північний захід від за-

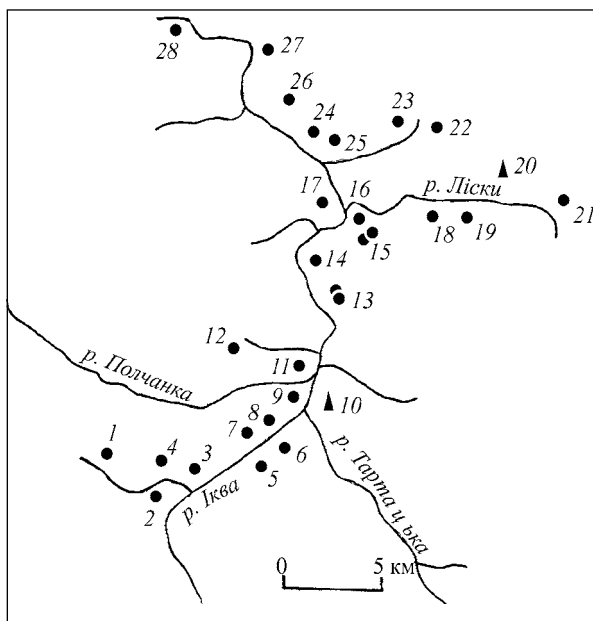

Рис. 1. Карта-схема пам'яток вельбарської культури в басейні середньої течії р. Іква: 1 — Білогородка-3; 2 — Птича-1; 3 — Птича-4; 4 — Птича-5; 5 — Клюки-3; 6 — Клюки-1; 7 — Кам'яниця-1; 8 — Кам'яниця-2; 9 — Заболоття-2; 10 — могильник Дитиничі; 11 — Підлужжя; 12 — Великі Загорці; 13 — Дубно, Волиця; 14 — Дубно, звірогосподарство; 15 — Дубно, Сурмичі-1; 16 — Дубно, Сурмичі-2; 17 — Дубно, замок; 18 — Рачин-3; 19 — Мирогоща, ур. Завалля; 20 — Мирогоща, могильник; 21 — Мирогоща, біля церкви; 22 — Привільне-2; 23 — Привільне-3; 24 — Івання-7; 25 — Івання-2; 26 — Коблин; 27 — Підгайці; 28 — Аршичин

лізничного мосту (рис. 1, 7). Зібрано гончарну кераміку (Самолук 1997, с. 24).

8. с. Кам'яниця, пункт 2 — поселення розташоване на окремому підвищенні в заплаві лівого берега р. Іква за 600 м на північний схід від залізничного мосту (рис. 1, 9). Виявлено і шурфовано В.О. Самолуком (Самолук 1997, с. 24, 25).

9. Хутір Заболоття, пункт 2 — поселення займає окреме підвищення в заплаві лівого берега р. Іква між хутором та с. Кам'яниця (рис. 1, 9). Площа пам'ятки 300×70 м. На поверхні виявлено розтягнуті плугом рештки рудоплавильного горна у вигляді значного скупчення уламків ошлакованих глиняних стінок, склоподібної крусти, залізної криці. Зібрано велику кількість гончарної та ліпної кераміки, уламки стінок амфор, точильну плитку, 2 біконічні і циліндро-конічні пряслиця (рис. 4—6).

10. с. Дитиничі. Могильник вельбарської культури досліджено у 1957 р. В.В. Ауліхом і І.К. Свешніковим (Смішко, Свешніков 1961, с. 89—114). Розташований на піщаній дюні в центрі села (рис. 1, 10).

11. с. Підлужжя. Поселення знаходиться на південному схилі лівого берега р. Іква, біля млина, має площу близько 85×400 м (рис. 1, 11) (Свешніков, Нікольченко 1982, с. 43). У 1956 р. тут виявлено гончарний горн (Махно 1960, с. 43).

12. с. Великі Загорці — поселення розміром 300×100 м розташоване на похилому схилі та кінці довгого мису, забудованого селом, де зли-

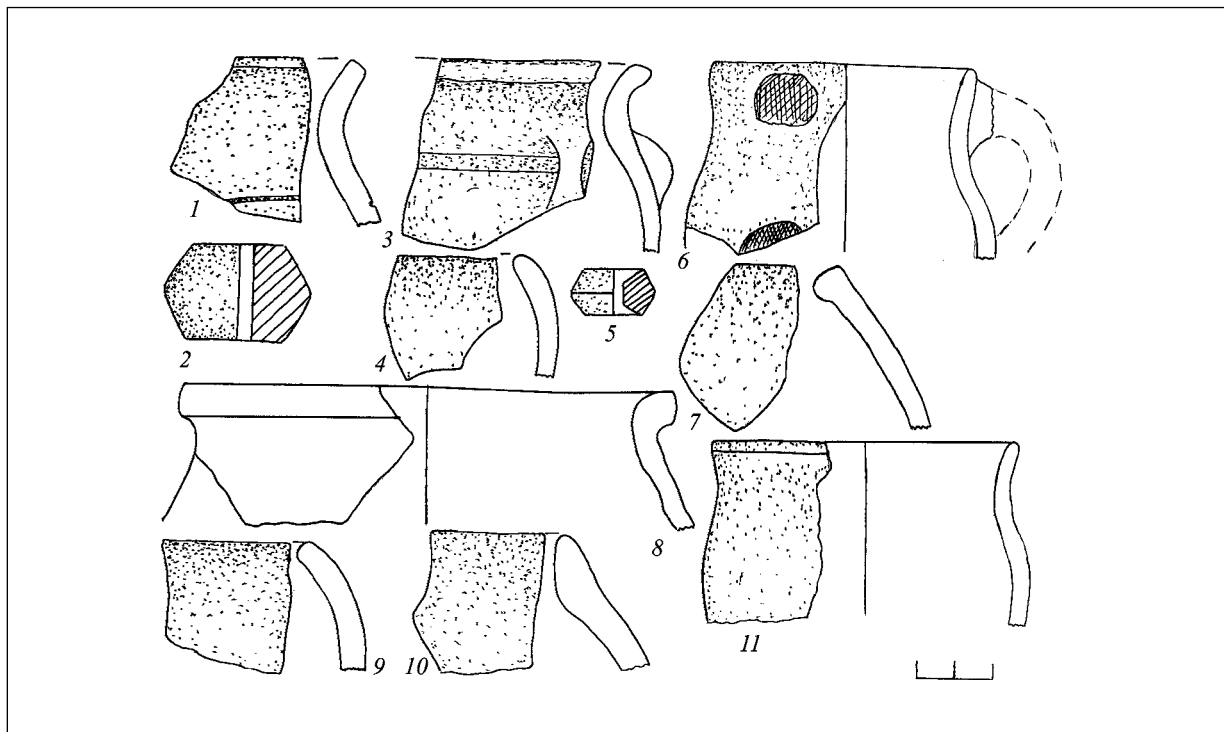

Рис. 2. 1, 2 — Коблин; 3—5 — Дубно—Сурмичі-1; 6, 7 — Птича-4; 8 — Аршичин-7; 9, 10 — Білогородка-2; 11 — Мирогоща—Завалля. 1, 3, 4, 6, 7, 9 — ліпна кераміка; 2, 5 — пряслиця; 8 — гончарна кераміка

ваються два струмки (рис. 1, 12). Зібрано ліпну та гончарну кераміку, біконічне пряслице, округле орнаментоване пряслице (рис. 7—9).

13. м. Дубно, район Волиця, — поселення розміром 1500 × 100 м займає правобережну терасу р. Іква, тягнеться від залізничного мосту до насосної станції (рис. 1, 13). Досліджували М.Ю. Смішко у 1974 р., В.О. Самолюк у 1992 р. (Смішко 1952, с. 337, 338; Самолюк 1992, с. 25—27). Автором у 1995—2003 рр. зібрано значну підйомну колекцію ліпної та гончарної кераміки, уламок амфори, 5 біконічних і біпірамідальне пряслиця, уламки червонолакової кераміки (рис. 3).

14. м. Дубно, біля звірогосподарства, — поселення розмірами 400 × 100 м знаходиться у

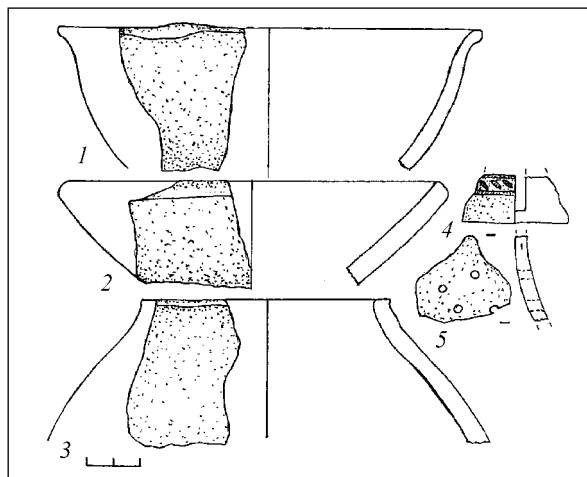

Рис. 3. Дубно—Волиця. Ліпна кераміка

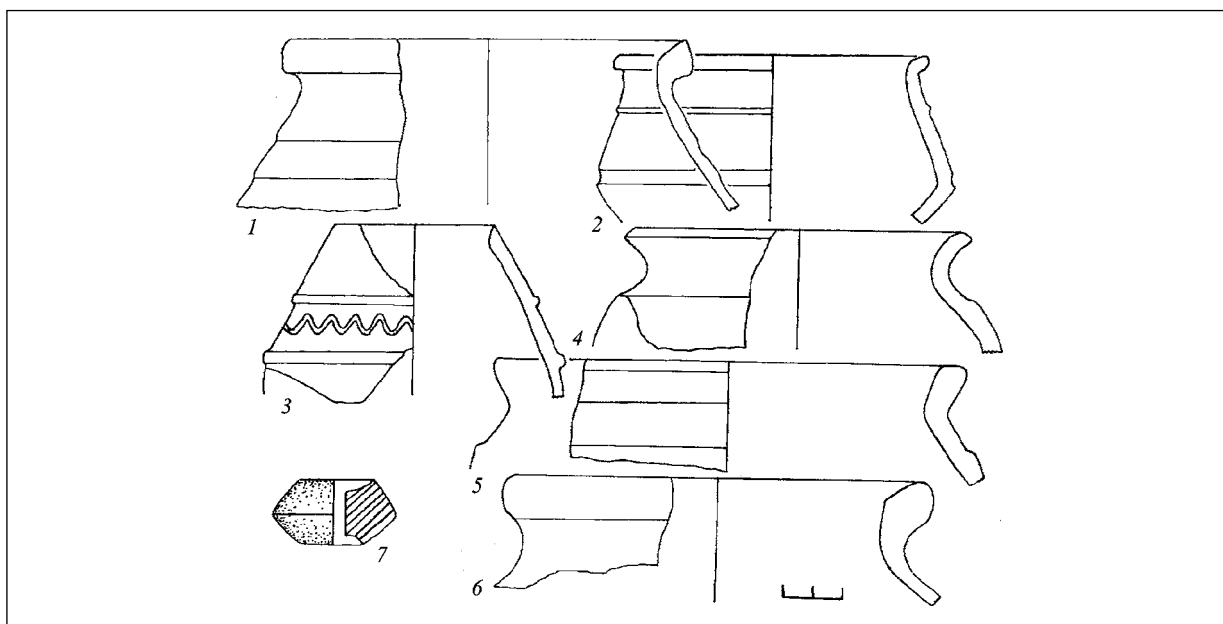

Рис. 4. Заболоття-2: 1—6 — гончарна кераміка; 7 — пряслице

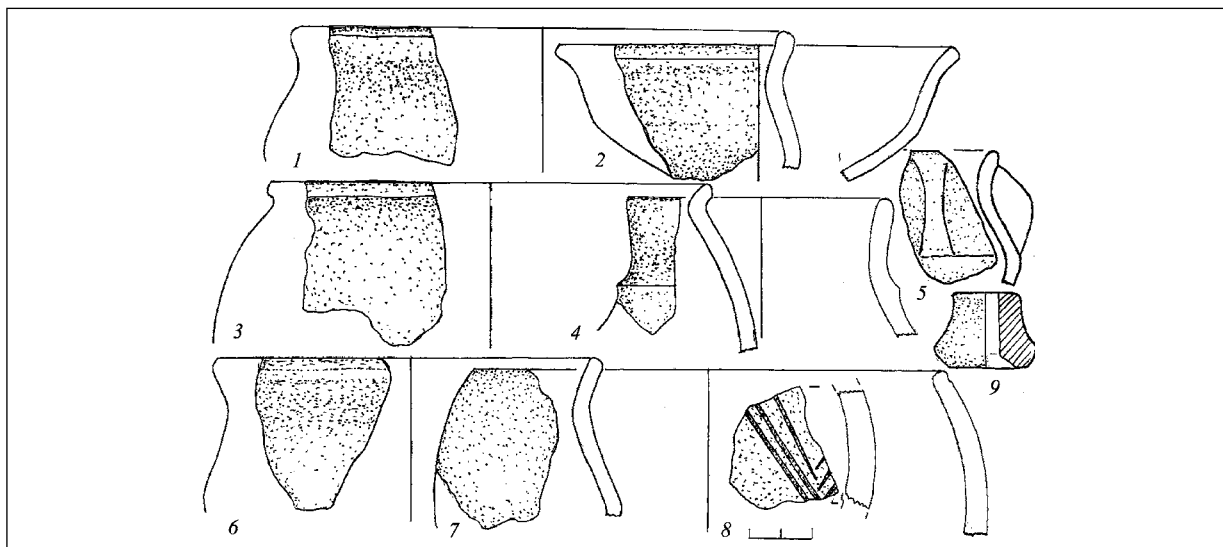

Рис. 5. Заболоття-2: Ліпна кераміка, пряслице

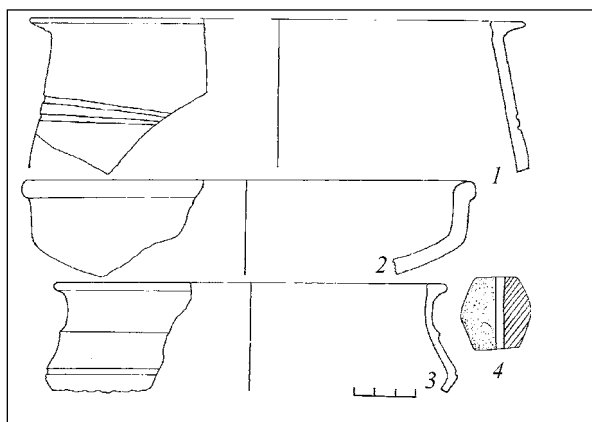

Рис. 6. Заболоття-2. Гончарна кераміка, пряслице

західній частині окремого підвищення в заплаві правого берега р. Іква, за 2 км на північ від залізничного мосту (рис. 1, 14). Зібрано ліпну і гончарну кераміку, 3 біконічні пряслиця (рис. 12).

15. м. Дубно, район Сурмичі, пункт 1 — поселення займає корінну терасу правого берега р. Іква і лівого р. Липка (рис. 1, 15). Відкрив М.І. Островський у 1943 р. (Махно 1960, с. 43), перевірів автор у 1996 р. Через сучасну забудову розміри визначити важко, відстань між крайніми знахідками — 750 м. Зібрано ліпну та гончарну кераміку, біконічне пряслице (рис. 2, 3—5).

16. м. Дубно, район Сурмичі, пункт 2 — поселення займає піщану дюну у місці, де р. Лип-

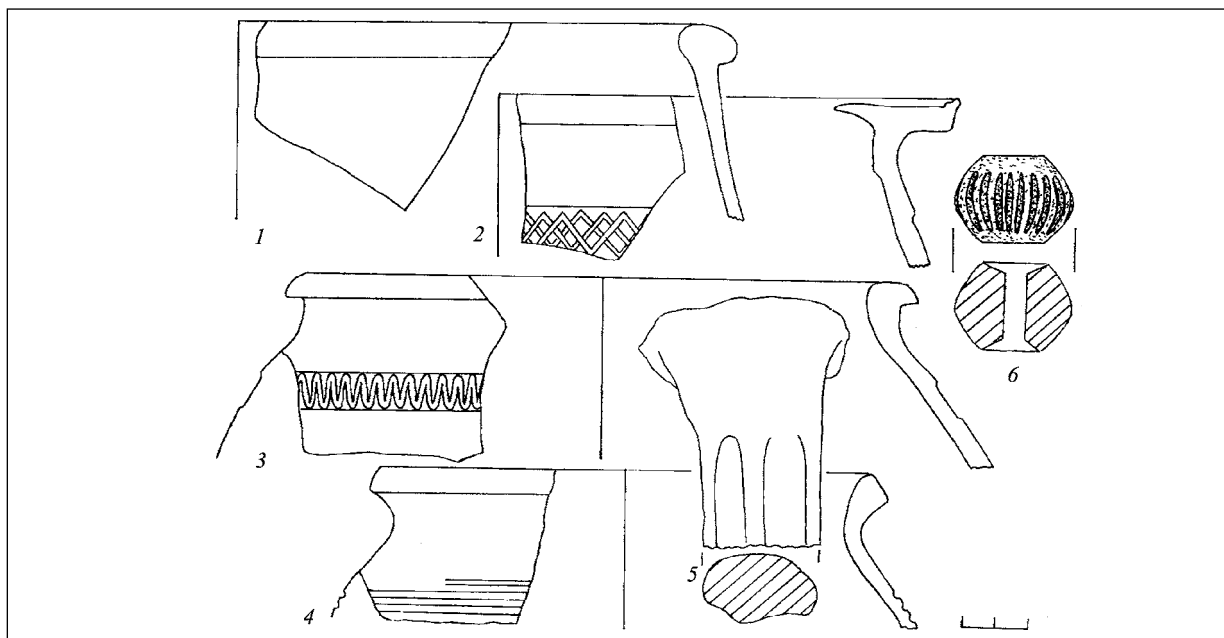

Рис. 7. Великі Загорці: 1—4 — гончарна кераміка; 5 — ручка амфори; 6 — пряслице

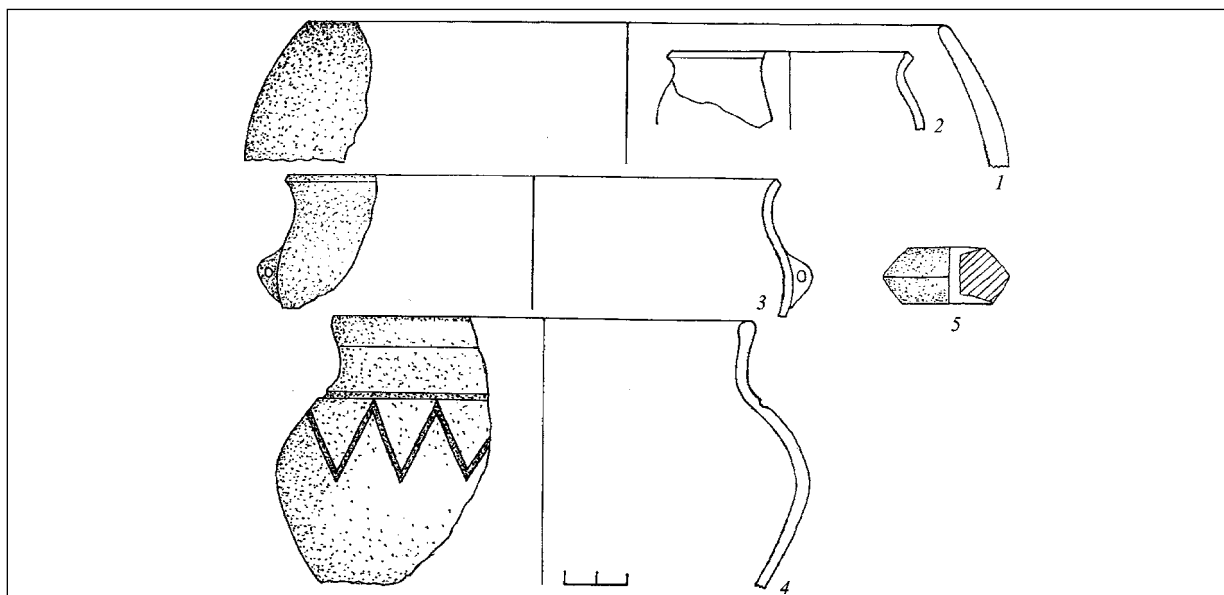

Рис. 8. Великі Загорці: 1, 3, 4 — ліпна кераміка; 2 — гончарна кераміка; 5 — пряслице

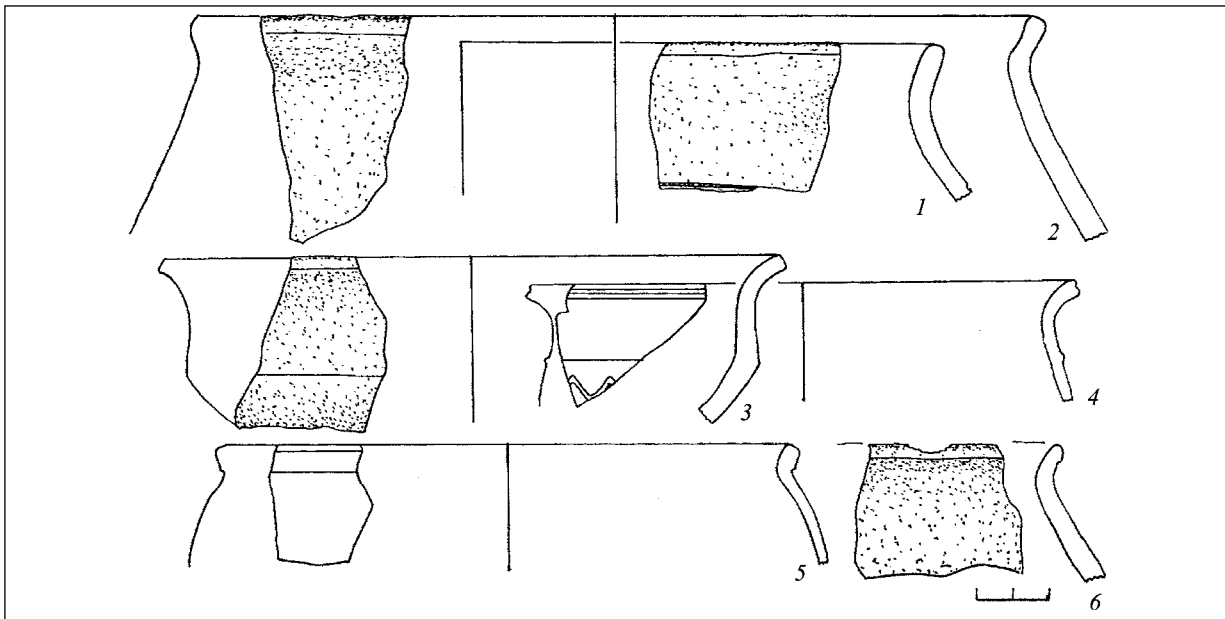

Рис. 9. Великі Загорці: 1—3, 6 — ліпна кераміка; 4, 5 — гончарна кераміка

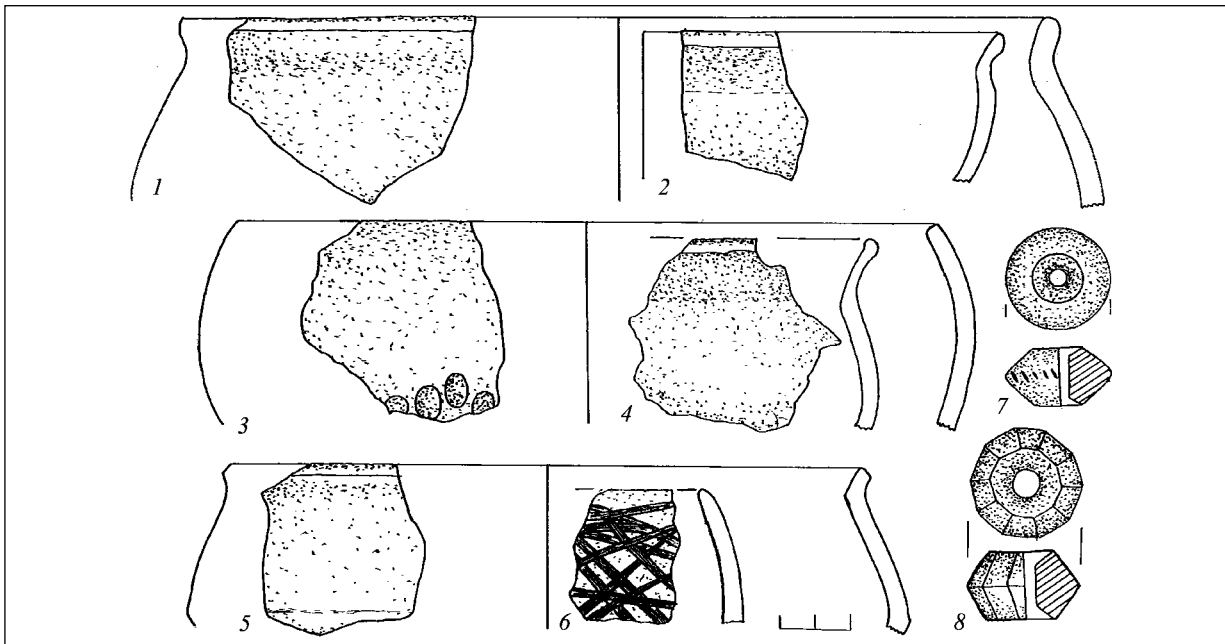

Рис. 10. Дубно—Волиця. Ліпна кераміка, пряслице

ки впадає у р. Іква (рис. 1, 16). Зібрано кілька фрагментів ліпної та гончарної кераміки. Розміри пам'ятки 200 × 50 м.

17. м. Дубно, замок, — культурний шар вельбарської культури виявлено при розкопках у Дубенському замку (Swiesnikow, Gupalo 1996, с. 297—303, рис. 1, 17).

18. с. Рачин, пункт 3 — поселення розміром 150 × 300—400 м розташоване на лівобережній терасі р. Липка за 750 м на схід від церкви (рис. 1, 18). Зібрано велику кількість гончарної та ліпної кераміки, уламок амфори, точильну плиту, кулясту намистину з червоної склоподібної пасти,

виявлено значне скупчення уламків залізної криці (рис. 11, 23—41).

19. с. Мирогоща, ур. Завалля, — поселення займає лівобережну терасу р. Липка за 100 м на північ від цвинтаря (рис. 1, 19). Зібрано ліпну та гончарну кераміку (рис. 2, 11). Розмір пам'ятки 300 × 100 м.

20. с. Мирогоща, ур. За греблю (дорога на Варковичі). Могильник (рис. 1, 20). При будівництві дороги зруйновано невідому кількість тілопальних поховань, обстежених Ю.Ф. Шумовським у 30-ті рр. XX ст. Докладних даних щодо цього поховання автор не наводить, згадуючи лише «велику їх кількість» (Шумовський 1992,

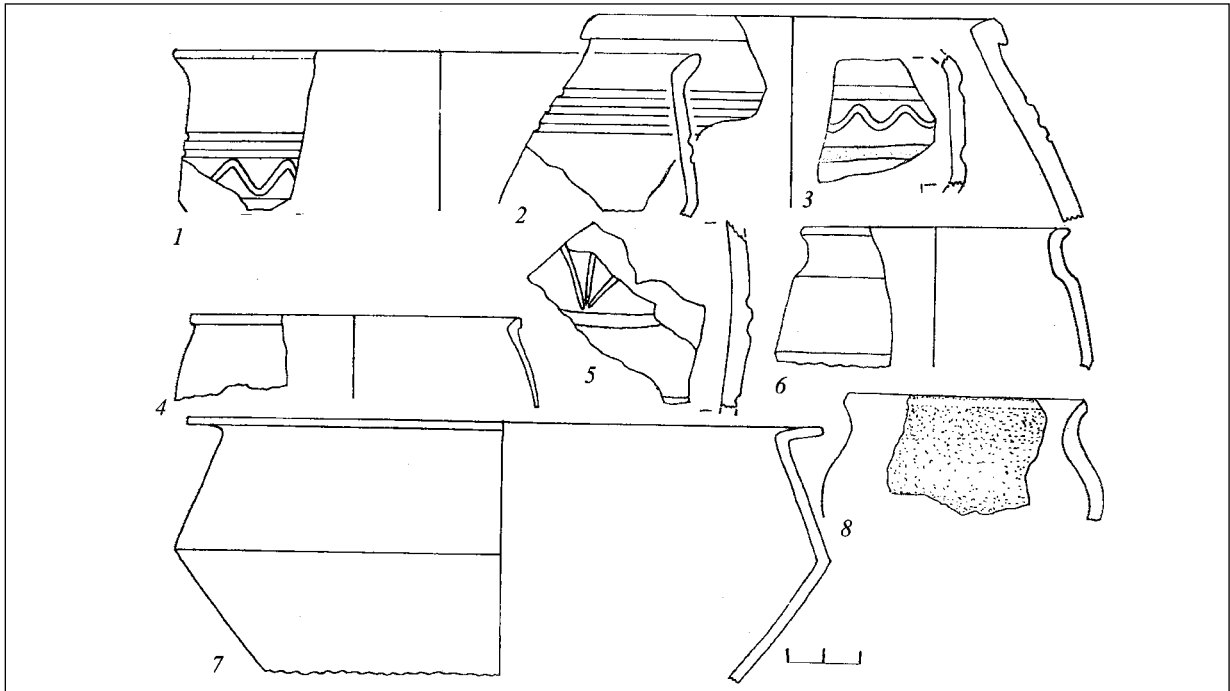

Рис. 11. Дубно—Волиця. Гончарна кераміка

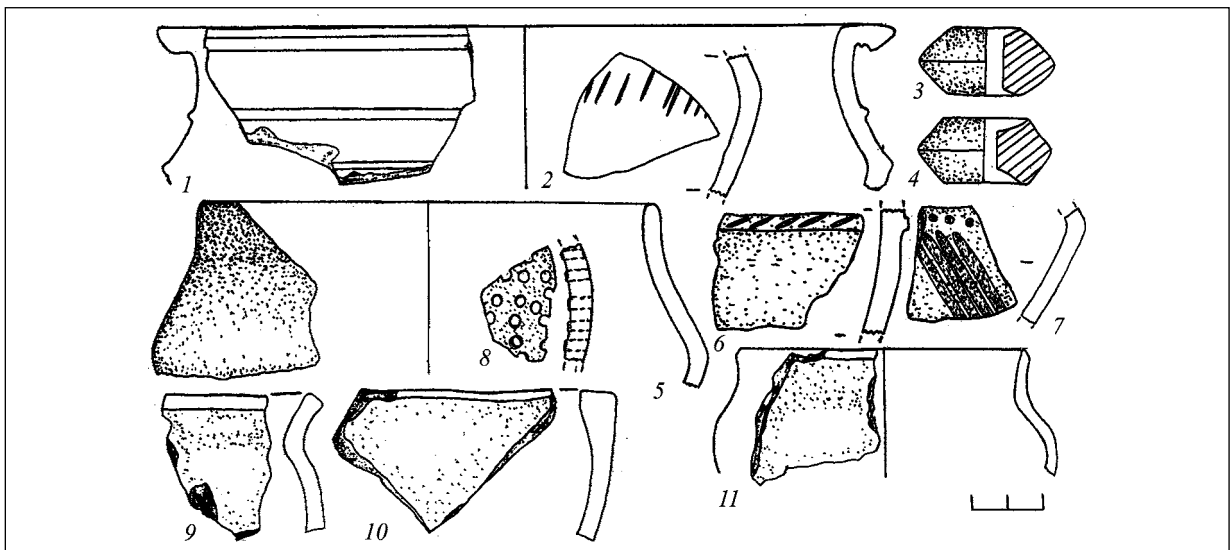

Рис. 12. Дубно—звірогосподарство: 1, 2 — гончарна кераміка; 3, 4 — пряслице; 5—11 — ліпна кераміка

с. 69). Ще одне поховання в гончарній посудині зруйновано в 1934 р. (Махно 1960, с. 43).

21. с. Мирогоща, біля церкви, — поселення знаходиться на мисі правого берега р. Липка, де в неї впадає пересихаючий струмок (рис. 1, 21). Виявлено М.Ю. Смішком у 1947 р. (Смішко 1952, с. 352).

22. с. Привільне, пункт 2 — поселення займає мис у місці злиття двох струмків за 400 м на південний захід від церкви (рис. 1, 22). Зібрано ліпну та гончарну кераміку.

23. с. Привільне, пункт 3 — поселення розташоване на правобережній терасі струмка за 750 м на захід від церкви (рис. 1, 23). Зібрано ліпну та гончарну кераміку.

24. с. Івання, пункт 7 — поселення займає острівце у заплаві правого берега р. Іква, біля мосту (рис. 1, 24). Зібрано ліпну та гончарну кераміку. Розмір пам'ятки 200 × 50 м.

25. с. Івання, пункт 2 — поселення знаходиться на острівці в заплаві правого берега р. Іква, біля греблі. Зібрано кілька уламків гончарної кераміки (рис. 1, 25). Розмір пам'ятки 250 × 50 м.

26. с. Коблин — поселення розміром 500 × 100 м займає низьку правобережну терасу р. Іква за 0,5 км на північ від мосту (рис. 1, 26). Зібрано ліпну і гончарну кераміку, біконічне пряслице (рис. 2, 1, 2).

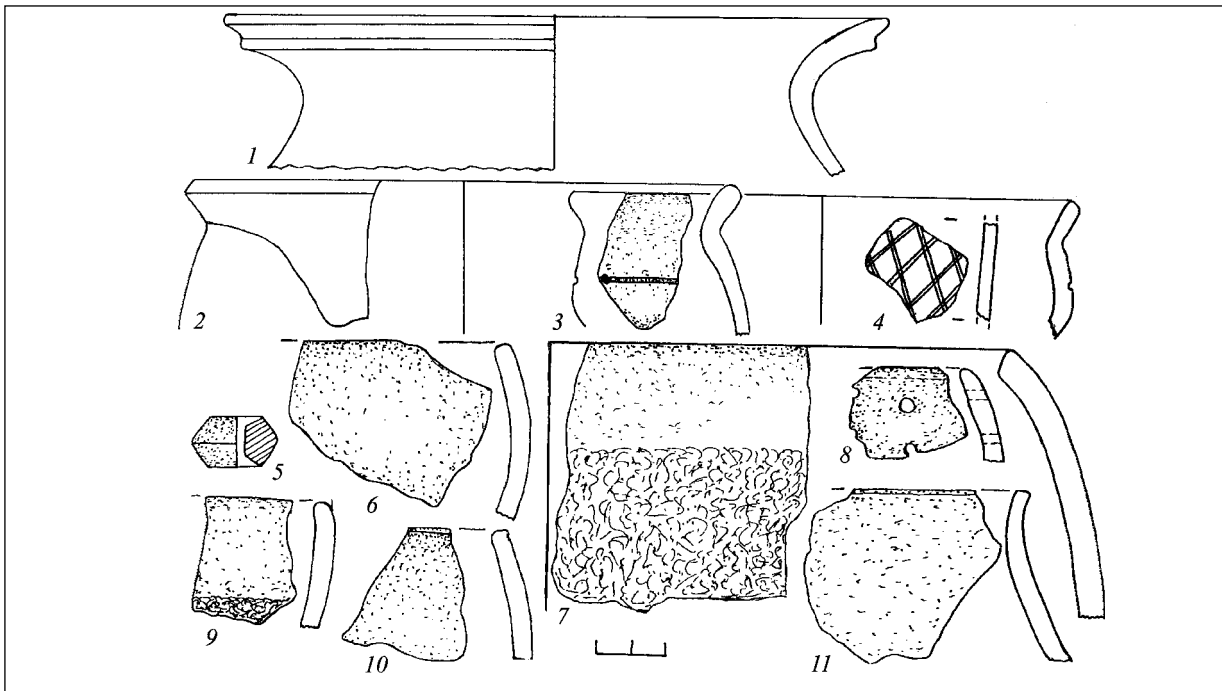

Рис. 13. Клюки-3: 1, 2, 4 — гончарна кераміка; 3, 6—11 — ліпна кераміка; 5 — пряслице

27. с. Підгайці — поселення розташоване на мисі правого берега р. Іква, де в неї впадає струмок (рис. 1, 27). Виявлено в 1965 р. (Свешніков, Нікольченко 1982, с. 79). Автором тут зібрано ліпну і гончарну кераміку.

28. с. Аршичин, ур. Пекалів, — поселення займає лівобережну терасу р. Іква за 0,3 км від церкви (рис. 1, 28). Відкрито в 1965 р. Звідси ж походить відомий скарб із трьох римських денаріїв (Свешніков, Нікольченко 1982, с. 69, 70). Автором тут зібрано ліпну і гончарну кераміку (рис. 2, 8).

Топографія пам'яток досить різноманітна. Переважають поселення на краях здебільшого високих надзаплавних терас (11 поселень), топографічно близькими до них є поселення на мисах (8 поселень). Із заплавних поселень 6 розміщено на лесових острівцях, одне — на піщаній дюні.

Поселення можна розбити на декілька окремих груп. Перша група, з 4 поселень, розташована на берегах р. Нірка; друга, із семи поселень, — біля Дитиницького могильника; третя, два великі поселення Волиця та Дубно, — біля звірогосподарства; четверта, з шести поселень, — нар. Ліпка (тут можна виділити і дві окремі групи); п'ята, два поселення у верхів'ях струмка, — біля с. Привільне і шоста, з чотирьох поселень, — біля с. Івання.

Основними знахідками на обстежених поселеннях є уламки керамічного посуду. На всіх добре досліджених пам'ятках зібрано ліпну та гончарну кераміку черняхівського типу. Ліпний

посуд має червоний, сірий або чорний колір, часто лощену або рустовану зовнішню поверхню, в глиняному тісті є домішки піску, часто шамоту чи органіки і в більшості випадків дрібнотовченої жорстви білого кольору. Винятком є поселення Клюки-3, де ця домішка в ліпній кераміці трапляється рідко. Серед ліпного посуду переважають горщики двох основних типів — яйцеподібні, із загнутими всередину вінцями (рис. 2, 4, 7, 9, 10; 5, 7; 8, 1; 10, 3; 13, 7) та посудини з округлим тулубом і короткою відігнутою шийкою (рис. 2, 1; 5, 3; 8, 3; 9, 1, 2, 6; 10, 1). Такі горщики є найхарактернішими знахідками з вельбарських поселень (Козак 1992, с. 89, 90). Окрім горщиків, на поселеннях часто трапляються уламки мисок, ваз та кухликів, які важко розрізнити за уламками, оскільки оформлення верхніх частин різних видів посудин буває дуже подібним. Знайдено кілька невеликих мисок із відтягнутою назовні шийкою, різким або округлим переломом тулуба (рис. 5, 2; 9, 3; 10, 4, 2, 5; 13, 2, 3). Подібні вироби часто трапляються на досліджених вельбарських пам'ятках Волині (Козак 1992, с. 91). Поодинокими є миски інших типів. Один екземпляр з Волині має слабо виділену шийку, злегка відтягнуте вінце, стінки, що плавно звужуються до дна (рис. 3, 1). Ще одна мисочка з цього самого поселення простої конічної форми (рис. 3, 2). Вазам властиві вертикальна або слабо розхилена шийка, розширений тулуб з гострим або заокругленим переломом плічок (рис. 2, 3; 5, 1, 5, 6; 8, 3, 4; 12, 5). Ці посудини найчастіше лощені та орнаментовані. Знайдено кілька

стінок і вінце друшляка яйцеподібної форми (рис. 3, 5; 12, 8; 13, 8). На поселенні Заболоття-2 виявлено уламок лощеного глека з вертикальною шийкою, прикрашеною валиком (рис. 5, 4). З Волицького поселення походить підставка від посудини на ніжці (рис. 3, 4). Кухлі за формою подібні до невеликих ваз, однак мають видовженіші пропорції. Шийки слабо розхилені, тупо округлий або опуклий, петельчасті ручки круглі або прямокутні в перетині (рис. 2, 6, 11; 12, 11).

Орнаментований посуд трапляється рідко. Це горизонтальні та ламані лінії (рис. 2, 1, 3; 8, 4; 9, 1; 13, 3), безсистемні штрихи (рис. 10, 8), пальцеві вдавлення (рис. 10, 3), скісні канелюри та округлі заглиблення (рис. 12, 7), мініатюрні або глухі вушка на шийці чи переламі стінок посудини (рис. 2, 3; 5, 5; 8, 3), валик на шийці глека (рис. 5, 4), короткий скісний штамп у поєднанні із заглибленими лініями або маленьким прямокутним валиком (рис. 3, 4; 12, 6).

Гончарна кераміка в цілому характерна для черняхівської культури, однак виявлений біля с. Підлужжя горн дає змогу стверджувати, що принаймні частину її виготовляли місцеві майстри. Кераміка двох видів: лощена й шерехата, зі значною домішкою піску. Колір переважно сірий різних відтінків, однак зафіксовано незначну кількість червоноглиняної лощеної кераміки. Основним видом гончарної кераміки є горщики, серед яких часто трапляються екземпляри з нахилоною досередини шийкою, та миски, які здебільшого мають біконічну форму (рис. 4, 2; 11, 1, 7). На поселенні Заболоття-2 виявлено циліндро-конічну товстостінну миску (рис. 6, 2) та екземпляр, за формою подібний до ліпних мисок. Миски завжди лощені та у більшості випадків орнаментовані. Вази мають розширене пласке вінце. Лощені екземпляри переважають, вони також орнаментовані (рис. 6, 1, 3; 7, 1, 2; 12, 1). Одиначним екземпляром є червоноглиняний кубок біконічної форми (рис. 4, 3). Денця гончарних посудин мають різнотипні піддони (рис. 3), рідше рівні. Орнаментація складається із заглиблених та пролощених прямих і хвилястих ліній, тонких валиків (рис. 4, 1—3; 6, 1, 3; 7, 2—4; 9, 4; 11, 1—3; 12, 1). Рідше трапляються комбінації з пролощених ліній (рис. 11, 5; 13, 4), залощені трикутники на вінці вази, насічки на ребрі миски (рис. 12, 2), штамповий орнамент.

На поселеннях Волиця, Заболоття-2, Рачин-3, Великі Загорці знайдено імпортовану кераміку — переважно ручки та стінки амфор жовтого та червонуватого кольору з домішкою дрібного піску та слюди (рис. 7, 5). Кілька дрібних уламків столового червоноглиняного посуду мають сліди лаку.

Серед знарядь праці найбільше виявлено глиняних пряслиць. За складом глиняного тіста вони, як правило, аналогічні ліпній кераміці. Переважають пряслиця біконічної форми різної висоти та діаметра. Одне з них орнаментоване скісними насічками на ребрі (рис. 2, 2, 5; 4, 7; 6, 4; 8, 5; 10, 7; 12, 3, 4; 13, 5). В одиначних екземплярах зафіксовано циліндро-конічне (рис. 13, 9), жорноподібне (Самолук 1992, с. 23), біпірамідальне 10-гранне (рис. 10, 8) та округле, орнаментоване вертикальними штрихами (рис. 7, 6), пряслиця. Останнє має аналогію на Дитиницькому могильнику (Смішко, Свешніков 1961, с. 97, рис. 6, 6). З інших виробів виявлено залізний ніж, кістяки проколки, скляну намистину з поселення Клюки-1 (Самолук 1992, с. 23) та невеличку кулясту намистину з червоної пасти з поселення Рачин-3.

Щодо співвідношення різних типів кераміки на поселеннях, є лише дані стосовно житла з Клюків-1, де гончарна кераміка становить 8,5 % (Самолук 1992, с. 19—23). Також слід звернути увагу на значне переважання гончарної кераміки у збірках з поселень, розташованих на притоках р. Іква, на відміну від пам'яток на її берегах, де кількість зібраної ліпної та гончарної кераміки приблизно однакова.

Порівнюючи регіони середньої та нижньої течії р. Іква, відзначимо, що в добре дослідженому регіоні від смт Млинів до с. Торговиця, де р. Іква впадає у р. Стир, відомо 7 поселень (Свешніков, Нікольченко 1982, с. 70—81). Навіть якщо є ще кілька невиявлених, все одно очевидно є значна концентрація вельбарських пам'яток саме на Дубенщині. Найімовірніше саме цю місцевість з широкою заплавою, багатьма островами та Малим Поліссям на півдні вибрало для освоєння одне з племен готів, які розселилися по берегах р. Іква. Подібна структура заселення племенем готів басейну річки простежена на р. Черногузка — лівобережній притоці р. Стир поблизу м. Луцьк (Козак, Оприск, Шкоропад 1999, с. 59, 60, рис. 26). Не виключено, що окремі групи поселень, розділені незайнятими землями, відповідали родам. Принаймні у двох випадках (Волиця та Клюки-3) готи поселилися на місцях, покинутих венетами. Наступним етапом освоєння слід вважати розселення готів на невеличких притоках р. Іква — Ліпці, Повчанці, Нірці та двох безіменних струмках. На р. Ліпка є навіть окремий могильник. Очевидно на тому етапі працювали рудоплавильні осередки Заболоття-2 і Рачин-3 та гончарний горн біля с. Привільне. На заможніше життя мешканців цих осередків вказує той факт, що саме тут знайдено переважну кількість амфорної тари.

- Козак Д.Н. Етнокультурна історія Волині (I ст. до н. е. — IV ст. н. е.). — К., 1992.
- Козак Д.Н., Оприск В.Г., Шкоропад В. Пам'ятки давньої історії Волині у с. Городок. — К., 1999.
- Махно Е.В. Памятники черняховской культуры на территории УССР // МИА. — 1960, Вып. 82. — С. 9—83.
- Самолук В.О. Звіт про роботу археологічної експедиції Рівненського краєзнавчого музею у 1992 році // Архів Рівненського краєзнавчого музею. — Рівне, 1992. — С. 1—24.
- Свєшніков І.К., Нікольченко Ю.М. Довідник з археології України. Ровенська область. — К., 1982.
- Смішко М.Ю. Дослідження пам'яток культури полів поховань в західних областях УРСР у 1947 р. // АП. — 1952, Т. 3. — С. 337—378.
- Смішко М.Ю., Свєшніков І.К. Могилиник III—IV століть н. е. у с. Дитиничі Ровенської області // МДАПВ. — 1961, Вип. 3. — С. 89—114.
- Пелецишин М.А. Нові матеріали до археологічної карти Волині // МДАПВ. — 1961, Вип. 3. — С. 140—150.
- Шумовський Ю.Ф. Зруйноване гніздо: Автореферат // Архів ДКМ. — Саванна, 1992. — Т. 1.
- Swieszniak I., Hupalo W. Wstępne wyniki badan archeologicznych na zamku w Dubnie // Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego. — Rzeszow, 1996. — Т. 17. — S. 297—303.

Одержано 02.03.2005

В.В. Ткач

ПАМ'ЯТНИКИ ВЕЛЬБАРСКОЙ КУЛЬТУРЫ В БАСЕЙНЕ СРЕДНЕГО ТЕЧЕНИЯ р. ИКВА

В статье представлена археологическая карта окрестностей широкоизвестного памятника вельбарской культуры — Дитинического могильника. Всего в регионе среднего течения р. Иква обнаружено 28 памятников, из них 26 — поселения и 2 — могильники.

На поселениях собран подъемный материал, состоящий из лепной и гончарной керамики, пряслиц. Обнаружены следы рудоплавильных горнов, известен гончарный горн.

Поселения располагались на террасах и мысах коренного берега р. Иква, реже — на островах и дюнах в пойме. Намечено несколько групп — от двух до семи поселений в каждой. Памятники на притоках р. Иква, где выявлены следы железоделательного и гончарного производств, очевидно, возникли позже, чем поселения на берегах р. Иква.

V.V. Tkach

MONUMENTS OF VEL'BARSKA CULTURE IN CATCHMENT BASIN OF THE MIDDLE STREAM OF THE RIVER IKVA

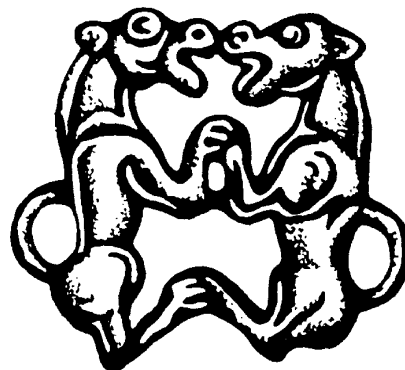
The article presents an archaeological map of the surroundings of a widely known monument of Vel'barska culture — Ditinicheskiy burial ground. All in all 28 Monuments were discovered in the area of the middle stream of the River Ikva, 26 of which were settlements and 2 — burial grounds.

The surface finds collected on the settlements are represented by hand- and wheel-made ceramics, and spindle whorls. Traces of smelting furnaces were discovered, a kiln was noted.

The settlements are located on the terraces and capes of the bedrock bank of the River Ikva, more rarely — on the islands and dunes in the flood-plain. Several groups were traced, two to seven settlements in each. The monuments located on the tributaries of Ikva where traces of iron-making and pottery production were revealed evidently appeared later than the settlement on the banks of the main river.

Ю.М. Могаричев

«ЦЕРКВА З БАПТИСТЕРІЄМ» ГОРОДИЩА ТЕПЕ-КЕРМЕН: ПРОБЛЕМИ ДАТУВАННЯ ТА ІНТЕРПРЕТАЦІЇ

У статті розглядається датування та інтерпретація так званої печерної «церкви з баптистерієм», розташованої на городищі Тепе-Кермен у Криму.

Останнім часом, а саме у період з 2000 р., після виходу нашої монографії «Пещерные церкви Таврики», знову посилюється інтерес до скельних церков Криму (Бобровский 2001; Шевченко 2002; Гайдуков 2002а, 2002б, 2002в, 2003а, 2003б; Гайдуков, Джанов, Карнаушенко 2002; Виноградов 2002; Виноградов, Гайдуков 2004; Петровский 2002). В основному зміст більшості робіт зводиться до спроби дещо подавнити дату виникнення печерних храмів, час утворення яких визначається VIII—IX, а іноді й VI ст. У цій роботі зупинимося лише на одній із пам'яток, що привертає найбільшу увагу наших опонентів, — так званій церкві з баптистерієм, розташованій на північно-східному каю плато городища Тепе-Кермен (рис. 1, 3; 2; 3; 4).

Нагадаємо основні етапи дослідження пам'ятки. П.І. Сумароков на початку XIX ст. склав перший невеликий опис церкви й опублікував її окомірний план (Сумароков 1805, с. 42). Свідчення про неї зустрічаються в «Крымском сборнике» П.І. Кеппена (Кеппен 1837, с. 303, 304) і в описі подорожі Дюбуа де Монпере (Montpereux 1843, р. 312—318). Докладна інформація міститься в роботі Г.А. Караулова (Караулов 1872). Автор датував пам'ятку першими століттями християнства. Звертають на себе увагу наступні моменти: а) він бачив уламки колон від вітваря, що обвалилися; б) не знаходив слідів стінного живопису. Опис і плани церкви можна також знайти у роботах Д.М. Струкова (Струков 1876, с. 32, 33), А.Н. Попова (Попов 1888, рис. 25; 26), Є.Л. Маркова (Марков 1902, с. 193).

У 1890 р. мешканець Бахчисарая І. Пузатов розчистив храм від сміття, зробив у ньому вікна і двері, запросив священника й відслужив молебень (Латышев 1896, с. 60). Він же помітив замазаний вапном напис на стіні напроти входу, скопіював його і передав Одеському товариству історії та

старожитностей. Переклад опублікував В.В. Латышев: «Выкопана могила сия по собственному моему желанию Полит...ом. Расширение (сделано) от раба Божия, благочестивейшего Мануила...» (Латышев 1896, с. 61). Повністю текст відновити не вдалося, не було зроблено й точної копії, тому вчений не вважав за можливе її датувати. В. Юргевич і А. Попандопуло-Керамевс на підставі цієї ж копії, за палеографічними даними, все-таки спробували встановити хронологію напису, але їхні думки розійшлися: перший вважав її пізнішою, а другий відносив до IX—X ст. (Латышев 1896, с. 61).

Перший докладний і повний опис пам'ятки, так само як і всіх печерних церков городища, було зроблено Н.А. Боровком (Боровко 1913, с. 18—22, прим. 1). Він зібрав усі відомі йому свідчення та зробив точні виміри.

У 1927 р. стислий огляд печерних церков Тепе-Кермена складено Н.В. Нікольським. Відносно «церкви з баптистерієм» він повідомляв: «справа от жертвенника, под известкой можно различить контуры Христа, изсеченного прямо на стене» (Никольский 1927, с. 78). Це видається досить дивним, оскільки ані в ранніших роботах, ані в пізніших, про це не згадується. Найімовірніше, «зображення Христа» є лише витвором фантазії автора.

Докладні свідчення про пам'ятку можна знайти в неопублікованій «Археологічній карті...» Н.І. Репнікова (Репников д. 1, л. 365—368). Стосовно датування напису, запропонованого А. Папандопуло-Керамевсом, він зауважував: «Столь ранняя датировка по общему характеру пещерного храма, нам представляется невероятной» (Репников д. 1, л. 367).

У 1940 р. «церкву з баптистерієм» обстежено В.П. Бабенчиковим. Цікавим видається наступний висновок: «...в старину вся восточная часть пещеры («церква з баптистерієм». — Ю. М.) до самого алтаря была изолирована от храма, что вяжет-

ся с аналогиями в других пещерных храмах... Дальнейшим выводом из этой предпосылки будет предположить, что ориентировку алтаря нужно считать не на север, как делали до сих пор, а на восток. В пользу последнего предположения, помимо других данных, говорит и тот факт, что из двух входов в алтарь западный имеет ширину 0,68 м, а южный (считаемый до сего времени царскими воротами) всего 0,5 м. Думаю, что исследователей вводила в заблуждение случайно хорошая сохранность алтарной преграды с крестами в южной стене алтаря и полное разрушение ее в западной. В пользу моего предположения говорит и существование крупной и правильно четырехугольной формы вырубки в восточной стене, которую считают «сидением», но которую следует считать переделанным впоследствии престолом» (Бабенчиков 1940, Д 15/27).

Цікаве спостереження В.П. Бабенчикова щодо аналогії з «храмом із крещальною» в Інкермані: попри всі архітектурні розходження зазначених церков, дослідник звернув увагу на важливу подібність — розташування в храмах баптистеріїв, що у давнину відокремлювалися від церков перегородкою, і власне купелей зі сходінками. Досить багато уваги «церкві з баптистерієм» приділив у своїх роботах також А.Л. Якобсон, який датував її VIII—IX ст., при цьому практично не наводячи жодних аргументів, за винятком поперечного розташування нефа (Якобсон 1964, с. 51, 52; Якобсон 1970, с. 178, 179).

Ми датували пам'ятку XI—XII ст., навівши в якості доказів спостереження за архітектурними особливостями приміщення, аналіз декору й археологічної ситуації на Тепе-Кермені (Могаричев 1997, с. 84—86) (докладніше див. нижче).

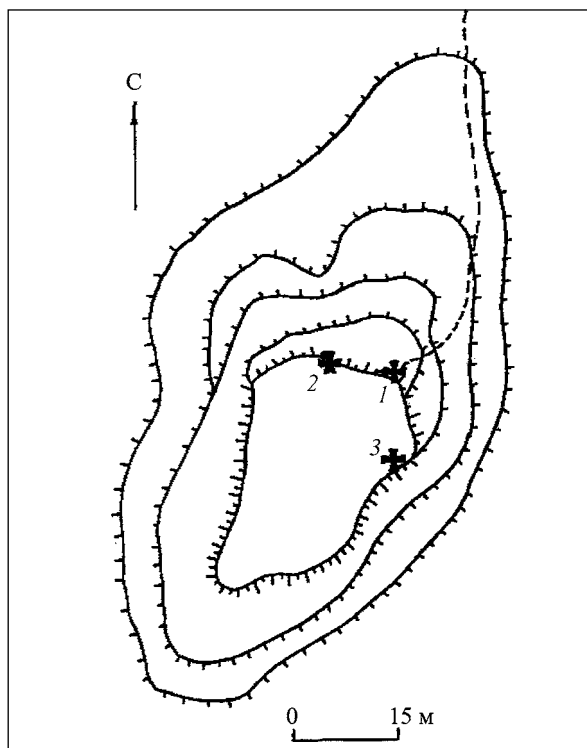

Рис. 1. Тепе-Кермен. План-схема городища із зазначенням розміщення пещерних церков. 3 — «Церква з баптистерієм»

Т.А. Бобровський реанімував гіпотезу В.П. Бабенчикова (про початкове влаштування вівтаря), у результаті чого спершу церква (до XI ст.), на його думку, мала двокамерне зальне планування. Східне ж приміщення спочатку було каплицею чи крещальною. У XI—XII ст. обидва приміщення об'єднали, і пам'ятник набув свого остаточного вигляду (Бобровський 2001, с. 267, 268).

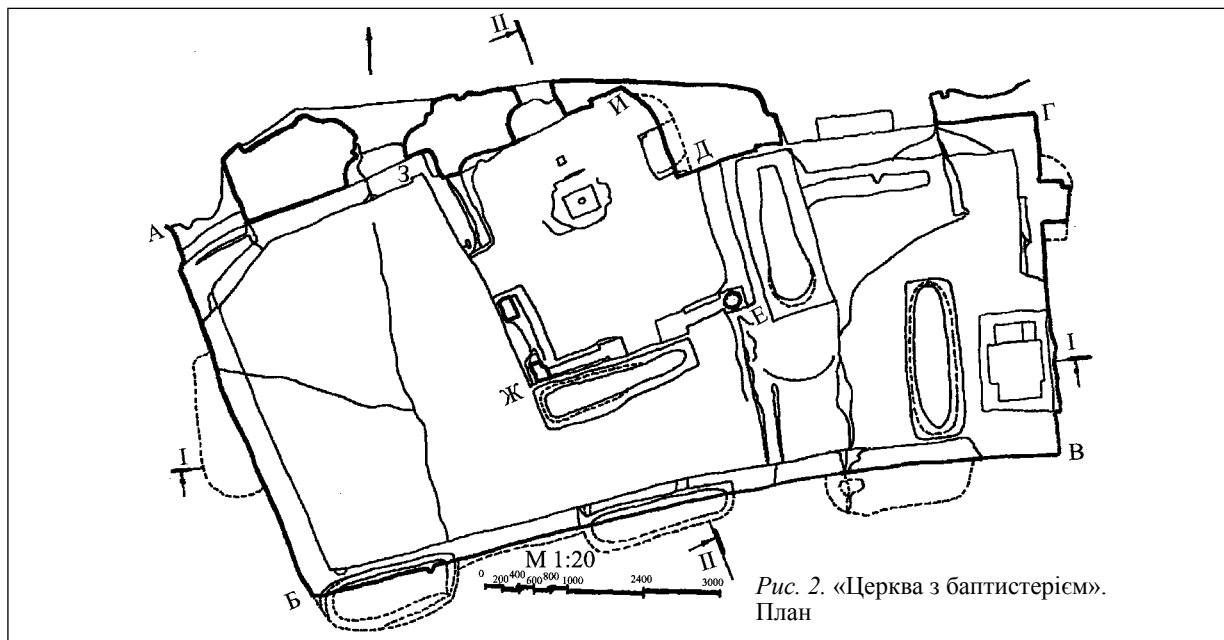

Рис. 2. «Церква з баптистерієм». План

В.А. Петровський провів невеликі археологічні роботи в районі церкви. Ним було розчищено «скельну меморію», розташовану на південь від храму, вхід до якої вів з поверхні плато. Знахідки з неї він характеризує так: «Крім безперечно пізньосередньовічних (XII—XIV ст.) предметів, тут представлено і речі типові для XI ст. і, ймовірно, X ст., напевно його другої половини. Однак відзначимо знахідки порожніх бубонців, що використовувалися населенням Гірського Криму, здебільшого, у другу половину VIII—IX ст., а може й на початку X ст.». Оскільки «меморія», на думку автора, з'явилася після створення храму, то останній варто датувати VIII—IX ст. При цьому церква належала монастирю на північно-східному схилі Тепе-Кермена, але поховані в «меморії» чомусь «парафіяни храму з крещальною» (Петровський 2002).

А.Ю. Виноградов та Н.Є. Гайдуков, присвятивши розглянутому пам'ятнику низку робіт (Виноградов 2002; Виноградов, Гайдуков 2004; Гайдуков 2003а; Гайдуков 2003б), вважають, що «це єдиний точно відомий нам доіконоборчий печерний храм, а, отже, і печерний монастир Таврики» (Виноградов, Гайдуков 2004, с. 30, 31). На доказ цього наведено наступну аргументацію: «єдиним хронологічним репером ... є «скельна меморія», час спорудження якої (слідом за В.А. Петровським) — VIII—IX ст. А якщо «меморію» споруджено «поверх» храму, то останній виник раніше. Ця дата, на їхню думку, також впливає з аналізу декоративного оздоблення «що знаходить безліч аналогій серед «юстиніанівських» базилік Херсонеса» (Виноградов, Гайдуков 2004, с. 30, 31), облаштування вівтаря («темплон у вигляді вигородки», подібні до візантійських базилік VI—VII ст.), «прямокутної вирубки, гарної обробки, орієнтації північ—південь, типу баптистерія». Одним з основних аргументів є і «орієнтація вівтарного вікна на городище Бакла», воно призначалося для обміну сигналами (Виноградов, Гайдуков 2004, с. 21, 22). Згадуваний вже напис А.Ю. Виноградов датує XII—XIV ст. і перекладає його в такий спосіб: «Вирубана ця могила від мого власного монастиря ...» (Виноградов 2002, с. 55; Виноградов, Гайдуков 2004, с. 14).

У плані церква — це приміщення трапецієподібної форми, розмірами $10,5 \times 4,5 \times 2,6$ м, стеля злегка похилена до західної стіни. Функціональний простір поділяється на дві частини — власне церкву і крещальню (рис. 2; 3; 4). Детальний опис пам'ятки вже неодноразово публікувався. Однак, враховуючи, що в цій роботі аналізуються його окремі деталі й особливості, ми вирішили навести його ще раз.

Храм розмірами $6,4 \times 4,5$ м розташований у західній частині. Його вівтар, винесений у центр приміщення, займає північно-східний кут і є відгородженим вирубаною в скелі вівтарною перегородкою квадратним приміщенням $2,7 \times 2,7$ м. Він

піднятий над наосом на 0,3 м. До нього ведуть два входи — царські врата (південний) заввишки 0,5 м і бічний (західний) — 0,7 м.

Плити вівтарної перегородки з боку царських врат завтовшки 0,25 м, заввишки 1,35 м, завширшки 1,1 м, з лицьового боку прикрашені великими рельєфними хрестами: $0,75 \times 0,48$ — східний та $0,65 \times 0,52$ — західний (рис. 3, I—I; 4, Ж—I).

Із західного боку вівтарна перегородка частково зруйнована. На ній спиралися шість округлених стовпів, завтовшки до 0,25 м у діаметрі, увінчаних капітелями. На даний момент вціліло лише три стовпи.

У підлозі вівтаря є заглиблення, мабуть, основа для встановлення престолу. У східній стіні, на висоті 0,55 м, є вирубка чотирикутної форми. В.П. Бабенчиков вважав її раннім престолом, а Н.І. Репников — «сидінням». Найімовірніше, це було «горнее» місце.

У північній стіні вирубана ніша завдовжки 0,9 м, що була жертovníком. На південь від останнього — вікно $0,6 \times 0,45$ м.

Наос прямокутної форми. Уздовж західної, південної і частково північної стін вирубано лаву завширшки 0,25 м, заввишки 0,35 м. У західній стіні влаштовано гробницю $2 \times 0,65$ м, а ще дві — $1,75 \times 0,65$ м (східна) і $1,9 \times 0,75$ м (західна) — вирубано в лаві південної стіни. Над західною могилою південної стіни продрапаний згадуваний вже восьмирядковий напис. Ще одну могилу вирубано в підлозі на північ від вівтаря. Вхід до церкви, завширшки 0,8 м, вів з півночі і знаходився в північно-західному куті.

Крещальня розмірами $4 \times 4,2$ м, прямокутної форми, розташована у східній частині приміщення і піднімається над наосом на 0,15 м. Купіль хрестоподібної форми ($1,25 \times 0,9 \times 0,8$ м) вирубано у південно-східній частині. Над підлогою вона піднімається на 0,35 м. До купелі ведуть дві сходи: перша завглибшки 0,3 м, друга — 0,2 м. На захід від купелі в долівці вирубано могилу, а ще одну в північно-західному куті, поруч зі стіною вівтаря. Уздовж південної стіни розташовано лаву, над якою в стіні — ніша-гробниця. Поруч з баптистерієм у стіні виїмка чотирикутної форми $1,2 \times 1 \times 0,55$ м. З боків баптистерію — дві ніші $0,25 \times 0,3$ м, над однією вирізано монограму (Латышев 1896, с. 61). З півночі до приміщення вів частково зруйнований вхід завширшки 1 м. На південь від нього в західній стіні влаштовано ще одну нішу $1,4 \times 0,9$ м.

На північ від церкви, перед входом, на краю плато Н.А. Боровко відзначав 9 гробниць та 5 усипальниць (Боровко 1913, с. 21, 22). В.А. Петровський повідомляє про 10 могил та 5 склепів. Могил, імовірно, було більше, однак територія перед входом до церкви частково засипана землею.

Перш ніж ще раз проаналізувати особливості «церкви з баптистерієм», стисло зупинимось на

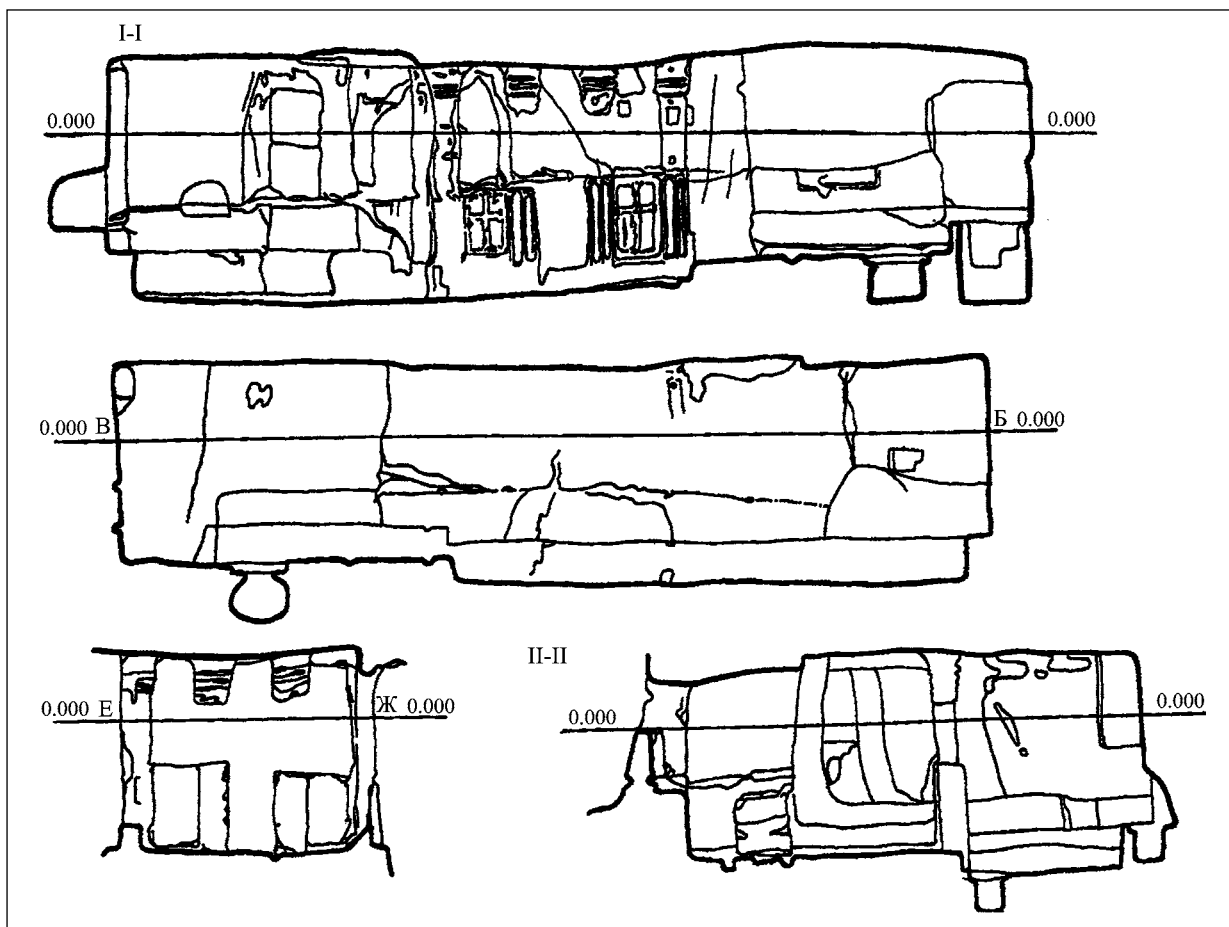

Рис. 3. «Церква з баптистерієм». Розрізи

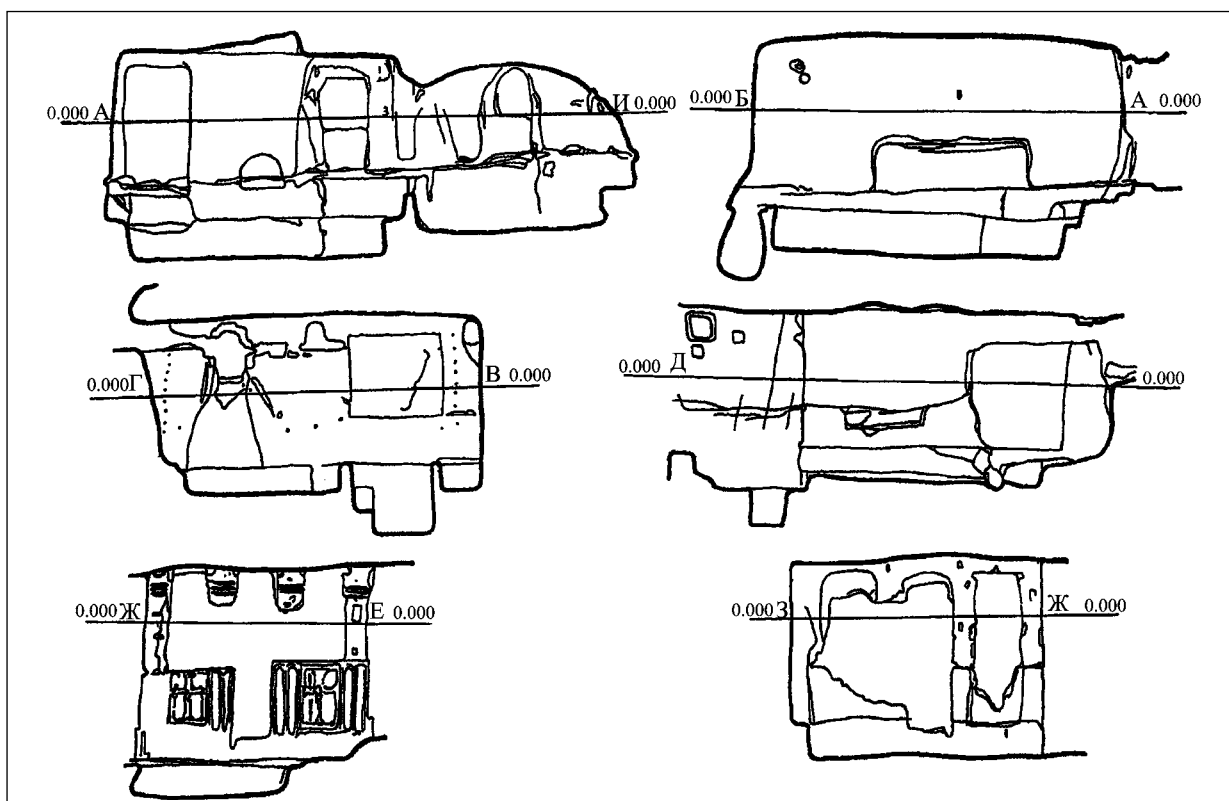

Рис. 4. «Церква з баптистерієм». Розрізи

підходах до дослідження подібних пам'ятників, тому що неправильна методика, виривання із загального контексту окремих елементів, надмірне захоплення «новомодними» теоріями неминує призводити до помилкових висновків. Безсумнівно, у процесі датування та інтерпретації пам'ятників скельної архітектури існує чимало труднощів: відсутність культурного шару, «архітектурна невиразність», проблема «прив'язки» до того чи іншого наземного об'єкта чи комплексу тощо. Стосовно культових пам'ятників необхідно враховувати ще кілька особливостей:

1. Крим, особливо його гірські райони, — периферія візантійського світу, і тут багато канонів і традицій могли відбиватися через призму місцевих уявлень. Згадаємо фульських християн з Життя Костянтина Філософа, які поклонялися священному дубу (Сказання... 1981, с. 80), ченців з листів Феодора Студита, які порушували всі монастирські традиції (Творения... 1908, с. 553, 554), аланів Вільгельма Рубрука — «християн грецького обряду», але «не схизматиків, подібних до греків, що не знали нічого, що має стосунок до християнського обряду, за винятком тільки імені Христового» (Путешествия... 1993, с. 92).

2. Можливість відтворення в пам'ятниках скельної архітектури давніших елементів наземної, коли під час створення нових храмів копіювалися вже існуючі, побудовані за сторіччя до цього. Це добре відомо на прикладах наземної архітектури. Згадаємо октагон на мисі Тешкли-Бурун (Мангуп). Цей храм, найвірогідніше, побудований у період Феодоро (XIV—XV ст.), за формою і низкою елементів близький до ранньосередньовічних пам'ятників і довго таким вважався (Герцен 2003, с. 572).

3. Помилки під час проектування і створення: якщо подібне траплялося в процесі будівництва наземних споруд, то, як правило, підлягало виправленню, стосовно ж скельних пам'ятників, особливо у разі готовності більшої частини, це було зробити практично неможливо.

4. Однаковість літургійного облаштування встановилася тільки до XIII—XIV ст. (Гайдуков 2003а, с. 92). Отже, наявність у будь-якій споруді «стародавніх» елементів без урахування відносної хронології, контексту пам'ятника тощо не завжди може бути підставою для датування. Ці істини добре відомі історикам і археологам, але, на жаль, не завжди враховуються представниками суміжних дисциплін.

Нами було запропоновано архітектурно-топографічний підхід для вивчення світських пам'ятників скельної архітектури, розташованих на городищах (Могаричев 1992, с. 10). Вважаємо, що подібна методика (звісна річ, враховуючи конкретну специфіку) може бути застосована і до культових печерних споруд. Маємо на увазі виявлення окремих елементів споруди, встановлення їхньої відносної хронології, визначення архітектурних аналогій, роз-

робка типології, співвіднесення з історичним та археологічним контекстом пам'ятника. Подібний підхід стосовно пам'ятників наземної архітектури пропонував П.А. Раппопорт (Раппопорт 1988, с. 123). Таким чином, тільки на основі комплексного аналізу можна підійти до розуміння пам'ятників скельної культової архітектури.

Система доказів наших опонентів базується на декількох позиціях: датування археологічного матеріалу з «меморії»; архітектурні особливості церкви; характер декору; форма баптистерію, зв'язок з Баклою.

Аналіз знахідок з «меморії». Дійсно, археологічний матеріал, отриманий під час досліджень цієї споруди, може бути вагомим аргументом для датування пам'ятника («єдиним хронологічним репером», за А.Ю. Виноградовим і Н.Є. Гайдуковим). Причому, розглядати це питання необхідно з трьох позицій: функціонального призначення приміщення; датування матеріалу, виявленого всередині; співвіднесення «меморія» — «церква з баптистерієм». В.А. Петровський вважає, що приміщення виникло пізніше за храм (коли його вирубували, зруйнували ділянку стелі церкви) і задумувалося «як погребально-меморіальне приміщення, в якому мали відбуватися служби за похованими тут жителями городища й околиці». Спочатку тут поховали двох ченців або служителів храму (поховання безінвентарні, а мощі перекрито черепицею), а пізніше з вирубаних могил стали переносити кістки «парафіян храму» (Петровский 2002, с. 87—93). Це саме, в основному, повторюють і А.Ю. Виноградов з Н.Є. Гайдуковим (Виноградов, Гайдуков 2004, с. 24).

На жаль, матеріал з «меморії» опубліковано автором розкопок методично неправильно. Навіть з огляду на можливе розграбування, знахідки необхідно було розглядати за шарами поховань, тоді можливі були якісь хронологічні визначення. У конкретному ж випадку можна говорити лише про весь комплекс поховального інвентарю. Незрозуміло, що стало причиною інтерпретації приміщення як «костниці» і «меморії». Судячи з антропологічного матеріалу та його археологічного визначення (що важко не помітити), це аж ніяк не перенесені з інших могил кістки, а широко розповсюджена, починаючи з X—XI ст., традиція багатоярусних поховань, чи той різновид поховальних споруд, що у середньовічній кримській археології одержав назву «усипальниць». У такі поховальні камери клали не розрізнені кістки з інших могил, а тіла померлих, причому під час пізніших поховань, що зсувалися (Айбабин 1993, с. 129; Сазанов 2000, с. 284—289). Звідси і змішаність кісток (при цьому, якщо вірити В.А. Петровському, могилу ще два рази грабували). Безсумнівно, перед нами вирубана в скелі усипальниця 1-го варіанта (Айбабин 1993, с. 129). Такі поховальні споруди з'являються в Гірському Криму, починаючи з X—XI ст.

(Айбабин 1993, с. 129). Зазначимо, що як і в нашому випадку, всередині низки усипальниць вирубані гробниці (яма із заплічками) (Репников 1932, с. 113, 128; Айбабин 1993, с. 129). Як близьку архітектурну аналогію тепе-керменської «меморії» можна згадати скельні усипальниці (склепи № 5—7, за Е.А. Паршиною), виявлені під час досліджень ескі-керменської базиліки. Час їхнього функціонування — XI — початок XII ст. (Паршина 1988, с. 43, 44; Лосицкий, Паршина 2002, с. 103, 104). Таким чином, якщо поставити усе на свої місця, то «меморія» — не що інше, як один із різновидів багатошарових усипальниць, що почали споруджувати в Херсонесі навколо кварталних храмів і базилік з початку XI ст. (Сазанов 2000, с. 292; Сазанов 2001). Як показав А.І. Айбабін, з X ст. у Гірському Криму зникають старі некрополі з «язичницьким» поховальним обрядом і з'являються нові, що розташовувалися навколо храмів з похованнями в могилах із кам'яних плит та в гробницях (Айбабин 1999, с. 229; Айбабин 2003, с. 75).

Що стосується датування IX—X ст. (Петровский 2002, с. 93) найдавнішого поховання (два безінвентарні чоловічі кістяки, що лежать на спині, на обличчях і грудях яких покладено два фрагменти керамид), то зауважимо, що воно абсолютно не аргументоване. В.А. Петровський бачить аналогію з похованням 206 ескі-керменського могильника. Але остання могила викопана «у ґрунтовому шарі, що перекривав склепи, вирубані і підбійні могили» (Айбабин 1993, с. 129), тобто належить до заключного етапу існування могильника, якщо взагалі не до пізнішого часу. Взагалі ж, «звичай закривати груди померлого черепицею або її уламком добре відомий і був розповсюджений у середньовічному Криму» (Адаксина 2003, с. 64). Наприклад, у могилі № 8 цвинтаря в бухті Панаїр подібне поховання було пізнішим (Адаксина 2003, с. 64), а сам некрополь датується, імовірно, XII—XV ст. (Адаксина 2002, с. 25, 26; Адаксина 2003, с. 66). Отже, немає жодних підстав для вузького датування даного безінвентарного поховання, можна лише припускати його появу не раніше X ст.

Тепер звернемося до аналізу археологічного матеріалу з «меморії». У цілому, висновки В.А. Петровського щодо характеру і дати знахідок (див. вище) заперечень не викликають. Дійсно, значна частина виявлених речей датується XII—XIV ст. Без сумніву, останні поховання тут відбувалися ще на початку XIV ст., а з огляду на можливість довгого функціонування монет — у його першій половині (було виявлено золотоординську монету з датою 1305 р.) (Петровский 2002, с. 92). Що стосується найдавніших кістяків, то на підставі знахідки порожніх бубонців автор говорить про можливість їхньої появи в VIII—IX ст. (Петровский 2002, с. 93), правда, потім дату першого переносу сюди кісток визначено початком X ст. (Петровский 2002, с. 97).

А.Ю. Виноградов і Н.Є. Гайдуков уже впевнено говорять про VIII—IX ст. (Виноградов, Гайдуков 2004, с. 31).

Дійсно, бронзові бубонці з'являються до X ст., але при цьому функціонують практично до XV ст. (Айбабин 1991, с. 47). Таким чином, якщо розглядати всі виявлені речі в комплексі, то можна визначити час функціонування «меморії» проміжком від X/XI ст. до початку—середини XIV ст. А загалом її матеріал аналогічний речам з херсонських усипальниць, що так само датуються початком XI—XIV ст. (Сазанов 2000), поховань ескі-керменської базиліки того самого часу (Паршина 1988; Лосицкий, Паршина 2002, с. 103, 104), усипальниць у районі дороги, що піднімається до Ескі-Кермена (Айбабин 1991, с. 46, 47) (появу останніх А.І. Айбабін у своїй недавній роботі відносить до кінця X ст. (Айбабин 2003, с. 79)) та й взагалі середньовічних (після X ст.) кримських могильників (Махнева 1968). Так само вкрай сумнівним є функціонування усипальниць протягом шести сотень років з VIII до XIV ст. Принаймні подібні приклади нам не відомі.

Розглянемо співвідношення храму і «меморії». Спостереження за їхньою відносною хронологією не дозволяють зробити однозначний висновок про спорудження усипальниці пізніше за храм. Її дійсно могли вирубати і після спорудження церкви, а могли і церкву «врубати» під усипальницю. Принаймні подібні приклади у скельній архітектурі Криму добре відомі. Цілком можливо, що печерний культовий споруди передувало наземне (на жаль, археологічний матеріал, за винятком фрагментів черепиці, там був відсутній), нещодавно виявлене під час розкопок (Юрочкин, Виноградов, Гайдуков, Неневоля, Пичка, Уженцев — у друці), а отже, з ним і пов'язана усипальниця. Без сумніву, твердження про руйнування стелі церкви під час створення усипальниці безпідставне. Якби дійсно таке відбулося, то жодних поховань у «меморії» ніхто б не робив, її спорудження відразу б зупинили через загрозу обвалу всієї стелі храму (пролом знаходиться на самому початку камери усипальниці, в її вході). Малоімовірно, що провал стався у період функціонування храму. Тоді поховання перенесли б в інше місце, боючись подальшого обвалу і вивалення кісток у храм. Таким чином, очевидно, що руйнування підлоги «меморії» відбулося після припинення функціонування як церкви, так і усипальниці, можливо, під час одного із землетрусів. Навіть якщо усипальницю створили і після церкви, то не набагато пізніше. Вона була однією з п'ятнадцяти поховальних споруд, розташованих навколо храму. А з огляду на те, що досліджено далеко не всю найближчу територію, то можна припускати наявність подібних споруд. Навколо храму розташовувався цвинтар, що було звичайним явищем саме з X—XI ст. (див. вище). За аналогією з іншими подібними некрополями немає підстав при-

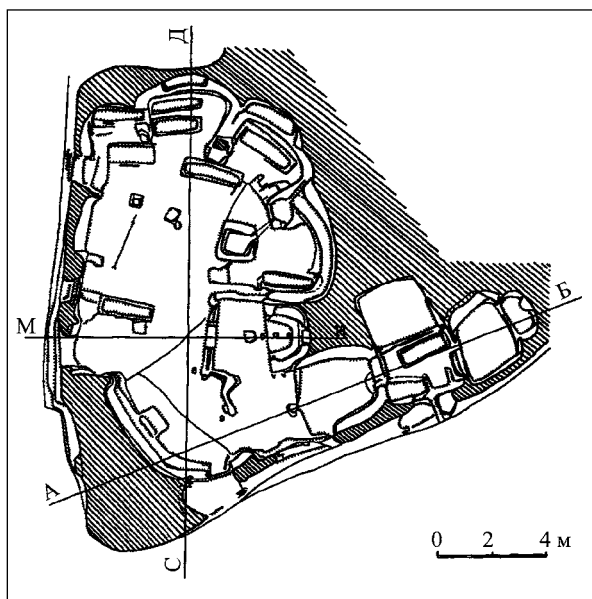

Рис. 5. Ескі-Кермен. Церква «Судилище». План

пускати, що спочатку заповнювали кістяками одне приміщення, а потім переходили до іншого. Ймовірно, більшість поховальних споруд функціонувала паралельно. А з огляду на те, що «меморія» — найближча до церкви усипальниця, то, напевно, вона і виникла приблизно одночасно з церквою.

Архітектурні особливості «церкви з баптистерієм». Гіпотеза В.П. Бабенчикова, підтримана Т.А. Бобровським, що вписав даний пам'ятник у свою типологію печерних церков Криму, про первинну форму церкви, орієнтацію вівтаря і місця розміщення царських врат є малопереконливою (Могаричев 1997, с. 84; Виноградов, Гайдуков 2004, с. 22). Незважаючи на те, що західний вхід дійсно трохи ширший, він не був орнаментованим, на відміну від південного. Це добре видно на гравюрі минулого століття, на якій хрести вирізані з лицьового боку тільки з південного боку вівтарної перегородки (Могаричев 1997, рис. 324), де, без сумніву, і розташовувалися царські врата. Звичайно, у разі перебудови скельних споруд завжди залишаються сліди підрубів первинного приміщення, але цього тут не спостерігається. Церква виглядає цільною, і слідів перепланувань знайти не вдалося. Зазначена Т.А. Бобровським нерівність стін у районі стику церкви і хрещальні є нерівністю рельєфу скелі в місці зведення культової споруди і необхідністю архітектурно розподілити ці приміщення. Найімовірніше, їх вирубували паралельно, а потім з'єднали. Принаймні виглядає правдивішим, що під час створення баптистерію спочатку в скелю заглиблювалися від північного входу, а не з боку церкви. Адже саме в місці стику двох відділень необхідно було б ще архітектурно оформити вівтарну частину, тому вирубувати приміщення баптистерію звідси було просто фізично незручно. Але сказане не суперечить тому,

що хрещальня в період функціонування церкви була самостійним приміщенням, що входила до комплексу храму і з'єднувалася з ним.

Як зазначалося, «храм з баптистерієм» виглядає незвично на тлі інших печерних церков Таврики. Інше таке архітектурне рішення невідоме. Раніше ми спробували показати, що окремим елементам усе ж можна знайти аналогії серед інших подібних пам'ятників. Найближча подібність — з комплексом «Судилище» (до розширення) на Ескі-Кермені (рис. 5). Вона спостерігається: у характері розміщення вівтаря, винесеного усередину; наявності «горнього» місця; облаштування вівтаря у правому, далекому від входу, куті; розташуванні хрещальні, відділеної від іншого простору стіною вівтарної перегородки (Могаричев 1997, с. 87). Схоже архітектурне рішення й у ескі-керменському храмі «Трьох вершників» (рис. 6). Там вівтарна частина також ніби винесена в середину наоса (Могаричев 1997, рис. 190). З дуже великою імовірністю зазначена церква датується XIII ст. (Могаричев 1997, с. 50; Степаненко 2003). Висловлене А.Ю. Виноградовим, на підставі спостережень Н.С. Гайдукова (обробка стелі й одвірка, основного простору приміщення і ділянки з фрескою відрізняються (Виноградов 2002, с. 57, 58)), припущення, що фреска, за якою і датують церкву, з'явилася набагато пізніше спорудження храму, засноване на елементарному ігноруванні будівельних та архітектурних традицій створення подібних споруд. Ті ділянки, де передбачався фресковий розпис, завжди особливим чином підтесувалися, щоб штукатурка трималася міцніше. Ознайомлення з планом храму «Трьох вершників» переконує, що він створювався в окремій скельній брилі, йдучи за її внутрішнім рельєфом, за єдиним планом, і не має в собі жодних слідів перебудов.

Н.С. Гайдуков і А.Ю. Виноградов вважають, що джерела інтер'єру «церкви з баптистерієм» перебувають у базилікальній архітектурі (правда, посилення в конкретному випадку на Храм Св. Софії у Константинополі (Виноградов, Гайдуков 2004, с. 33; Гайдуков 2003а, с. 92) навряд чи коректне, оскільки Св. Софія одразу стала еталоном для візантійської культової архітектури і вплинула «на всі наступні долі візантійського будівництва» (Якобсон 1983, с. 30; Удальцова 1988, с. 70)) і знаходять схожість в облаштуванні вівтаря, подібного до херсонеських базилік (Виноградов, Гайдуков 2004, с. 21, 22, 33). З цим важко не погодитися, за винятком двох аспектів. 1. Дійсно, у базиліках з кількома апсидами темплон вирішений у вигляді «вигородки». Але чому аналогії вбачати тільки з пам'ятниками V—VII ст. (Виноградов, Гайдуков 2004, с. 21)? Відомо, що як у Криму, так і в інших провінціях імперії, такого типу культові споруди будувалися, а тим паче функціонували, набагато пізніше (Могаричев 1993, с. 219). У Херсоні більшість ранньосередньовічних базилік проіснувала до першої половини XI ст., а деякі аж

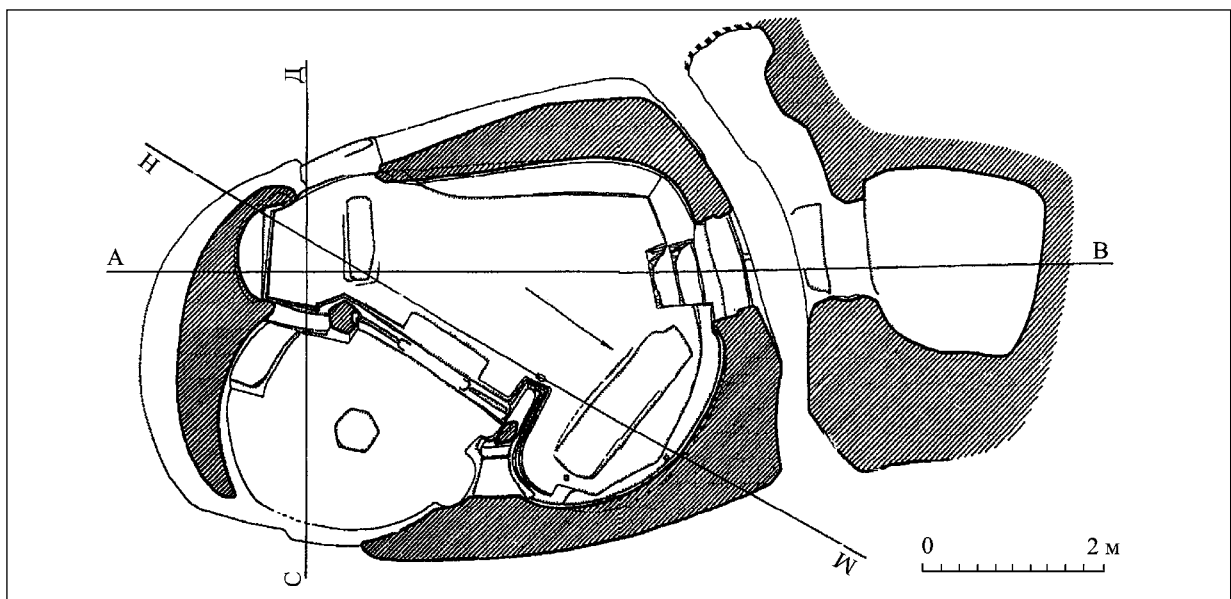

Рис. 6. Ескі-Кермен. Церква «Трьох вершників». План

до припинення там міського життя (Романчук 2000, с. 82, 222—234). Деякі храми, наприклад згадувана «базиліка 1987 р.», у XI ст. була тільки побудована. Подібна ситуація й у південно-західному Криму. Як приклад наведемо ескі-керменську та мангупську базиліки. 2. Аналогія з базиліками не є коректною. Усе ж там, навіть якщо розглядати лише інтер'єр, вівтарна частина мала напівкругле завершення. Цього немає у «церкві з баптистерієм». Така особливість зближує розглянутий пам'ятник з низкою хрестоподібних споруд Херсона (Романчук 2000, рис. 18, 13—15). Але при цьому зауважимо, що відсутність напівкруглої апсиди не є ані хронологічним, ані культурологічним репером. Подібне рішення спостерігається як у ранніх пам'ятниках, наприклад у несторіанських церквах у Північній Месопотамії (Якобсон 1983, с. 79—81), так і в болгарських печерних церквах XII—XIV ст. (наприклад, церква монастиря біля с. Іваново (Дерменджиев, Косева 2001) чи монастиря Аладжа (Атанасов, Чешмеджиев 1990, с. 113)). У такому ж стилі облаштовані і деякі печерні церкви Криму (вони є у Чилтер-Мармара, Мангупі, Інкермані, Успенському монастирі)¹.

Розглянемо можливі «зачіпки» для з'ясування хронології розглянутого храму. Датування А.Л. Якобсона VIII—IX ст. на підставі поперечного розташування нефа не витримує критики. На Ескі-Кермені храми з таким архітектурним рішенням датуються не раніше кінця XV ст. (Могаричев 1997, с. 40—43), подібним чином виконані і деякі пе-

черні церкви Каппадокії у X—XI ст. (Jerphanion 1925—1933, р. 1, 2, Pl. 28; Rodley 1985, р. 152, 165, 216; Epstein 1986). Отже, цей аргумент для вузького датування неприйнятний. Здавалося б, хронологічним репером можуть бути форми хрестів на вівтарній перегородці. Хрести дійсно виглядають архаїчно, а аналогії їм зустрічаються на ранньосередньовічних вівтарних перегородках Херсона (Голофаст, Романчук, Рыжов, Антонова 1991, с. 20), у тому числі й на Уварівській базиліці (Домбровский 2004, с. 14, рис. 3). Однак, як уже зазначалося (Могаричев 1997, с. 86), таку ж форму мають хрести на саркофазі XI ст. (Ozsait, Sodini 1991, р. 60, 61, Pl. 18), на ківорії, зображеному на мініатюрах кодексу бесід ченця Іакова XI ст. (Покровский 1916, с. 45, рис. 100) та інших пізніх пам'ятниках. Особливо варто відзначити наявність подібних хрестів на вівтарній перегородці і престолі херсонської «базиліки 1987 р.», що, нагадаємо, датується першою половиною XI ст. (Сазанов 2000, с. 278—280, рис. 1; 2; 3). Декор, близький до орнаменту на капітелях «церкви з баптистерієм», відомий на капітелях церкви монастиря Халас (XI ст.) у Каппадокії (Rodley 1985, р. 24—26, fig. 10—15).

На користь раннього датування храму, на думку А.Ю. Виноградова і Н.Є. Гайдукова, «говорить і прямокутна рубка, і гарна обробка пласкої стелі, що не зустрічається у пізніх храмах» (Виноградов, Гайдуков 2004, с. 22). Такий висновок здається дивним. Саме прямокутне рубання та гарна обробка — ознаки пізніх храмів. Приклади — печерна церква Успенського монастиря, що у своєму сучасному вигляді належить до XIX ст., церкви монастиря в Табана-Дере, Південного монастиря, «Гарнізонна» церква, приміщення монастиря на краю Тешкли-Буруна (усі знаходяться на Мангупі), що датуються

¹ На нашу думку, таке рішення характерне саме для кримських пам'яток XIV—XV ст., однак, враховуючи можливі заперечення опонентів, зазначений аргумент використовувати не будемо.

XIV—XV ст. (Могаричев 1997, с. 54—76, 91, рис. 212—215; 218—224; 242—299; 260—264; 352) та ін. Ми свідомо включили до списку лише ті пам'ятки, датування яких не видається сумнівним. Ці ж автори на підставі прямих кутів і згладженого рубання інтерпретують як найдавніші і низку нехрамових печерних споруд (Виноградов, Гайдуков 2004, с. 15). Наголошуємо, що зазначені особливості характерні саме для пізніх, не раніше XIV—XV ст., приміщень. Принаймні те саме архітектурне вирішення мають усі внутрішньоскельні пам'ятники пізнього Чуфут-Кале, більшість споруд Мангупа часів Феодоро. При цьому воно представлене поодинокими екземплярами, якщо взагалі такі є, на городищах, що припинили своє існування в кінці XIII—XIV ст. (Могаричев 1992, с. 95—111).

Вагомою підставою для ранньої дати Н.Є. Гайдуков вважає відсутність протезиса (щоправда, цієї думки немає в його спільній роботі з А.Ю. Виноградовим), адже проскомідія виникла тільки в VIII ст., а оскільки в даному храмі немає протезиса (спеціального приміщення для проскомідії), то й храм виник до VIII ст. (Гайдуков 2003а, с. 91; Гайдуков 2003б, с. 17). Помилковою виглядає сама логіка побудови доказів. У церкві є жертовник (Боровко 1913, с. 19; Могаричев 1997, с. 85), що, здавалося б, знімає питання про протезис. Але жертовник такої форми — дещо пізніше явище, тому безпідставно з'являється постулат про «влаштування жертовника пізніше» (Гайдуков 2003а, с. 91; Гайдуков 2003б, с. 17). Отже, неаргументоване припущення про пізню появу жертовника засноване на безпідставному уявленні про раннє виникнення церкви. Звідси випливає висновок, що оскільки у церкві немає протезиса, то храм створений у доіконоборчий час. При цьому важко не звернути увагу на те, що такий протезис відсутній у більшості печерних та значній частині невеликих наземних церков.

Баптистерій. Наведена аналогія із хрестоподібними купелями VI ст. (Виноградов, Гайдуков 2004, с. 15) видається не зовсім коректною. У нашому випадку купіль є не зовсім хрестоподібної форми (рис. 2), а радше імітацією хреста. Принаймні приміщення баптистерію і купіль не мають близьких аналогій з ранніми баптистеріями Херсона (Завадская 2002). Подібні риси в облаштуванні хрещальні, відгородженої від основного приміщення стіною вівтарної перегородки, простежуються у баптистерії ескі-керменського «Судилища». Баптистерій зі сходиною відомий в інкерманському «храмі з хрещальною», що виник, мабуть, у проміжку з XIII до XV ст. (Могаричев 1997, с. 11—13), можливо, схожа купіль була в первинному храмі Шулдана (Могаричев 1997, с. 11—13). Найімовірніше, у випадку з баптистерієм спостерігається та ж ситуація, що і власне з храмом, де відбувається місцеве осмислення останнього чи його зразка.

Таким чином, найвірогідніше, коріння архітектурного вирішення тепе-керменського «храму з баптистерієм» перебуває у базилікальній архітектурі. Однак тут спостерігається не сліпе копіювання цих традицій, а «вписування» окремих елементів у нові реалії. Аналогії різним деталям зустрічаються як у ранніх спорудах, так і в пам'ятниках XI—X ст., при цьому, якщо розглядати приклади скельної архітектури, помітні ближчі аналогії пізнім пам'ятникам.

Нічого, крім здивування, не викликає спроба Петровського—Гайдукова—Виноградова встановити хронологію «церкви з баптистерієм» на підставі «важливого для датування» (Гайдуков 2003а, с. 93; Виноградов, Гайдуков 2004, с. 22, 28—29) зв'язку з Баклою. Звичайно, сигнальний зв'язок між різними укріпленнями — цілком природне явище. Однак аналіз цього аргументу, на нашу думку, є низкою заснованих один на одному неаргументованих припущень, що не можуть свідчити на користь його науковості. Тільки з такої позиції можна говорити про постійне богослужіння в храмі, і «клірика, що служить» та без утоми дивиться у вівтарне вікно — чи немає там чогось із Бакли.

Немає жодних підстав об'єднувати виникнення укріплення на плато Тепе-Кермен і спорудження церкви. Тим паче, робити «сміливі» висновки про включення «храму з баптистерієм» разом із монастирем до «оборонної системи імперії», «його незалежності від місцевого населення та одержанні інструкцій зі столиці». Як зазначав дослідник городища Д.Л. Талис, «весь культурний шар на досліджених ділянках розподіляється на два хронологічно різні нашарування, що належать до часу після X ст.», а щільна забудова з'являється тільки в XII—XIII ст. (Талис 1997). Ранньосередньовічні знахідки не прив'язані до конкретних комплексів, фрагментів (Талис 1974, с. 103; Талис 1997). Приблизно кінцем V—VII ст. датують і 10—15 оборонних печерних споруд (Могаричев 1992, с. 67—70). Тобто Тепе-Кермен у ранньому середньовіччі, принаймні до X—XI ст., був малонаселеною фортецею-схованкою, поряд з Мангупом, Ескі-Керменом, Чуфут-Кале і Каламітою (Айбабин 2003а, с. 44—46). На Мангупі та Ескі-Кермені відкрито ранньосередньовічні наземні базиліки (Герцен 1995, с. 86) (така сама споруда, ймовірно, існувала і на Чуфут-Кале (Герцен Могаричев 1993, с. 24, 25; Герцен 1995, с. 86)). Жодних інших культових пам'ятників цього періоду, тим паче печерних, невідомо. Починаючи з X—XI ст., на Тепе-Кермені, так само як на Ескі-Кермені та Баклі, починається процес урбанізації (Герцен 1995, с. 86, 87). У XII—XIII ст. на плато Тепе-Кермен з'являється щільна міська забудова (Талис 1974, с. 107; Талис 1977, с. 101, 102). Імовірно, одним із відображень цих процесів і стало зведен-

ня «церкви з баптистерієм». Принаймні поховання на храмовому некрополі значної кількості місцевих жителів (аж ніяк не ченців — див. нижче) дає можливість припускати наявність на городищі численного населення. А останнє може належати до періоду не раніше X ст.

Таким чином, якщо розглядати «церкву з баптистерієм» у комплексі, тобто скласти своєрідну кореляційну таблицю зазначених вище окремих елементів, та з огляду на те, що вона є одночасовою спорудою (принаймні на сьогодні немає підстав говорити про декілька етапів її будівництва), то впливає висновок, що поява пам'ятника належить до X/XI ст. Цій даті не суперечить і виявлений там епіграфічний матеріал, що, згідно з висновками А.Ю. Виноградова (див. вище), датується XII—XIV ст.

У висновках стисло зупинимось на проблемі «церкви з баптистерієм» як складової частини прогнозованого монастиря. Зазначена проблема не є завданням цієї роботи, тому розглянемо її, лише акцентуючи увагу на аргументації наших опонентів. Про можливість існування чернечої обителі на городищі говорилося і раніше. Ще Н.А. Боровко виділяв тут невеликий монастир (Талис 1977, с. 43), а А.Л. Якобсон вважав таким весь Тепе-Кермен (Якобсон 1964, с. 51, 52). Але як переконливо показав Д.Л. Талис, Тепе-Кермен — городище (принаймні територія на самому плато) з усіма елементами, властивими цьому типу поселень (Талис 1974, с. 107). Думку про функціонування невеликого скельного монастиря можна зустріти й у наших роботах (Могаричев 1992, с. 98; Могаричев 1997, с. 87). В.А. Петровський вважає, що обитель було влаштовано на північно-східному схилі городища, у районі «церкви з баптистерієм» (Петровський 2002, с. 93). А.Ю. Виноградов і Н.Є. Гайдуков визначають монастир як триярусну лавру, що складалась із близько 50 приміщень (Виноградов, Гайдуков 2004).

Проблема інтерпретації культових пам'ятників скельної архітектури актуальна не тільки для Криму. Зміст дискусії зводиться до наступного: чи всі печерні церкви належали монастирям, чи вони могли бути і парафіяльними. Як ми намагалися показати, у Криму функціонували пам'ятники обох видів (Могаричев 1996, с. 130). Наразі навіть частину печерних церков Каппадокії, а всі вони довгі роки інтерпретувалися винятково як монастирські, вважають парафіяльними (Беляев 2000, с. 286).

У період пізнього середньовіччя якийсь монастир на Тепе-Кермені функціонував (принаймні тут могли проживати кілька пустельників). На це вказує надгробний напис на могилі ченця Миколи, датований В.В. Латишевим XVI ст. (Латышев 1918, с. 45, 46).

Однак деякі моменти дозволяють сумніватися в трактуванні «церкви з ризницею» винятково як монастирської. Статеві-віковий і кількісний

склад поховань у «меморії» (Петровський 2002, с. 91) і, треба думати, в інших усипальницях, однозначно свідчить, що це місця останнього притулку не ченців. Звичайно, можна припустити, що поруч із монастирською церквою знаходився цвинтар населення Тепе-Кермена. Але сама поява там цих поховальних споруд, характер їхнього розташування, виявлені знахідки ставлять розглянутий комплекс в один ряд з некрополями при парафіяльних церквах. Останні, як відзначалося, добре відомі в Херсоні, Ескі-Кермені, Баклі та інших пам'ятниках і з'явилися в Гірському Криму в X ст.

Топографічне розташування «церкви з баптистерієм» так само свідчить на користь її монастирського характеру. Плато поселення мало невелику площу, було щільно забудоване цивільними спорудами. Як показують спостереження за розташуванням печерних монастирських комплексів у Гірському Криму, вони здебільшого або розміщувалися окремо від городищ, або на деякій відстані від районів щільної міської забудови, часто в обриві плато. Розглянутий же храм знаходився на поверхні плато, в оточенні садиб.

Здавалося б, на користь монастирського характеру церкви свідчить згадуваний уже напис (у прочитанні А.Ю. Виноградова). Не будучи фахівцем у галузі епіграфіки, зазначимо: автор у жодній із робіт не публікує ані прорисовки, ані, тим паче, фотографії об'єкта дослідження і, отже, йому доводиться вірити на слово; хоч у розпорядженні В.В. Латишева був лише естампаж, він усе ж був прекрасним знавцем грецької епіграфіки. Тому висновок А.Ю. Виноградова про сумнівність формули «Викопана могила ця за власним моїм бажанням» (Виноградов 2002, с. 55) та істинність формули «Викопана могила ця від власного мого монастиря», імовірно, вимагає додаткових аргументів. Але навіть якщо нове прочитання — не історіографічна похибка, подібна до спроби того самого автора передатувати відомий мангупський напис (Виноградов 2000, с. 446), і дійсно в епітафії згадується монастир (щоправда, це не дає відповіді на запитання: де знаходився «мій власний монастир?»), на плані церкви (рис. 2) добре видно, що могила з написом є однією з найпізніших, якщо не найпізнішою. У храмі, крім приміщення баптистерію, розташовані 4 могили. Одна — в підлозі перед царськими вратами, інша — у лаві навпроти першої, третя (з написом) — у лаві в крайньому південно-західному кутку приміщення і четверта — у західній стіні. Як бачимо, розглядувана гробниця розташована не на найпочеснішому місці, тому є всі підстави вважати, що вона з'явилася пізніше, ніж могили в районі вівтарної частини. Якщо припустити, що на останньому етапі функціонування церква могла належати монастирю, то поховання тут ченця цілком можливе. Принаймні широке датування напису XII—XIV ст. цьому не суперечить. Таким чи-

ном, до повноцінного видання напису і проведення розкопок в околиці храму, питання про його інтерпретацію залишається відкритим.

У рамках «монастирської» проблеми зупинимося ще на деяких приміщеннях. А.Ю. Виноградов і Н.Є. Гайдуков пишуть: «В <...> безвіконному округлому приміщенні № 7 уздовж стін розташовані низькі лави, а по центру в підлозі пробито круглий отвір, прямо під яким розташовано вогнище приміщення № 4. Напевно, перед нами своєрідний «термантерій», місце, де ченці могли грітися під час довгих зимових богослужінь» (Виноградов, Гайдуков 2004, с. 16). Автори не пояснюють, як вирішувалася в цьому приміщенні «без вікон» проблема диму і чадного газу, що надходить через отвір у підлозі (на жаль, вони не публікують план, що було б логічним). При цьому не пояснюється можливість перебування людини у цьому приміщенні.

Приміщення № 43, розташоване на схід від «церкви з баптистерієм», оголошене «добре обладнаною келією: найімовірніше, це житло настоятеля монастиря. Як добре видно на плані, воно складається з декількох апартаментів: житлова частина, приміщення для молитви та приймальня» (Виноградов, Гайдуков 2004, с. 20, рис. 5). Але досить побіжного погляду на план цих «покоїв настоятеля», щоб переконатися, що перед нами звичайний хлів для худоби зі стандартною годівницею, вирубаною у скелі. До речі, саме серед печер «монастиря» часто зустрічаються приміщення з кільцями для прив'язування худоби, яслами й іншими господарськими пристосуваннями (Боровко 1913, с. 53—64).

Наведемо ще одну цитату: «... ще Д.Л. Талісом була досліджена наземна базиліка значних розмірів, що чомусь (імовірно через цензуру) названа їм кап-

лицею. Без сумніву, «базиліка Таліса» і була головним храмом міста. Про це говорять **значні** (виділено нами. — Ю. М.) (принаймні для Гірського Криму і тим паче для Тепе-Кермена) розміри (5,5 × 2,2)» (Боровко 1913, с. 26). Навряд чи можна погодитися з думкою авторів про неможливість визначення цієї споруди Д.Л. Талісом під пресом радянської цензури як «базиліки значних розмірів». Якщо звернутися до археологічної літератури 70-х рр. минулого століття, то з'ясується, що термін «базиліка» вільно використовувався у науковому обігу без будь-яких цензурних обмежень. Інша справа, що вражає «найглибша поінформованість» А.Ю. Виноградова і Н.Є. Гайдукова про храмову архітектуру Таврики. Звичайно, порівняно з іншими базиліками Гірського Криму — мангупською, ескі-керменською та іншими², не кажучи вже про херсонські, тепе-керменська «базиліка» просто «гігантська». І на підставі таких відкриттів робляться глобальні, у тому числі хронологічні, висновки. При цьому зауважимо, що ця «гігантська базиліка» за розмірами поступається навіть «церкві з баптистерієм», причому кожній із її складових частин окремо.

Таким чином, не заперечуючи можливості, що на якомусь з етапів історії городища (найвірогідніше, останньому) на Тепе-Кермені функціонував монастир, вважаємо висновки В.А. Петровського, Н.Є. Гайдукова та А.Ю. Виноградова про його топографію і розміри до проведення повноцінних археологічних досліджень передчасними та малоаргументованими.

² Враховуючи те, що ця робота призначена для спеціалістів, ми вважаємо за можливе не наводити розміри зазначених базилік, які, як відомо, перевищують тепе-керменську більше ніж у десять разів.

Адаксина С.Б. Монастырский комплекс X—XVI веков на горе Аю-Даг. — СПб., 2002.

Адаксина С.Б. Аю-Даг — Крымский Афон // Христианское наследие Византии и Руси. — Симферополь, 2003.

Айбабин А.И. Основные этапы истории городища Эски-Кермен // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. — Симферополь, 1991.

Айбабин А.И. Могильники XIII — начала X вв. в Крыму // Материалы по истории, археологии и этнографии Таврии. — Симферополь, 1993. — Вып. 3.

Айбабин А.И. Этническая история ранневизантийского Крыма. — Симферополь, 1999.

Айбабин А.И. Степь и Юго-западный Крым // Крым, Северо-Восточное Причерноморье и Закавказье в Эпохе средневековья. IV—XIII века. Археология. — М., 2003.

Айбабин А.И. Крым в VI—VII вв. Степь и Юго-западный Крым // Крым, Северо-Восточное Причерноморье и Закавказье в Эпохе средневековья. IV — XIII века. Археология. — М., 2003а.

Атанасов Г., Чешимеджиев Д. Средновековният скален манастир до Варна (Аладжа манастир) // Известия на народния музей Варна. — 1990, № 26 (41).

Бабенчиков В.П. Выписка из дневника 1940 г. // Архив БГИКЗ. — Д. 15/27.

Беляев Л.А. Христианские древности. — СПб., 2000.

Бобровский Т.А. Заметки о скальной архитектуре Юго-Западного Крыма // Бахчисарайский историко-археологический сборник. — Симферополь, 2001. — Вып. 2.

Боровко Н.А. Тепе-Кермен // Записки крымского общества Естествоиспытателей и любителей природы. — Симферополь, 1913. — Т. 3.

Виноградов А.Ю. Надписи княжества Феодоро в фондах Херсонесского музея // Причерноморье в средние века. — СПб., 2000. — Вып. 4.

- Виноградов А.Ю. К вопросу о средневековой эпиграфике Юго-Западного Крыма // Сугдея, Сурож, Содайя в истории Руси-Украины. — Киев—Судак, 2002.
- Виноградов А.Ю., Гайдуков Н.Е. Тропа над пропастью. Пещерный монастырь на северном обрыве городища Тепе-Кермен // Сугдейский сборник. — Киев—Судак, 2004.
- Гайдуков Н.Е. Пещерная киновия Чилтер-Мармара в Крыму // РА. — 2002а, № 3.
- Гайдуков Н.Е. Новое прочтение одной надписи «Храма Успения» пещерного города Эски-Кермен. Арсениты в Таврике // Церковная археология Южной Руси. — Симферополь, 2002б.
- Гайдуков Н.Е. Литургическое устройство пещерных храмов Юго-Западной Таврики (на примере трех пещерных храмов округа пещерного города Эски-Кермен) // Сугдея, Сурож, Содайя в истории Руси-Украины. — Киев—Судак, 2002в.
- Гайдуков Н.Е. Археология «без археологии» (к вопросу о датировке пещерного «храма с баптистерием» пещерного города Тепе-Кермен) // Христианское наследие Византии и Руси. — Симферополь, 2003а.
- Гайдуков Н.Е. К вопросу о датировке пещерного храма с баптистерием пещерного города Тепе-Кермен // Культурные памятники в мировой культуре: археологический, исторический и философский аспекты: Тез. докл. — Севастополь, 2003б.
- Гайдуков Н.Е., Джанов А.В., Карнаушенко Э.Н. Новые данные о храмовых росписях Эски-Кермена и его округа // Православные древности Таврики. — К., 2002.
- Герцен А.Г. К проблеме типологии средневековых городищ Юго-западной Таврики // Византия и средневековый Крым. — АДСВ. — 1995, Вып. 27.
- Герцен А.Г. Описание Мангула-Феодоро в поэме иеромонаха Матфея // МАИЭТ. — 2003, Вып. X.
- Герцен А.Г., Могаричев Ю.М. Крепость драгоценностей. — Симферополь, 1993.
- Голофаст Л.А., Романчук А.И., Рыжов С.Г., Антонова И.А. Византийский Херсон. Каталог выставки. — М., 1991.
- Дерменджиев Е., Косева Д. Опыт архитектурной реконструкции «церкви» скального ансамбля близ села Иваново // Скални и мегалитни паметници — проблеми и пътища за тяхното решаване. — София, 2001.
- Домбровский О.И. О хронологии «Базилики Уварова» // Историческое наследие Крыма. — Симферополь, 2004. — № 3—4.
- Завадская И.А. Баптистерии Херсонеса (к истории крещального обряда в ранневизантийский период) // МАИЭТ. — 2002, Вып. IX.
- Караулов Г.А. Крымские пещерные города и крипты // ЗООИД. — Одесса, 1872.
- Кептен П.И. О древностях Южного берега Крыма и гор Таврических // Крымский сборник. — СПб., 1837.
- Латышев В.В. Сборник греческих надписей христианских времен из Южной России. — СПб., 1896.
- Латышев В.В. Эпиграфические новости из Южной России // Известия Императорской Археологической комиссии. — 1918, Вып. 65.
- Лосицкий Ю.Г., Паршина Е.А. Эски-керменская базилика // Православные древности Таврики. — К., 2002.
- Марков Е.Л. Очерки Крыма. — СПб.—М., 1902.
- Махнева О.А. О плитовых могильниках средневекового Крыма // Археологические исследования средневекового Крыма. — К., 1968.
- Могаричев Ю.М. Пещерные сооружения средневековых городищ Юго-западного Крыма (вопросы классификации, хронологии, интерпретации) // Проблемы истории «пещерных городов» в Крыму. — Симферополь, 1992.
- Могаричев Ю.М. К дискуссии о скальной архитектуре Крыма // История и археология Юго-западного Крыма. — Симферополь, 1993.
- Могаричев Ю.М. Пещерные церкви Таврики. Основные этапы развития скальной архитектуры Юго-западного Крыма // МАИЭТ. — 1996, Вып. 5.
- Могаричев Ю.М. Пещерные церкви Таврики. — Симферополь, 1997.
- Монастырский комплекс X—XVI веков на горе Аю-Даг. — СПб., 2002.
- Никольский Н.В. Бахчисарай и его окрестности. — Симферополь, 1927.
- Паршина Е.А. Эски-керменская базилика // Архитектурно-археологические исследования в Крыму. — К., 1988.
- Петровский В.А. Православные памятники Тепе-Кермена // Православные древности Таврики. — К., 2002.
- Покровский Н.В. Церковная археология в связи с историей христианского искусства. — Пг., 1916.
- Попов А.Н. Вторая учебная экскурсия Симферопольской мужской гимназии в Бахчисарай и его окрестности. — Симферополь, 1888.
- Путешествия в восточные страны Плано Карпини и Гильома де Рубрука. — Алматы, 1993.
- Раппопорт П.А. О методике изучения древнерусского зодчества // СА. — 1988, № 3.
- Репников Н.И. Материалы к археологической карте Юго-западного нагорья Крыма // Архив ИИМК. — Ф. 10. — Д. 1.
- Репников Н.И. Эски-кермен в свете археологических разведок 1928—29 гг. // Известия Государственной академии истории материальной культуры. — Л., 1932. — Т. XI. — Вып. 1—8.
- Романчук А.И. Очерки истории и археологии Средневекового Херсона. — Екатеринбург, 2000.
- Сазанов А.В. Базилика 1987 г. и некоторые проблемы интерпретации памятников христианского Херсонеса // Причерноморье в средние века. — СПб., 2000. — Вып. 4.

- Сазанов А.В. Погребения в христианских храмах Херсонеса XI — XIV вв. // Херсонес Таврический у истоков мировых религий. — Севастополь, 2001.
- Сказания о начале славянской письменности. — М., 1981.
- Степаненко В.П. К иконографии фрески храма «Трех всадников» под Эски-Керменом // МАИЭТ. — 2003, Вып. X.
- Струков Д.М. Древние памятники христианства в Тавриде. — М., 1876.
- Сумароков П. Досуги крымского судьи или второе путешествие в Тавриду. — СПб., 1805. — Ч. 2.
- Талис Д.Л. Оборонительные сооружения Юго-западной Таврики как исторический источник // Археологические исследования на юге Восточной Европы. — М., 1974.
- Талис Д.Л. Городище Тепе-Кермен // КСИА АН СССР. — 1977, № 148.
- Творения преподобного Феодора Студита в русском переводе. — СПб., 1908. — Т. 2.
- Удальцова З.В. Византийская культура. — М., 1988.
- Шевченко Ю.Ю. Пещерные комплексы Крыма: время возникновения по погребальному инвентарю // Боспорский феномен. Погребальные памятники и святилища. — СПб., 2002. — Ч. 2.
- Юрочкин В.Ю., Виноградов А.Ю., Гайдуков Н.Е., Неневоля И.И., Пичка В.Н., Уженцев В.Б. Христианские древности «пещерных городов» Крыма. — В печати.
- Якобсон А.Л. Средневековый Крым. — М.—Л., 1964.
- Якобсон А.Л. Раннесредневековые сельские поселения юго-западной Таврики // МИА. — 1970, № 168.
- Якобсон А.Л. Закономерности в развитии раннесредневековой архитектуры. — Л., 1983.
- Epstein A. Tokali Kilise. Tenth-Century Metropolitan Art in Byzantine Cappadocia. — Washington, 1986.
- Jerphanion G. Une nouvelle province de l'art byzantin. Les Eglises rupestres de Cappadoce. — Paris, 1925—1932. — Т. 1.
- Montpierreux D. de. Voyage autour du Caucase, ches les Tchekessus et les Abkhases, en Colchide, en Georgie, en Armenie et en Crimée. — Paris, 1843. — Т. V, VI.
- Ozsait M., Sodini J.-P. Sarcophages a colonnes et eglise Byzantine dans la region de Neapolis de Pisidie // Revue Archeologique. — Paris, 1991.
- Rodley L. Cave Monasteries of Byzantine Cappadocia. — London, 1985.

Одержано 12.02.2004

Ю.М. Могаричев

«ЦЕРКОВЬ С БАПТИСТЕРИЕМ» ГОРОДИЩА ТЕПЕ-КЕРМЕН: ПРОБЛЕМЫ ДАТИРОВКИ И ИНТЕРПРЕТАЦИИ

В статье рассматривается датировка и интерпретация так называемой пещерной «церкви с баптистерием», расположенной на городище Тепе-Кермен. В последнее время ряд авторов пытаются датировать ее доиконоборческим временем. Однако если рассматривать «церковь с баптистерием» в комплексе, т. е. составить своеобразную корреляционную таблицу отдельных элементов (архитектурные особенности храма и баптистерия, характер декора, анализ археологического материала из расположенной рядом усыпальницы, анализ археологической ситуации на Тепе-Кермене и др.), и учитывая, что она представляет собой единовременное сооружение, следует делать вывод о появлении памятника не ранее X/XI вв. Этой дате не противоречит и выявленный там эпиграфический материал. Половозрастной и количественный состав захоронений в усыпальницах, топографическое расположение церкви свидетельствуют в пользу ее немонастырского характера, по крайней мере, на начальном этапе функционирования.

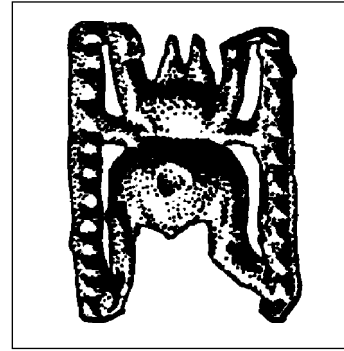
Yu. M. Mogarychev

«CHURCH WITH BAPTISTERY» AT THE HILLFORT TEPE-KERMEN: PROBLEMS OF DATING AND INTERPRETATION

The article discusses dating and interpretation of a so-called cave «Church with Baptistery» located on the hillfort of Tepe-Kermen. Lately a number of authors have been attempting to date it back from the Pre-Iconoclast period. However, if we consider the «Church with Baptistery» as a complex, i.e. work out a peculiar correlation table of individual elements (architectural peculiarities of the church and baptistery, nature of decoration, analysis of archaeological materials from the nearby burial-vault, analysis of archaeological situation on Tepe-Kermen, etc.) and take into account that it represents a concurrent structure, it follows that the monument appeared not earlier than the 10th—11th centuries. This date does not contradict epigraphic materials revealed there. Sex, age and quantitative composition of burials in the burial-vaults, topographic location of the church speak in favor of its non-monastery character, at least at the initial stage of its functioning.

Я.П. Гершкович

ХРАНИТЕЛІ НЕЛЕГАЛЬНИХ СТАРОЖИТНОСТЕЙ В УКРАЇНІ *

У статті розглядається діяльність в Україні приватних колекціонерів археологічних предметів і питання про моральний аспект співробітництва з ними професійних археологів.

Останнім часом в Україні має місце активне втручання у сферу археології приватних колекціонерів, які проголошують себе шанувальниками, рятівниками й хранителями старожитностей. Вражаючи легко знаходячи спільну мову з відвертими або прихованими шарлатанами і не обтяженими знаннями дилетантами, вони часто беруть на себе сміливість давати оцінки і вказівки представникам, за їхніми словами, «офіційної» або «заангажованої» науки. Ставлення ж професійних археологів до колекціонерів характеризується або повним неприйняттям, або закликами до співробітництва і компромісів, аби одержати доступ до їхніх зібрань. Загалом переважає очікування: що скажуть з цього приводу владні органи. Очікування, як показує перебіг подій, поки що даремні.

* Матеріал для цієї статті було зібрано мною, здебільшого, під час перебування в США у 2003—2004 рр. у рамках Програми наукових обмінів В. Фулбрайта. Оскільки більшість англійської літератури щодо піднятого питання відсутня у наших бібліотеках, ми могли б порадижити всім, хто зацікавився розглянутими проблемами, для одержання додаткової інформації використовувати засоби Інтернету. Ключовими словами для пошуку можуть бути: «illicit antiquities» (незаконні старожитності), «cultural heritage» (культурна спадщина), «plundered antiquities» (украдені старожитності), «looting» (пограбування) тощо.

Вважаємо своїм обов'язком подякувати колегам Ф. Колю і Ю.Я. Рассамакіну, з якими в Бостоні й Києві ми часто обговорювали порушену тему. Виявивши збіг позицій і оцінок, ми підготували до друку спільну статтю під назвою «Чорна археологія» — кримінальні старожитності. Проблема охорони археологічної спадщини на пострадянському просторі». У ній огляд стану справ у Республіці Дагестан (Російська Федерація) надали М.Д. Сагітова та Р.Г. Магомедов. Деякі свої спостереження та висновки з цієї праці я використав у запропонованій статті. Висловлюємо також щирі подяки С.М. Рижову за консультацію з приводу трипільського посуду колекції «Платар».

Багатий досвід інших країн у розв'язанні цього питання у нас майже не відомий. Мало звертають увагу на колекціонування старожитностей як соціальне явище та на однакові його засади і на Заході, де з ним мають справу вже досить давно, і в Україні, де воно, як і в інших колишніх республіках СРСР, з'явилося лише на початку 90-х рр. минулого століття. Така подібність мало пов'язана із суто людською допитливістю і природним прагненням до збереження історичної пам'яті. І те, й інше було властиве початку XVIII ст., коли археологія тільки зароджувалася і колекціонування було єдиним способом одержати знання про минуле. Збирання давнини тоді ще не було бізнесом, і антиквари прагнули одержати хоча б елементарну контекстну інформацію про предмети, що потрапляли до них. Сьогодні, 200 років потому, стан кардинально змінився. І не помічати цього — наївність, а приховувати — лицемірство.

Археологічні предмети стали товаром, адже вони відносно доступні, а їхня вартість, навіть виробів не з дорогоцінних металів, велика. За даними Інтерполу, торгівлю ними за зиском можна порівняти з торгівлею зброєю і наркотиками, а про грандіозну сукупну ціну світової археологічної спадщини можна приблизно уявити за заявою уряду Лівану, який, виходячи з потенційного доходу від туризму, порівняв вартість тамтешніх старожитностей з вартістю нафти в інших арабських країнах (Doole 1999). За цих обставин антикварство постійно розширюється. Тільки в 1988 р. американські колекціонери витратили на придбання предметів мистецтва близько 5 млрд доларів, із них 2 млрд — на контрабандні, крадені і підроблені. За 1986—2000 рр. ціни на культурні цінності зросли принаймні у 5—10 разів. На найбільшому антикварному ринку США, у Нью-Йорку, з 1999 р. збільшилася кількість клієнтів, які витрачають понад 50 тис. доларів на рік, відзначено появу нових колекціонерів із Канади, Швейцарії, Бельгії, Латинської

Америки (Doole 2000a). Безумовно, не весь цей бізнес криміналізований, але існує безпосередній зв'язок між ростом цін на його археологічну частину та нелегальними розкопками (Nørskov 2001, р. 1; Незаконные раскопки... 2002, с. 71, 72).

У багатьох країнах світу боротьба з «археологічними бандитами» ведеться постійно, але далеко не завжди успішно, зокрема, через «шпарини» у міжнародному праві. Однією з них є невідповідності в законах про власність, коли, як-от у Швейцарії, дозволено купівлю крадених предметів «у чесних намірах» (Brodie 2001, р. 3). До того, ж усюди структура постачання археологічних предметів на ринок досить стала, глибоко ешелонована. На нижніх її рівнях задіяно широку мережу грабіжників (у США і Великобританії їх називають «nighthawks», в Італії — «tombaroli», в Іспанії — «huaqueros», у нас і в Росії — «чорними археологами»), а на верхніх — дилерів, скупників і колекціонерів, які об'єктивно, усвідомлюючи це чи ні, є основними замовниками й спонсорами грабіжників (Renfrew 1993, р. 16, 17). В Україні така ж ситуація, тож не варто думати, що наші «чорні археологи» одержують лише моральне задоволення від своєї «роботи», а сліди відносно нових численних руйнувань на поселеннях, курганах, античних містах залишають допитливі посланці позаземних цивілізацій.

У світлі нових економічних реалій в Україні відбулося неминуче: деякі представники бізнес-еліти усвідомили реальну вартість давніх предметів, спроможних забезпечити надійне й вигідне капіталовкладення, а за певних умов і здатних допомогти набути шляхетності в очах суспільства. Немає нічого дивного в зацікавленості розписним глиняним посудом й антропоморфними статуетками трипільської культури, багато орнаментованим посудом і предметами озброєння катакомбної культури, посудом із загадковими знаками — «письменами» зрубної культури — усі вони за своїми зовнішніми й естетичними властивостями цілком тотожні старожитностям доколумбової Америки, давнього Близького Сходу та Єгипту, Егеїди, Китаю й Індії. Останні традиційно користуються неабиякою популярністю на всіх великих аукціонах світу.

В Україні до відкритих аукціонів археологічних предметів справа поки не дійшла. Але тут колекціонери заявили про себе організацією публічних виставок, переводячи свою діяльність у площину доброчинності (Киянський 2001; Веремко 2001; Осипчук 2001; Королевський подарок... 2001). Наскільки нам відомо, першу з них у 1999 р. влаштували ЗАТ «Петроімпекс» (С. Платонов) та акціонерний банк «Олімпійська

Україна» у Національному Києво-Печерському історико-культурному заповіднику. На ній було представлено близько 500 різних виробів, у тому числі із золота та срібла. Пізніше такі виставки проводили у Національному Банку України, а в 2003 р. (під назвою «Тобі, Україно!») — в одному із залів історико-культурного заповідника «Софія Київська» (зібрання С. Платонова, С. Тарути, В. Нечитайла, А. Поліщука, В. Горячука). Усі вони були розрекламовані у пресі й на телебаченні, їх відвідував тодішній Президент України Л.Д. Кучма, члени уряду й парламенту, представники дипломатичного корпусу. Чергова виставка «Трипільська культура в Україні» відкрилася на початку 2005 р. знову у заповіднику «Софія Київська».

Українські колекціонери постійно намагаються знайти аргументи на доказ легітимності своєї діяльності, але для цього вони насамперед мають пояснити, з яких джерел отримують давні предмети. Подивимося, наскільки їх пояснення є переконливими з погляду та досвіду археолога.

Відразу зазначимо відсутність будь-якої інформації про місця знахідок, імена постачальників, обставини купівлі або обміну, фактично, для всіх експонатів виставок (мабуть, єдиним винятком є бронзові речі з так званого Лубенського скарбу, але виникає питання, чому вони настільки різуче відрізняються один від одного збереженістю (Клочко 2003, с. 30, фото зверху), тобто чи не поєднали їх зараз навмисно копачі-грабіжники або сам колекціонер чи його консультанти?). Положення статті 10 Конвенції ЮНЕСКО від 1970 р. «Про заходи, спрямовані на заборону й попередження незаконного ввозу, вивозу й передачі прав власності на культурні цінності» (доповнена в 1995 р. — UNIDROIT) обов'язково зобов'язує зазначати всі ці дані. Натомість частину предметів колекціонерами оголошено випадковими знахідками на кшталт «бабуся знайшла на своєму городі...». Є й складніші ситуації.

Так, один із колекціонерів нагадує, як у середині XIX ст. імператор Микола I захоплювався пошуками давніх скарбів і створив Державну Археологічну комісію. У той час, мовляв, тільки у Криму, де розміщувалися дачі сановитих російських дворян, було відомо близько 170 великих археологічних колекцій. Простежено долю тільки однієї з них. Інші 169 не зникли і сьогодні стали предметом купівлі-продажу й обміну, а в цілому, 50 % приватних зібрань поповнюються за рахунок збіднілих нащадків давніх колекціонерів. У такому сюжетному повороті немає нічого нового. У США дилери також часто наголошують, що велику кількість предметів було доставлено з інших країн дуже давно, і свідоцтва щодо їхнього первинного походження одержати вже неможливо. Але за об-

ставин, коли та чи інша річ може бути чи давньою сімейною реліквією, чи недавно викраденою або фальшивою, її треба вважати нелегальною (Brodie 2001, р. 4). Переважну кількість (більше 90 %) давніх предметів з аукціонів Сотбі й Крісті після II Світової війни оголошено предметами з приватних колекцій. Але спеціальні журналістські розслідування середини 1990-х рр. в Італії й Індії довели хибність подібних тверджень й ініціювали великий скандал навколо лондонських аукціонів Сотбі (Brodie, Gill 2003, р. 32).

Мабуть, зважаючи на ці обставини, наші колекціонери воліють бачити у своїх експонатах не археологічні предмети, а звичайний антикваріат. Але ні для кого не є секретом, що за консультаціями вони звертаються до археологів (див. нижче). Навмисна підміна понять показує, що колекціонери усвідомлюють хибність своєї позиції, хоча зі зрозумілих мотивів не поспішають цього визнати.

У 1992 р. у м. Валета, на Мальті, 20 держав — членів Ради Європи підписали «Європейську конвенцію про охорону археологічної спадщини». У ній чітко визначено поняття «археологічна спадщина», і сторони, що підписали конвенцію, зобов'язані вжити заходів щодо встановлення законодавчої системи захисту археологічних пам'яток (Protection 1992; Cleere 1993; O'Keefe 1993, р. 407, 408; Trotzig 1993). У Законі України «Про охорону археологічної спадщини» від 18.03.2004 р., в якому використано положення «Міжнародної хартії з охорони й використання археологічної спадщини» (Лозаннська хартія, 1990), рухомі культурні цінності вважаються об'єктами археологічної спадщини. Конвенція ЮНЕСКО 1970 р. підтверджує зарахування до культурної спадщини і речей з археологічних розкопок (включаючи звичайних й таємних) або археологічних знахідок, а також елементів художніх, історичних, археологічних пам'яток, які було розчленовано. Таким чином, перейменування археологічних предметів на старожитності або антикваріат (урешті-решт, це те ж саме) суті справи не змінює. У колекції антиквара археологічні предмети залишаються археологічними предметами, хоча більшість з них через нез'ясовані або приховані обставини появи, на жаль, втрачають свою наукову цінність.

Можна було б дати позитивну оцінку проголошеному прагненню колекціонерів перешкоджати вивозу старожитностей за межі країни, тим паче, що він, дійсно, має місце. На аукціоні «Аріадна Галери» у США (Нью-Йорк) уже було виставлено 27 лотів зі скіфськими виробами (Михайленко 2003). У 2000 р. митниця пропускну пункту на станції Чоп (Закарпаття) передала Національному історичному музею України 1500

археологічних предметів вартістю близько 2 млн доларів (Метелкин 2002). На початок поставок археологічного матеріалу за кордон припадає позначене серединою 1990-х рр. різке скорочення кількості археологічних предметів на великих антикварних ринках України. І за дивним збігом саме з цього часу почалася демонстрація приватних колекцій, зібраних приголомшливо швидко, за 7—10 років. Це, напевно, унікальний випадок у світовій практиці. Отже, всупереч запевненню їхніх власників, ми спостерігаємо не порятунок археологічних предметів від вивозу, а всього лише багатовекторність збуту. За кордон потрапляють, в основному, ті предмети (скіфські, античні), країну походження яких точно встановити неможливо (крім України, це може бути і Греція, і Італія, і Туреччина, і Росія тощо), а на внутрішньому ринку залишаються предмети на кшталт цілих горщиків, у тому числі трипільської культури, причому груп, які локалізуються виключно на території України, — томашівської (Платар 2004, 29е, 29с, 29е, 30d), володимировської (Платар 2004, 18d, 19а, 20, 25), касенівської (Платар 2004, 18b, 18е, 18g, 43а). Горщики, як великі й масивні глиняні вироби, взагалі неможливо вивезти контрабандою, а після ратифікації Верховною Радою України вже згаданої Конвенції ЮНЕСКО 1970 р., якщо їх буде виявлено в іншій країні, що підписала й ратифікувала цю Конвенцію, наша держава може заявити свої права на них і навіть повернути назад. Участь у цьому процесі беруть лише владні структури.

Дуже точно з приводу всіх наведених вище аргументів колекціонерів висловився голова комітету Верховної Ради з культури й духовності Л. Танюк: «Імовірність випадкових знахідок надзвичайно мала, а більшість розмов про них — фантастика. Чомусь їх «випадково» знаходять те ж саме коло осіб. І з такою частотою «випадків», що ми бачимо на прикладі колекції С. Платонова, уже давно б не залишилося жодної пам'ятки, а населення України вже багато століть замість хліборобства збирало б на полях золоті прикраси» (Танюк 2003). Не зайве навести і думку академіка НАН України П.П. Толочка, який безпосередньо, як депутат Верховної Ради, займався підготовкою проекту Закону «Про охорону археологічної спадщини»: «Зараз в Україні з'явилися люди, що створили попит на старожитності, тому відразу виникла і пропозиція. Незважаючи на те, що колекціонери стверджують, що вони не співпрацюють із чорними археологами, а річ потрапляє до них через треті руки, ланцюжок колекціонер—роботодавець—чорний археолог—робітник існує... Якщо «порятунок» цінностей колекціонерами буде продовжуватися такими ж темпами, то через кілька

десятиліть в Україні взагалі не залишиться нормальних археологічних пам'яток — все буде спалюжено або зруйновано» (цит. за: Соломако 2003).

Маємо констатувати, що, найімовірніше, більшість експонатів, представлених на виставках українських колекціонерів, походить із незаконних розкопок і щоб добути їх та обрати найвигідніший товар для продажу, грабіжники зруйнували не одну археологічну пам'ятку. Те, що деякі з предметів — фальсифікат (Треїстер 2005, с. 105, 106), для нас не є втіхою. Отже, під якими б гучними й красивими гаслами такі виставки не проводилися, мусимо їх розглядати як наочні свідчення існування в Україні розвинутої системи нелегальної торгівлі археологічними предметами-старожитностями. Нинішня ситуація тут вкотре підтверджує, що формування «чорної археології» та ринку скупки-продажу давніх предметів та їхнє колекціонування взаємозалежні, неможливі одне без одного, є складовими єдиного механізму. Але, на відміну від грабіжників-копачів, юридичний статус дилерів, дилерів-колекціонерів і/або просто колекціонерів (межі тут украй прозорі) не визначено. Це свідчить про наявність серії невирішених юридичних аспектів проблем охорони археологічної спадщини.

Одним із заходів такої охорони вважається ліцензування колекційної діяльності. На нашу думку, це навряд чи буде дієвим заходом. І ось чому. У Греції довго заохочували й дозволяли приватні зібрання у межах країни, виходячи з того, що це ніби рятує цінності від вивозу за кордон. Згодом спеціальні дослідження щодо аналізу змісту відомих приватних зібрань і виставок однозначно показали безповоротну втрату для науки цілих класів виробів різних періодів. Наприклад, для забезпечення сучасних приватних зібрань мармуровими статуетками (ідолами) бронзового віку з Кіклад знищено 85 % могильників (Gill, Chippindale 1993, pp. 601—659). До 2002 р. в державі Ізраїль, єдиній державі Близького Сходу, де існує ліцензування торгівлі старожитностями, 75 дилерів забезпечили загальний щорічний товарообіг старовини на суму близько 5 млн доларів (Blumt 2002). У них 95 % товарів, напевно, кримінального походження, але довести це влада не здатна (Doole 2000b). Таким чином, на наш погляд, єдиним заходом може бути лише заборона археологічного колекціонування, так само, як забороняється «колекціонування» наркотиків, радіоактивного пального тощо.

Сьогодні проблеми запобігання грабіжницьким розкопкам і торгівлі незаконними старожитностями розглядаються на багатьох наукових конференціях і симпозіумах. Інститут археологічних досліджень Макдональдса в Кембриджі

(Великобританія) має спеціальний сайт в Інтернеті під досить влучною назвою «Культура без контексту» (<http://www.mcdonald.cam.ac.uk/IARC>), де збирається й аналізується найновіша інформація про нелегальну археологію в усьому світі. У 2002 р. у Москві відбувся Круглий стіл із проблем пограбування пам'яток археології (Незаконные раскопки... 2002, с. 70—89). Негативні відгуки про виставки колекціонерів у Києві пролунали на сторінках журналу «Російська археологія» (Флеров 2004, с. 118). Не можна сказати, що українські археологи залишаються бездіяльними: вони виступають з цього приводу в пресі (Івакін, Климовський 1993, с. 111—115; Гаврилюк 2003, с. 158, 159; Гаврилюк 2003а; Гаврилюк та ін. 2003, с. 340—346; Оленковський 2004, с. 132; Не стріляйте... 2003), Н.О. Гаврилюк та М.П. Тимченко започаткували спеціальний сайт в Інтернеті під назвою «Чорна» археологія в Україні» (http://archaeonews.iatp.org.ua/blck_ar.htm), але все одно є наочна необхідність активізації наших дій.

Це необхідно ще й через постійні спроби колекціонерів нав'язувати свої думки щодо інтерпретації проблем давньої історії. І роблять це вони аж ніяк не випадково. Певну кількість експонатів з їхніх зібрань становлять матеріали трипільської культури — звідси підтримка ними ще зовсім не доведеного погляду на трипільські поселення-гіганти як протоміста, а на саму культуру як найдавнішу світову цивілізацію. Наукова аргументація їх мало турбує, але затакого тлумачення значно збільшується цінність трипільської частини колекцій. Улітку 2003 р. у Тальянках, на місці розкопок одного з найбільших трипільських поселень, відбулася міжнародна конференція «Трипільські поселення-гіганти». Особливого інтересу з боку «борців» за Велике Трипілля до неї не було. Але вже через рік, у грудні 2004 р., на кошти ЗАТ «Петроїмпекс» (С. Платонов) та «Індустріальної спілки Донбасу» (С. Тарута) в Києві з великою помпезністю проведено «Перший Всесвітній конгрес Трипільської цивілізації», видано двотомну «Енциклопедію Трипільської цивілізації» і каталог колекцій родин Платонових і Тарут.

Відаючи належне зусиллям наших колег, які чимало попрацювали над підготовкою цих видань (особливо — енциклопедії), ми не можемо розділити їхніх переконань про виправданість співробітництва з колекціонерами. Проти такого альянсу виступають багато визнаних світових авторитетів (Renfrew 2000). Цікавим є досвід Спілки американської археології (SAA), що розробила і 10 квітня 1996 р. затвердила принципи археологічної етики. У принципі № 3 («Комерціалізація») сказано наступне (переклад наш. — Я. Г.): «Спілка американської археології давно

визнала, що купівля й продаж об'єктів поза археологічним контекстом сприяє руйнуванню археологічного джерела на американському континенті і в усьому світі. Комерціалізація археологічних об'єктів — їхнє використання як предметів споживання, що експлуатуються для особистого задоволення або для одержання прибутку, — призводить до руйнування археологічних пам'яток і контекстної інформації, важливої для розуміння археологічного джерела. Отже, археологи повинні ретельно враховувати сумарні вигоди нуки в порівнянні з потенційним збільшенням комерційної цінності археологічних об'єктів. Щоразу, коли можливо, вони повинні *перешкоджати і самотійно уникати дій, що збільшують комерційну цінність археологічних об'єктів* (курсив наш. — Я. Г.), особливо об'єктів, що не утримуються в суспільних установах або недоступні для наукового вивчення, інтерпретації й показу» (Vitelli 1996, p. 264). Подібні ж Кодекси археологічної етики вже існують у Канаді (Rosenswig 1997, p. 99; Canadian... 1997, p. 5—6), Австралії (Code of Ethics... 1994, p. 129), Єгипті (<http://www.e-c-h-o.org/documents>), Новій Зеландії (New Zealand... 1993, p. 183, 184).

На неприпустимість для археологів оцінювання старожитностей сумнівного походження, у спеціальній статті «Археологія й етика збору», вказують Арлен і Діана Чейзи та Харріот Топсей (Chase, Chase, Topsey 1996, p. 31). У Великобританії Британська Академія у 1998 р., а Інститут археології у Лондоні в 1999 р. прийняли постанови, де підтверджено прихильність принципам, викладеним у Конвенції ЮНЕСКО 1970 р. (Brodie 2001, p. 18, 19). Ними ж керуються редакції наукових журналів на кшталт Американського журналу археології (Society of American... 1992, p. 749—770). У 1986 р. затверджено «Кодекс професійної етики» Міжнародної ради музеїв (ICOM), у якому (розділ 3.2) музеям забороняється отримувати предмети в будь-якому випадку, коли є підстави вважати, що вони добуті незаконним шляхом або коли їхній власник відмовляється повідомити обставини знахідок. У 1988 р. Міжнародний Конгрес античної археології у своїй Берлінській Декларації закликав археологів не забезпечувати експертизами і не давати рекомендацій дилерам та приватним колекціонерам.

Цілком очевидно, що і в Україні назріла необхідність розробки Кодексу археологічної етики. Такий Кодекс, нехай навіть із суто моральними зобов'язаннями, дасть відповідь на питання про обсяг, принципи та умови співробітництва

з колекціонерами. Наразі прийнята в усьому світі етика археолога, розходиться з позицією авторів Каталогу колекцій «Платар». Так, В.І. Ключко та О.В. Симоненко, звинувативши своїх колег, які не підтримують такого альянсу, у професійній непридатності, заявили, що «...моральний та професійний обов'язок археолога не дозволяє йому залишити поза увагою старожитність, *яким би шляхом вона не потрапила до нього*» (курсив наш. — Я. Г.)» (Ключко, Симоненко 2004, с. 6). Але ситуація, як бачимо, набагато складніша, щоб давати такі вказівки. Адже, по-перше, річ зовсім не потрапляє до археолога, а залишається у колекціонера; по-друге — і це суттєво — консультанти наймаються ними за кошти і мають прийняти відповідні правила поведінки. Ось і в даному випадку В.І. Ключко і О.В. Симоненко спочатку запропонували більш ніж дивне визначення терміна «артефакт», без жодного сумніву повідомивши, що такими є «нові знахідки в археології» (про дійсний зміст цього терміна див., напр., Клейн 1978, с. 83—85), а потім стали черговими пропагандистами позбавленого засад міфу про державу Аратту (Ключко, Симоненко 2004, с. 7) — міфу досить популярного в середовищі їхніх патронів.

Наприкінці 2004 р. український народ, виступивши проти масових фальсифікацій під час президентських виборів, обрав нового президента країни. На урочистостях, присвячених інавгурації, дружина Президента була у вбранні, прикрашеному золотими античними прикрасами з колекції С. Платонова, у тому числі золотою брошкою з рельєфним зображенням голови Менади (Платар 2004, с. 146, 52). Невже суспільство одержує новий сигнал до атаки на археологічні пам'ятки? Або має місце навмисна дискредитація нового Президента?

Поки влада в особі вищих своїх представників, як і все суспільство в цілому, не усвідомить усього того жаху, що відбувається в Україні у сфері охорони археологічної спадщини, навала грабіжників на археологічні пам'ятки продовжуватиметься. На відміну від нас, вони прекрасно оснащені, адже кошти для закупівлі сучасного обладнання отримують від продажу вкраденого у суспільства надбання. От чому назва виставок приватних колекцій на кшталт «Тобі, Україно!» може викликати захват лише у тих, хто далекий від розуміння дійсної мети та завдань сучасної археологічної науки, або, якщо йдеться про професійних археологів, у тих із них, хто не дуже опікується, принаймні, своєю науковою репутацією.

- Веремко В. Киевский бизнесмен подарил музею бесценную коллекцию // Галицькі контракти. Український діловий тижневик. — 2001, № 29.
- Гаврилюк Н.О. Конференція «Illegal archaeology?» // Археологія. — 2003, № 4.
- Гаврилюк Н.О. Від редакції // Археологічні відкриття в Україні 2001—2002 рр. — К., 2003а. — Вип. 5.
- Гаврилюк Н.О., Готун І.А., Жаров Г.В., Цимбаленко І.М. Нищення пам'яток археології Чернігівщини та деякі міркування щодо їх захисту // Археологічні відкриття в Україні 2001—2002 рр. — К., 2003. — Вип. 5.
- Івакін Г.Ю., Климовський С.І. Проблеми охорони археологічних пам'яток Києва // АРОІКС. — 1999, Вип. 3.
- Киянський Д. Чи бути київському «Лувру»? // Дзеркало тижня. Міжнародний суспільно-політичний тижневик. — 2001, № 45 (369) (17—23.11.2001).
- Клейн Л.С. Археологические источники. — Л., 1978.
- Ключко В.І. З археологічних матеріалів колекції «Платар» // ПУ. — 2003, № 4.
- Ключко В.І., Симоненко О.В. Вступ // Платар. Колекція предметів старовини родин Платонова і Тарут: Каталог. — К., 2004.
- Королевский подарок украинского мецената // Корреспондент. Kyiv Post. Украинская сеть новостей. — 2001 (09.04).
- Метелкин М. Археологія «чорна» та «біла» // Дзеркало тижня. Міжнародний суспільно-політичний тижневик. — 2002, № 23 (398) (22—27.06).
- Михайленко М. Выкупить золото скифов: мы упустили шанс приобрести на аукционе в США предметы нашего культурного наследия // Киевские ведомости. Ежедневная всеукраинская газета. — 2003, № 123 (2928) (10.06.).
- Не стріляйте в археологів. Бесіда письменника Ю. Олійника з вченими Інституту археології НАН України // Дзеркало тижня. Міжнародний суспільно-політичний тижневик. — 2003, № 37 (462) (27.09).
- Незаконные раскопки и археологическое наследие России // РА. — 2002, № 4.
- Оленковський М.П. Чи спроможна Україна зберегти на своїй території всесвітню археологічну спадщину? // Археологія. — 2004, № 1.
- Осипчук І. Свою колекцію древностей я передал Украине ради создания музея, не уступающему Лувру или Эрмитажу // Факты и комментарии. Ежедневная всеукраинская газета. — 2001 (17.07).
- Платар. Колекція предметів старовини родин Платонова і Тарут: Каталог. — К., 2004.
- Соломако І. Два цвета археологии // Республиканская общественно-политическая газета. — 2003, № 20 (93) (19—25.05).
- Танюк Л. Черно-біла архіархеологія // Дзеркало тижня. Міжнародний суспільно-політичний тижневик. — 2003, № 438 (5—11.04).
- Трейстер М. Рецензия на: Е.І. Архипова, М.Ю. Відейко, В.І. Ключко, М.Е. Левада, О.В. Симоненко, Р.В. Стоянов Платар. Колекція старожитностей родин Платонових і Тарут. Каталог. — К.: Укрполіграфмедіа, 2004. — Явтушенко І.Г. (Ред.). Шедеври Платар. Колекція старожитностей. Фотоальбом. — К., 2004. // Археологія. — 2005, № 2.
- Флеров В.С. Найдено на аукционе «Christie». Роль эксперта в торговле древностями // РА. — 2004, № 2.
- Blumt O. The illicit antiquities trade: an analysis of current antiquities looting in Israel // CWC. — 2002, Issue 11.
- Brodie N. Introduction // Trade on illicit Antiquities: The Destruction of the World's Archaeological Heritage. — Cambridge, 2001.
- Brodie N., Gill D. Looting: an international view // Ethical Issues in Archaeology. — Walnut Creek, 2003.
- Canadian Archaeological Association: Statement of Principles for Ethical Conduct Pertaining to Aboriginal Peoples // CJA. — 1997, № 21.
- Chase A.F., Chase D.Z., Topsey H.W. Archaeology and the ethics of collecting // Archaeological Ethics. — Walnut Creek, 1996.
- Gill D., Chippindale C. Material and intellectual consequences of esteem for Cycladic figures // AJA. — 1993, № 97.
- Cleere H. Managing the Archaeological Heritage // Antiquity. — 1993, V. 67, № 255.
- Code of Ethics of the Australian Archaeological Association (Members' Obligations to Australian Aboriginal and Torres Straight Islander People) // Australian Archaeology. — 1994, № 39.
- Doole J. Looting in Lebanon // CWC. — 1999, Issue 4.
- Doole J. Strong antiquities // CWC. — 2000a, Issue 6.
- Doole J. New Laws in Israel? // CWC. — 2000b, Issue 7.
- New Zealand Archaeological Association (NZAA). Code of Ethics // ANZ. — 1993, № 36.
- Nurskov V. Greek vases for sale: some statistical evidence // Trade on illicit Antiquities: The Destruction of the World's Archaeological Heritage. — Cambridge, 2001.
- O'Keefe P.J. The European Convention on the Protection of the Archaeological Heritage // Antiquity. — 1993, № 255.
- Protection of archaeological heritage: explanatory report on the revised Convention opened for signature on 16 January 1992. — Strasbourg, 1992.
- Renfrew C. Collectors are the real looters // Archaeology. — 1993, Vol. 46, № 3.
- Renfrew C. Loot, legitimacy and ownership. The ethical crisis in archaeology // Duckworth debates in archaeology. — London, 2000.

Rosenswig R.M. Ethics in Canadian Archaeology: An International, Comparative Analysis // *CJA*. — 1997, № 21.
Society of American Archaeology (SAA). Editorial Policy // *American Antiquity*. — 1992, № 57.
Trotzig G. The new European Convention on the Protection of the Archaeological Heritage // *Antiquity*. — 1993, № 67.
Vitelli K. (ed.). *Archaeological Ethics*. — Walnut Creek, 1996.

Одержано 19.04.2005

Я.П. Гершкович

ХРАНИТЕЛИ НЕЛЕГАЛЬНЫХ ДРЕВНОСТЕЙ В УКРАИНЕ

Когда в начале XVIII в. археология только зарождалась, коллекционирование было единственным способом получения знаний о прошлом. Сейчас положение кардинально изменилось — археологические предметы стали товаром. По всему миру на нижних ступенях этого бизнеса задействована широкая сеть грабителей, а на верхних — дилеров, скупщиков и коллекционеров. Украина не является исключением. Большая часть экспонатов, представленных на выставках частных коллекций в Украине, или получена из незаконных раскопок, или является фальсификатом. Назрела необходимость разработки Кодекса археологической этики, в котором был бы учтен международный опыт и рекомендации профессиональным археологам не обеспечивать экспертизу и не давать рекомендации дилерам или частным коллекционерам.

Ja.P. Gershkovych

KEEPERS OF ILLEGAL ANTIQUITIES IN UKRAINE

In the beginning of the 18th century, when the archeology was just rising, collecting was the only way to get the knowledge about the past. The situation has fundamentally changed by now. Archeological finds are sold and bought these days. There is a wide network of robbers at the lower level of this worldwide business, as well as dealers and collectors on the upper one. Ukraine is not an exception. Most of the items displayed at the exhibitions of private collections in Ukraine either come from illegal excavations or occur to be counterfeit. There is an urgent necessity to develop the Code of the Archeological Ethics taking into account the international experience and to recommend to professional archeologists not to provide examinations and any recommendations to the dealers or private collectors.

А.С. Русяєва

АКАДЕМІК В.В. ЛАТИШЕВ — ОСНОВОПОЛОЖНИК АНТИЧНОЇ ІСТОРІЇ ТА ЕПІГРАФІКИ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я

Ім'я видатного російського історика, епіграфіста, філолога-класика Василя Васильовича Латишева, від дня народження якого минуло 150 років, добре відоме багатьом ученим. Титанічна працездатність і вагомі дослідження з історії та епіграфіки античних держав Північного Причорномор'я, надзвичайна ерудиція і феноменальне знання всіх тонкощів давніх мов принесли В.В. Латишеву славу одного з кращих антикознавців світу. Створені ним численні праці відзначаються оригінальністю думки, глибиною вивчення всіх відомих на той час джерел, полемічністю, рідкісним вмінням переконливого використання написів і монет у вивченні історії та культури античних північнопонтійських міст. Старший на 12—15 років за інших визначних російських вчених — М.І. Ростовцева, Б.В. Фармаковського, С.О. Жебельова — В.В. Латишев став не лише їхнім безпосереднім попередником, але й самостійно заклав міцний фундамент, на якому змогла розвиватися антична наука в Росії та Україні. Без цього фундаменту дослідження історії та культури населення Північного Причорномор'я за античної епохи не змогло б досягти значних успіхів у наш час.

Біографічна довідка. Народився В.В. Латишев 29 липня 1855 р. у с. Дієве Тверської губернії. З 8-ми років, після смерті батька, жив у сім'ї дядька по лінії матері у м. Гродно, де 1872 р. закінчив гімназію зі срібною медаллю. Після закінчення Санкт-Петербурзького Історико-філологічного інституту в 1876 р. його призначено вчителем давніх мов і літератури в гімназії м. Вільна (суч. Вільнюс), де він мав за тодішніми правилами працювати 6 років.

Однак вже за 4 роки В.В. Латишева було відіслано з Вільна для однорічного наукового відрядження — першого в Росії — з метою ознайомлення з археологічними пам'ятками та їхнім вивченням у Греції. У 1883 р. його обрали членом-співробітником Імператорського архео-

логічного товариства. У цьому ж році В.В. Латишев успішно захистив у Санкт-Петербурзькому університеті магістерську дисертацію на тему «О некоторых эолических и дорических календарях», після чого став викладати історію давньогрецької літератури в Історико-філологічному інституті, де ще студентом звернув на себе увагу як перспективний вчений і постійно перебував у полі зору своїх викладачів. Разом із тим, на посаді приват-доцента він читав лекції і в Санкт-Петербурзькому університеті.

Протягом 1881—1886 рр. В.В. Латишев став дійсним членом різних наукових товариств: Імператорського Германського археологічного товариства, Імператорського Московського археологічного товариства, Імператорського Одеського товариства історії і старожитностей, Імператорського Російського археологічного інституту і почесним членом Константинопольського грецького філологічного товариства. Радою Санкт-Петербурзького університету у 1887 р. він був удостоєний ступеня доктора грецької словесності за дисертацію «Исследования об истории и государственном строе города Ольвии». Цього самого року його призначили директором гімназії при Історико-філологічному інституті. З 1890 до 1893 р. працював помічником попечителя Казанського навчального округу, водночас виконуючи обов'язки голови екзаменаційних комісій у Казанському (1891), Харківському (1892) і Володимирському (Київ) (1893) університетах.

Ординарним академіком Імператорської академії наук у Санкт-Петербурзі з класичної філології та археології В.В. Латишева було обрано 1893 р., після чого він назавжди оселився в столиці. Тут спочатку працював віце-директором, а за 4 роки — директором Департаменту народної освіти. У 1898 р. він став членом ради Міністерства народної освіти, а 1900 р. — товаришем голови Імператорської археологічної комісії, де доклав чимало зусиль для організації видання «Известия Императорской археологической комиссии», добре знаного і сучасними

археологами. У 1903 р. він отримав посаду директора Історико-філологічного інституту, який сам закінчив 27 років тому.

За свої навчально-організаційні заслуги В.В. Латишева було нагороджено орденом святого Володимира 3-го ступеня і Бухарською золотою зіркою 1-го ступеня. Таким чином, цей стислий і не досить повний перелік заслуг і посад, які він обіймав, вже свідчить про те, якою далекою від спокійної кабінетної роботи столичного вченого була його наукова діяльність. Йому постійно доводилося поєднувати всі види діяльності, в яких він завжди досягав значних успіхів попри всі інші незгоди на життєвому шляху, який обірвався 1922 р.

Наукова діяльність. Ще під час вчителювання в гімназії В.В. Латишев, дізнавшись, що немає справжнього наукового посібника з історії та культури Греції, досить швидко написав «Очерк греческих государственных древностей», який спочатку (1880 р.) опубліковано у Вільні, а потім в доповненому і значно розширеному варіанті «Очерк греческих древностей» двома частинами видано (1888—1889 рр.) і перевидано (1997 р.) у Санкт-Петербурзі, що вже є незаперечним фактом важливого значення його першої значної праці.

Наукове відрядження до Греції, де йому під час пізнавальних поїздок до Беотії, Фокіди, Фессалії, на Пелопонес і Кікладські острови пощастило знайти кілька написів на уламках мармурових плит, сприяло написанню статей про ці знахідки, опублікованих в ЖМНП та виданнях Французького і Німецького Археологічних інститутів в Афінах. Після повернення з Греції В.В. Латишева одразу ж відрядили на рік у південні міста тодішньої Росії, де вже накопичилося чимало епіграфічних пам'яток. Російське археологічне товариство запропонувало йому зайнятися їхнім дослідженням і виданням.

Цю почесну місію молодий учений виконував з великим ентузіазмом, власноруч робив естампажі з написів, які зберігалися в Одесі, Кишиневі, Херсоні, Севастополі, Феодосії, Керчі, Харкові, Москві. Вже 1885 р. вийшов I том написів з Тіри, Ольвії, Херсонеса Таврійського та інших місцевостей (усього 245); у II (1890 р.) і IV (1901 р.) томах видано загалом 780 написів, знайдених на території Боспорського царства (ІРЕ, I, II, IV). В.В. Латишев у 1916 р. встиг перевидати лише перший том (IOSPE, II) зі значними доповненнями нових написів, уточненнями їхньої хронології і переглядом коментарів раніше опублікованих документів.

Завдяки тому, що всі вони були видані латиною, яка вважалася загальноприйнятою мовою в науці того часу, ця величезна праця стала одразу широко відомою західноєвропейським

історикам та епіграфістам. Без неї і досі не обходиться жоден з дослідників історії та культури античних міст Північного Причорномор'я, а також прилеглих іноетнічних об'єднань. Епіграфічні матеріали, докладно і повно вивчені у всьому своєму розмаїтті і багатогранності, — це важливе документальне джерело для подальшого систематичного дослідження політичного, економічного, культурного, релігійного життя античних північнопонтійських держав. Окрім давньогрецьких і латинських написів, В.В. Латишев опублікував також збірку всіх відомих йому середньовічних грецьких написів (1896 р.).

Значення епіграфіки для історичних досліджень практично довів сам учений, написавши на їх підставі чимало наукових праць. На VI Археологічному з'їзді в Одесі (1884 р.) у доповіді про роботу над першим Зводом написів він визначив їхнє універсальне значення для різнобічного вивчення багатьох галузей знань, зокрема політичної історії і державного устрою еллінських поселень Причорномор'я, міфології і релігії, суспільного і приватного побуту населення, його мови, грецьких і негрецьких імен тощо. Тією чи іншою мірою всі вони знайшли відбиття в його працях. Так, своїми статтями про основні факти з державного устрою Херсонеса Таврійського, деякі культи, Присягу херсонеських громадян, календар В.В. Латишев значно полегшив роботу майбутніх дослідників цього античного міста. Попри незначні на той час епіграфічні джерела і мізерні археологічні розкопки, ним висунуто цілу низку гіпотез, які згодом підтвердилися новими написами.

Особливо ж індивідуальні риси В.В. Латишева як дослідника високого рангу — широта інтересів і пізнання, яскравий талент і надзвичайна працездатність, неабияка ерудиція і принципово-критичне ставлення до праць попередників і сучасників, що, звісно, не сприяло спокійному жит-

тю, — найбільшою мірою проявилися в докторській дисертації і монографії «Исследования об истории и государственном строе города Ольвии» (1887 р.). У ній він спеціально зазначав, що навмисно зупинився лише на тих свідченнях про Ольвію, які можна отримати з літературних, епіграфічних і почасти нумізматичних джерел (археологічні розкопки ще не велися), що давало йому право не претендувати на повне відтворення її історії, а лише за можливості впорядкувати матеріал для однієї частини майбутньої споруди, закласти її фундамент, аби майбутнім щасливішим за нього науковим діячам працювати над подальшим її зведенням. З перших сторінок монографії відчувається особлива піднесеність автора, сміливе поєднання літературного і суто історичного стилів, що значно оживляє науковий текст, дає змогу яскравіше розкрити складні моменти трагічної історії цього міста.

«Эта монография, образцовая по добросовестности обращения с источниками, по глубине анализа текстов, по широте охваченных вопросов и эпох, наконец, совершенная в методическом плане, надолго пережила своего создателя <...>. Труд В.В. Латышева имел сильный резонанс в научных кругах: он был и по сей день заслуженно остается настольной книгой всякого, кто занимается историей Ольвии <...>. «Исследования», как мне представляется, казались современникам и последующим поколениям ученых настолько исчерпывающе разработанными тем, что, несмотря на все возраставший новый материал эпиграфических, нумизматических и археологических источников, ни у кого не поднялась рука, чтобы взяться за перо и написать хотя бы приблизительно подобную обобщающую работу», — зазначав сто років потому послідовник справи В.В. Латишева, визначний російський історик та епіграфіст Ю.Г. Виноградов у передмові до власної монографії про політичну історію Ольвійського полісу доримського періоду. Однак ще й досі не написано узагальнюючого фундаментального дослідження про державний устрій та історичний розвиток Ольвії у їхньому взаємозв'язку протягом усієї античної епохи.

Заслуговує на увагу й те, що В.В. Латишев написав лише невеликий нарис про Боспорське царство, хоча жив і працював у монархічній державі, а своє найбільше монографічне дослідження присвятив демократичній Ольвії, устрій якої найбільше імпонував його політичним і духовним поглядам. Зрозуміло, що тепер з накопиченням численної кількості різноманітних джерел за минулі майже 120 років з часу видання його книги

ми знаємо значно більше не лише про це місто, а й про його сільську округу, сусідні з нею причорноморські античні держави та варварські племена. Проте він залишив нам першу серйозну працю і показав, як необхідно на підставі окремих джерел розкривати історію та культуру еллінів.

Варто також зазначити, що завдяки йому вперше в Росії було видано добре відомі «Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе» («Scythica et Caucasica»), які вийшли у двох томах окремими випусками: «Греческие писатели» (1893—1900 pp.) і «Латинские писатели» (1904—1906 pp.). У них майже повністю були зібрані всі, навіть дуже фрагментарні і, здавалося б, незначні, свідчення з творів давніх авторів стосовно історії, географії, етнографії, міфології, релігії, культури і побуту багатьох народів, що населяли значні регіони відомої еллінам і римлянам ойкумени у Східній Європі і на Кавказі за скіфо-античної епохи. До перекладів деяких текстів було залучено кращих студентів старших курсів Історико-філологічного інституту. З деякими доповненнями і вибірково «Известия» передруковано у журналі «Вестник древней истории» (1947—1952 pp.), а в наш час перевидано окремими книгами. До них постійно звертаються не лише дослідники античної історії Північного Причорномор'я, але й ті, хто займається всебічним вивченням племен на широких теренах від Карпат до Уралу.

Отже, незважаючи на десятиліття, що минули, з їхніми трагічними війнами і докорінними змінами в суспільно-політичному житті, наукові дослідження В.В. Латишева продовжують жити і допомагають сучасним дослідникам. Надзвичайно енергійний у своїй науковій діяльності, безмежно відданий власним студіям з епіграфіки, історії, класичної філології, він зробив величезний внесок у справу становлення і розвитку російської науки про античність, водночас і української. Багатопланова і невтомна наукова праця в різних сферах античної історії та культури, якої б вистачило на кількох учених, розробка основних методів дослідження епіграфіки і втілення їх у численних працях забезпечили йому авторитет основоположника сучасного антикознавства. Загальними методичними принципами, дбайливим ставленням до давньогрецької спадщини, розумінням її цивілізаційної ролі, постійним прагненням до її максимального наповнення інтелектуальним і емоційним змістом В.В. Латишев завжди викликав шире захоплення та повагу у тих, хто продовжує досліджувати північнопонтійські античні держави.

Одержано 15.05.2005

Скорий С.А.

Скифы в Днепровской Правобережной Лесостепи (проблемы выделения иранского этнокультурного элемента).

К., 2003. — 162 с.: ил.

*Достоинством работы является прозрачность
доказательной базы, приводимой автором*

Науковий редактор
рецензованої книги
канд. істор. наук С.С. Бессонова, с. 5

Рецензовану монографію присвячено пошуку динаміки співвідношення автохтонної і кочівницької складових у культурі населення лісостепового Правобережжя Дніпра за ранньої залізної доби. Невелика за обсягом книга (90 сторінок основного тексту 12-м кеглем) містить вступ, три глави й заключну частину, два додатки, список літератури та список архівних матеріалів із 4 позицій. Автор праці добре відомий скіфологам як дослідник багатьох пам'яток Лісостепу, зокрема за резонансними розкопками Великого Рижанівського кургану (Скорий, Хохоровскі, Григор'єв, Ридзевскі 1999), вдалою публікацією архівного матеріалу з розкопок кургану Переп'ятиха (Скорий 1990) та матеріалів розкопок Стеблівського могильника (Скорий 1997). Він брав участь у багаторічних розкопках Мотронинського городища (Бессонова, Скорий 2001) і присвятив кілька польових сезонів розкопкам Більського городища (Черненко, Ролле, Скорий і др. 2004). Відомими є також спроби С.А. Скорого, відображені у його кандидатській дисертації, узагальнити дані про вплив скіфської культури на ізохронні археологічні культури заходу Східної Європи. Тому нова книга, написана за результатами докторської дисертації та присвячена дуже актуальній та проблемній темі сучасної скіфології, не може не привернути до себе увагу.

Хронологічні та територіальні межі монографії охоплюють період з кінця VIII до першої половини III ст. до н. е. Пам'ятки ранньої залізної доби цього регіону звернули на себе увагу майже від початку оформлення скіфології в окремий напрямок археології. Звичайно, так звані скіфські, скіфоподібні, скіфського часу пам'ятки Дніпровського Правобережного Лісостепу пов'язують з існуван-

ням певного етнополітичного об'єднання. Ще в 1950—1970 рр. В.А. Іллінська та О.І. Тереножкін на базі соціокультурного аналізу з урахуванням природно-географічного районування виділили локальні особливості археологічної культури цього регіону (Ильинская 1975; Археология Украинской РСР 1971). Пізніше, у 1980-ті рр., вони та деякі інші дослідники, здебільшого київської школи, кластеризували пам'ятки Київщини, північно-західних та північних районів України, басейнів Тясмина, Росі, Південного Бугу (у лісостеповій зоні), Дністра (Ильинская, Тереножкин 1983). Вони ж сумлінно опрацювали та надрукували результати археологічних досліджень як дореволюційних, так і сучасних. Слід згадати праці В.А. Іллінської за матеріалами Тясминської групи пам'яток (Ильинская 1975), Г.Т. Ковпаненко за пам'ятками Канівщини (Ковпаненко 1971) і Поросся (Ковпаненко 1981); Є.Ф. Покровської за матеріалами Київщини (Покровська 1952); доробок В.Г. Петренка щодо Середнього Придніпров'я в цілому (Петренко 1961). Усі зазначені праці містять узагальнювальні розділи, які стосуються визначення етнокультурної специфіки або історії населення Дніпровського Правобережного Лісостепу, зокрема взаємодії автохтонів із прийшлими та сусідніми народами і племенами. В.А. Іллінська писала: «Правобережные и левобережные племена Лесостепной земледельческой Скифии принадлежали народам различной этнической принадлежности, из которых первые составляют местное, аборигенное население, вовлеченное в культурную и политическую орбиту скифского мира и вошедшее в Скифию под названием скифов-пахарей, а вторые — вновь пришедшие племена скифского языка и культуры, пастухи и земледельцы, то есть скифы-земледельцы в наиболее прямом и точном значении этого понятия» (Ильинская 1975, с. 178). Як пра-

вило, особливу увагу приділяли пошуку проявів (за археологічними даними) взаємозв'язків місцевого населення з кочовиками. Скіфологи неодноразово підкреслювали, що для розв'язання цієї проблеми необхідно подальше нагромадження археологічних фактів, концептуальне збагачення, удосконалення методів і масштабів польових та теоретичних досліджень. Дійсно, за останні десятиліття XX ст. з'явився новий археологічний матеріал, який досить швидко було введено до наукового обігу (див., напр.: Ковпаненко, Бессонова, Скорий 1989; Бессонова, Скорий 2001), розроблено деякі загальні проблеми щодо розвитку суспільства кочовиків та взаємин осілих і кочових соціальних об'єднань (Крадин 2001; Хазанов 2000; Гаврилюк 1999; Жуковская 2002 тощо). Зрештою, відмова наукової громадськості від п'ятичленного формаційного підходу до історичних реалій та оцінка історичних подій із цивілізаційних позицій відкриває нові обрії в дослідженні етнокультурної історії давніх племен. Тобто посилення джерельної бази та вдосконалення теоретичних засад надихають на нові дослідження етнічної історії давнього населення Дніпровського Правобережного Лісостепу. Актуальність цього дослідження посилюється ще й тим, що воно пов'язане з ідентифікацією праслов'янської складової, визначеної свого часу О.І. Тереножкіним, у формуванні культур ранньої залізної доби саме на згаданій території.

Зазначена праця С.А. Скорого, з одного боку, — певний підсумок його персональної наукової діяльності, оскільки книга, за свідченням автора, є «переробленим та доповненим розділом рукопису» (с. 6) його докторської дисертації «Кочовики передскіфської та скіфської пори у Дніпровському Правобережному Лісостепу (питання етнокультурної історії)». За визначенням, кваліфікаційна робота на здобуття вченого ступеня обов'язково повинна містити оригінальні вагомні й нові наукові результати. Свого часу мені вже доводилося критикувати автореферат і текст дисертації С.А. Скорого саме за відсутність у них вагомих нових результатів та за певні помилки у відображенні економічної історії лісостепоного населення (наприклад, щодо можливості ведення кочового скотарства у Правобережному Лісостепу). Оскільки від моменту захисту дисертації минуло майже 10 років, читач має право сподіватися на поліпшений виклад як колективної думки, так і доказів особистого погляду автора на дуже актуальні та складні питання сучасної скіфології порівняно з тими, що містилися в його дисертації. З іншого боку, оскільки майже весь ресурс Відділу скіфо-сарматської археології Інституту археології НАН України нині так чи інакше залучений до лісостепоної проблематики, С.А. Скорий у своїй

останній книзі об'єктивно презентує не лише власний підхід до проблеми, а й рівень наукових досягнень очолюваного ним колективу.

Ще одним мотивом нашої уваги до зазначеного твору є своєрідне ставлення його автора до творчої спадщини фундатора київської школи скіфології О.І. Тереножкіна щодо питання етнополітичної історії населення Лісостепу за ранньої залізної доби. С.А. Скорий пише: «Свою позицію с развернутой аргументацией А.И. Тереножкин изложил в докладе на упомянутой 6 конференции Института археологии АН Украины в том же 1952 г. (Тереножкин 1953, с. 145—149). Нужно сказать, версия о Скифии как о политическом объединении в рамках Степи и Лесостепи, как и первая концепция, также не являлась новой и восходила к идее М.И. Ростовцева о могущественной скифской державе (С.А. Скорий не сказал про те, что М.И. Ростовцев вважал эту державу феодальной. — Н. Г.), охватывающей степные и лесостепные просторы Восточной Европы, хотя в деталях отличалась от последней, в частности **декларированием** (виділено мною. — Н. Г.) резкого своеобразия культур степного и лесостепного ареалов» (с. 12). Проте слід нагадати С.А. Скорому, що за «декларуванням» Учителем своєрідності культур Степу і Лісостепу стояли, як правило, роки польових археологічних досліджень (з 1949 р., у важкі повоєнні роки, О.І. Тереножкін був начальником експедицій Інституту археології, які працювали як у Лісостепу, так і в Степу). Варто згадати й архів, створений Олексієм Івановичем на основі опрацювання величезного археологічного матеріалу в музеях колишнього Радянського Союзу (багато з його учнів користувалися цим архівом неодноразово), не кажучи вже про знання літератури і виснажливість аналізу та об'єктивну, але завжди коректну оцінку О.І. Тереножкіним праць попередників.

Тому звернемося до нової праці С.А. Скорого з надією знайти у ній якщо не розв'язання ключових питань археології ранньої залізної доби, то хоча б створену цим автором оригінальну версію скіфської історії. Отже, ще раз підкреслимо: зазначену працю С.А. Скорого розглянемо, оцінюючи новизну та достовірність отриманих ним наукових результатів.

Спочатку звернемо увагу на незначну кількість використаних архівних матеріалів — лише 4 позиції. Цей факт може свідчити про те, що всі пам'ятки ранньої залізної доби Правобережного Лісостепу вже введено до наукового обігу через публікацію (що не відповідає дійсності), чи про те, що автор ігнорує таку важливу складову археологічного дослідження, як роботу в архівах і фондах. На користь думки про майже повну зневагу С.А. Скорим аспекту прак-

тичної археологічної роботи у фондах і архівах свідчить та обставина, що автор праці оперує здебільшого добре знайомим саме йому матеріалом — із курганної групи Стеблів, кургану Переп'ятиха, меншою мірою — матеріалами Рижанівської курганної групи та Мотронинського городища. У праці майже не використано матеріали Жаботинського, Трахтемирівського, Шарпівського, Пастирського городищ та інших ключових пам'яток скіфського часу Правобережного Лісостепу. Проте без цих відомостей будь-які етнокультурні реконструкції є досить ілюзорними.

Свою зневагу до збирання та опрацювання фактичного матеріалу С.А. Скорий і не приховує. У передмові він попереджає, що введення до наукового обігу нових матеріалів, тобто звичного для археолога сумнінного опрацювання археологічних знахідок, у монографії не буде: «Идея настоящей работы возникла не только (и не столько) вследствие накопления новых археологических источников <...>, но в немалой степени — в результате критической оценки существующих точек зрения на этнокультурную историю Днепровского Лесостепного Правобережья доскифской и скифской поры и памятники «степного» облика в этом регионе (*тут і далі збережено орфографію та синтаксис С.А. Скорого. — Н. Г.*)» (с. 6).

Автор добре знайомий із літературою з питання взаємозв'язків місцевого населення Дніпровського Правобережного Лісостепу та степових кочовиків і описує її в першій главі. С.А. Скорий декларує свій підхід до цієї проблеми, суть якого полягає в «**дифференцированной** оценке лесостепных древностей скифского типа с целью выявления памятников собственно скифов и тех, что оставлены автохтонным населением региона, испытывавших в той или иной степени влияние скифской всаднической культуры» (с. 6). Інакше кажучи, читачеві обіцяли показати власне скіфські елементи в культурі лісостеповиків ранньої залізної доби, етнічні ознаки автохтонного населення та того населення, яке «тією чи іншою» мірою зазнало впливу «скіфської вершинської культури».

Тобто С.А. Скорий здебільшого намагається за допомогою нових методик подати нову інтерпретацію вже відомої бази даних. Автор ставить собі за мету оцінити на сучасному рівні знань відомі йому матеріали, тим паче, що, як самокритично пише С.А. Скорий: «(в принципе они не столь и многочисленны)» (с. 6).

Утім, нові відомості С.А. Скорий все ж таки знайшов. Він згадує дані лінгвістики та антропології (**розділ 1.2. Населення регіону за даними лінгвістики та палеоантропології**). Щодо *лінгвістичних* даних автор намагається

заперечити О.М. Трубачову, який писав про відсутність іранських топонімів на території Правобережної України. Виявляється, вони є. Посилаючись на працю І.М. Железняк, С.А. Скорий стверджує, що їх два; це менше ніж у Лівобережному Лісостепу — там їх 13 (с. 20, 21). Такі пошуки археолога в галузі лінгвістики важко назвати новою методикою оцінки відомих раніше матеріалів, хоча про певний рівень ерудиції автора вони свідчать.

Ще гірша ситуація зі спробою нової інтерпретації даних *антропології*. С.А. Скорий пише: «Некоторыми исследователями вполне определенно выделяются отдельные захоронения V—IV вв. до н. э., по антропологическим признакам находящие аналогии в синхронных захоронениях северопричерноморской степи. Что же касается более ранних лесостепных захоронений (VII—VI ст. до н. э.), их сравнения со степными материалами аналогичного времени, к сожалению, не осуществлялись из-за отсутствия подобных степных выборок» (с. 22). Інакше кажучи, автор повідомляє, що антропологічні дані про померлих із деяких лісостепових поховань V—IV ст. до н. е. подібні до даних про деяких похованих у степу. Хто б у цьому сумнівався, зважаючи на те, що ще В.А. Іллінська та О.І. Тереножкін відзначали наявність тісного зв'язку місцевого населення Правобережного Лісостепу зі степовими скіфами з VI—V ст. до н. е., коли «традиционно местные элементы оказались заслоненными, а культура населения приобрела общескифский характер» (Ильинская, Тереножкин 1983, с. 365). Складніше з проблемними VII—VI ст. до н. е.: С.А. Скорий був би й радий порівняти поховання Правобережного Лісостепу і Степу, але в степу на той час скіфів для цього було замало. Проте чому автор праці намагається знайти антропологічні подібності між похованими у Лісостепу і Степу, а не в Азії чи на Кавказі? Як покаже подальший виклад С.А. Скорим скіфської історії, скіфи у VII—VI ст. до н. е. дець є — їх навіть так багато, що вони починають хвилями переселятися у Правобережний Лісостеп. За С.А. Скорим, це могли бути скіфи «першої, азійської, хвилі» (нагадаю авторові праці гіпотезу О.І. Тереножкіна про просування скіфів із глибин Азії, яку він чомусь ігнорує, або «другої, кавказької, хвилі» (знов-таки, до С.А. Скорого північнокавказьку дислокацію скіфів ретельно, з використанням усієї джерельної бази, дослідили, наприклад, Д.С. Раєвський та В.Ю. Мурзін). Проте не можна погодитися з автором у тому, що оскільки бракує даних лінгвістики та антропології, ці дві дисципліни у розв'язанні питання етнокультурної характеристики населення Правобережного Лісостепу за ранньої залізної доби «можуть відігравати лише

допоміжну роль». Будемо сподіватися, що з нагромадженням археологічних даних саме антропологічний матеріал стане ключовим у разі його опрацювання, наприклад, методом ДНК-аналізу. У цілому, спроби С.А. Скорого опрацювати відомі археологічні дані новими методами не можна не оцінити як поверхневі.

Після блиц-використання методів лінгвістики та антропології С.А. Скорий звертається до палеоекологічних даних. Треба думати, *палеоекологія* у визначенні етнокультурної специфіки відіграє не «допоміжну», а якусь іншу роль. Тим паче, що останнім часом без палеоекологічних екскурсів різного ґатунку не створюється жодна праця з археології, навіть тоді, коли потреби в них немає. Так сталося і в цьому випадку. Можливо, у регіоні дійсно проведено палеоекологічні дослідження із застосуванням методів природничих наук? Хотілося б, наприклад, отримати повідомлення про проведення палеопедологічних чи геоморфологічних досліджень на пам'ятках, досліджених експедицією С.А. Скорого та С.С. Бессонової, чи про нові палеокліматичні спостереження фахівців. Утім, автор обмежився компіляцією загальногеографічних відомостей та спостережень деяких своїх попередників-археологів. При цьому С.А. Скорий перекутував цитату з моєї праці (Гаврилюк 1999, с. 167), яка його «удивила и обескуражила». Він пише, ніби я стверджую, що «одним из важных факторов, делающих невозможным существование скотоводства (даже в полукочевой форме) в Правобережной Лесостепи, являются ее **болотистые** (виділено С.А. Скорим. — Н. Г.) почвы. <...> По-видимому, Н.А. Гаврилюк путает Лесостепное Поднепровье с Полесьем» (с. 25). Проте на с. 167 моєї праці, на яку посилається С.А. Скорий, написано зовсім інше: «Сколько-нибудь длительное существование кочевого скотоводства на **луговых и болотистых** почвах лесостепного Правобережья невозможно. Хотя скотоводство в Правобережье, как и во всей Лесостепи, существовало, но не в кочевой и не в полукочевой, а в придомной форме» (Гаврилюк 1999, с. 167). Оскільки інших палеоекологічних «досліджень-досягнень» у праці С.А. Скорого немає, то складається враження, що розділ «**2.1. Краткая характеристика природно-климатических условий региона**» автор увів саме для того, щоб навести цю цитату, образливо перекутувши її. Принаймні не висновками про роль середовища у формуванні нових етнокультурних елементів у Правобережному Лісостепу, а посиланням у кінці сторінки на роботи Н.О. Гаврилюк і Д.С. Раєвського закінчується цей розділ другої глави рецензованої монографії. Тобто С.А. Скорий не зрозумів суті моїх праць, або йдеться, як буде зрозуміло з по-

дальшого, про звичне для цього автора ігнорування праць, які не «в річищі» його теоретичних «побудов».

У розділі «**2.4. Похоронні пам'ятки скифів: критерії виділення і статистичні дані**» С.А. Скорий нарешті звертається до археологічного матеріалу, насамперед до поховальних пам'яток, намагаючись визначити критерії виділення та навести *статистичні дані*. Проте оскільки розділ не містить нічого, крім абсолютних і відносних величин, то його назва є досить дивною. По-перше, жоден скифолог не наважився назвати простий перелік порохованих поховальних пам'яток статистичними даними. Визначальними рисами статистичних даних є розрахунки, як мінімум, згрупованих величин (середніх, медіан, середнього квадратичного відхилення, похибки тощо), побудова за цими даними графіків та діаграм (комп'ютерні технології полегшують цей процес). Виходячи з назви, поховальні пам'ятки скифів уже виділено (що відповідає дійсності). Залишилося виявити в поховальному обряді суто скифські етнічні ознаки, що автор і робить, спираючись на висновки своїх попередників. При цьому він відмовляється від трактування поховань як скифських на підставі знахідок у них скифських речей: «... рассмотрение всех лесостепных погребений скифской поры в качестве скифских могил на основании присутствия в них типично скифских вещей, в общем, представляется занятием довольно бесперспективным» (с. 46). Тобто автор не погоджується з положенням монографії В.А. Іллінської та О.І. Тереножкіна щодо співвідношень місцевого та прийшого в культурі Правобережного Лісостепу в VI—V ст. до н. е.: «Традиционно местные элементы оказались заслоненными, а культура населения приобрела общескифский характер. В Правобережной Лесостепи распространен скифо-сибирский обряд захоронения в курганах с сооружением на подкурганых поверхностях или в ямах деревянных склепов с дромосами, с господствующим обрядом трупоположения, в сопровождении определенного рода заупокойных даров, включавших полную номенклатуру вещей скифского обихода: всех видов оружия, принадлежностей конской упряжи, предметов быта, украшений и туалета, вещей культового обихода. Как и в других культурах скифо-сибирского круга, склепы эти нередко поджигались с культовыми целями во время похорон. Такой обряд, свойственный ранним скифам, стойко продержался в Правобережной Лесостепи до конца скифского периода» (Ильинская, Тереножкин 1983, с. 365).

С.А. Скорий, на відміну від В.А. Іллінської та О.І. Тереножкіна, вважає, що скифські риси можна виокремити лише за поховальним обрядом.

При цьому автор зазначає, що основні риси обряду відповідають поховальному ритуалу кочовиків євразійських степів. Далі подано аналіз кочівницьких та скіфських елементів поховального ритуалу, виділених попередниками С.А. Скорого (с. 46—50). Серед них є такі:

1. *Використання дернових вальків.* Автор не погоджується з В.С. Ольховським, який трактував цю рису як універсальну для кочовиків Євразійського поясу степів. І тут же (!) С.А. Скорий пише про те, що цей обряд зароджується у скотарів енеоліту—бронзи, в яких скіфи V—IV ст. до н. е. його запозичили. Досить дивна логіка для того, щоб назвати ознаку власне скіфською.

2. *Звичай вбивати у дно й стіни могили різну зброю, датований кінцем VI — початком V ст. до н. е., дійсно притаманний скіфам.* Цю ознаку як скіфську виділила в 1984 р. С.С. Бессонова та підтвердив пізніше В.С. Ольховський.

3. *Встановлення на курганах кам'яних антропоморфних стел.* Цей елемент як власне скіфський розглядається В.П. Білозоров та іншими дослідниками (див. текст рецензованої монографії). Проте нагадаю, що звичай встановлювати на похованнях антропоморфні стели, походження яких пов'язують з оленними каменями Алтаю, відомий у кімерійців (Тереножкін 1978), не кажучи про те, що з'явився він значно раніше (Отрощенко 1982).

4. *До скіфських обрядових рис належить звичай розміщувати у похованнях шумлячі підвіски.* Цю ознаку виділив у 1987 р. В.П. Григор'єв. Використовує її і Сергій Анатолійович. Проте це означає відмову від виголошеного ним на с. 46 принципу невикористання речей поховання як етнічних ознак.

5. *Етнографічною деталлю, притаманною степовим скіфам, є дерев'яні чаші з оббивками, виконаними з дорогоцінних металів.* Пріоритет виділення цієї ознаки, на думку С.А. Скорого, належить Г.Т. Ковпаненку, С.С. Бессоновій та С.А. Скорому. Автор побіжно згадав праці О.Є. Фіалко і В.О. Рябової та інших дослідників, але зовсім забув роботу В.С. Ольховського, який розглядав такі посудини як елемент власне скіфського степового поховального обряду V ст. до н. е. та звертав увагу на те, що вони є і в савроматських похованнях (Ольховський 1991, с. 72). До речі, дерев'яні чаші з металевими оббивками, на думку В.В. Отроценка, вперше з'являються ще в пам'ятках пізньої бронзової доби. Тобто власне скіфською цю ознаку назвати важко.

6. *Про поховання коней в окремих могилах, які супроводжують поховання чоловіків-воїнів як про скіфську ознаку* першою написала С.С. Бессонова, потім В.С. Ольховський. Ос-

танній наголошує, що «у скифов степного Причерноморья захоронения коней появляются только в V в. до н. э., позже чем у соседей, а захоронения конюхов — в IV в. до н. э.». Перед цією цитатою зазначений звичай згадується не як такий, що з'явився в «скифской кочевой среде», як пише Сергій Анатолійович (с. 48, 49), а як характерний «для евразийских степных культур эпохи раннего железа <...>, корни которого — в эпохе поздней бронзы» (Ольховский 1991, с. 164).

7. *Поховальні стежки, застелені травою.* Як пише автор, цю ознаку виділив як власне скіфську В.С. Ольховський (с. 163). Останній, як приклад, згадує Третю Іспанову Могили, яка датується часом, не раніше V ст. до н. е. (Ольховський 1991, с. 163)

8. *Звичай ховати померлого на розстеленому захисному обладунку* виділений як скіфський В.П. Григор'євим, про що пише Сергій Анатолійович. При цьому він зазначає, що вісім випадків припадає на степову зону Північного Причерномор'я (с. 49), не згадуючи про датування цих пам'яток часом, не раніше V ст. до н. е.

9. *Звичай супроводжувати основні поховання похованнями залежних осіб у дромосі.* Виділення цієї ознаки як скіфської з посиланням на працю В.А. Іллінської та О.І. Тереножкіна виглядає досить дивним: на с. 124—158, на які посилається С.А. Скорий, у праці цих авторів подано звичайний опис царських поховань та поховань скіфської знаті без будь-яких узагальнень. Залежне становище похованих автори, як правило, визначають за відсутністю супроводжувального інвентарю чи позою похованого. Як закономірність визначено положення «рабів» перед входом до поховальної камери. Положення залежних осіб у дромосі згадується лише під час опису північної гробниці Гайманової Могили (Ильинская, Тереножкин 1983, с. 186). Знову ж таки, поховання, на яких виділяється ця ознака, датуються часом, не раніше V ст. до н. е.

10. *Орієнтація померлих.* Цю ознаку С.А. Скорий подав досить плутано. Автор зазначає: «У скифских степных племен на протяжении их истории преобладала западная ориентация покойников, хотя ее удельный вес в различных регионах в разное время не был стабильным» (с. 49), а в кінці VI — на початку V ст. до н. е. поширюється орієнтація похованого головою на схід. Треба думати, західна орієнтація притаманна степовим скіфам V—IV ст. до н. е. На с. 52 автор знову повертається до західної орієнтації похованого: «... для скифского погребального обряда этнодифференцирующим признаком считается способ расположения умершего в могиле, не столько его поза, сколько ориентировка, в частности головой на запад (курсив С. А. — Н. Г.)». Далі зазначено, що в похованнях

Дніпровського Лісостепоного Правобережжя впродовж скіфської доби переважала «западная ориентировка» і зроблено висновок: «Нет оснований сомневаться, что эта традиция продолжала бытовать у автохтонного населения и с наступлением скифской эпохи».

11. Поховання в могилах-катакомбах як окремому ознаку скіфської належності С.А. Скорий не розглядає.

Отже, С.А. Скорий зібрав і описав **11 скіфських ознак, виділених його попередниками**. Інші ознаки скіфських поховань він лише згадав, вважаючи їх притаманними кочовикам у цілому (с. 46). Утім, якщо прискіпливіше розглянути й деякі риси із зазначених С.А. Скорим, то помітимо, що принаймні чотири з них також характерні для кочовиків у цілому (1, 2, 5, 6), одна (поховання залежних у дромосі) виділена некоректно, а одна (західна орієнтація) не може бути власне скіфською, оскільки, як зазначає С.А. Скорий, у ранню залізну добу вона характерна ще й для місцевого населення Правобережного Дніпровського Лісостепу. Тобто з 11 ознак поховального обряду, які автор виділив як критерії скіфської етнічної належності, скіфськими є п'ять (3, 4, 7, 8, 11). Описуючи ці ознаки, С.А. Скорий не завжди визначає дату появи їх у степових скіфських пам'ятках. Це зрозуміло, оскільки всі 11 скіфських ознак виділено за степовими скіфськими похованнями, які датуються часом, не раніше V ст. до н. е. У правобережних лісостепових пам'ятках вони з'являються в похованнях другої половини VI—V ст. до н. е. (с. 92, табл. 1). З погляду методики історичного дослідження, такий прийом маніпуляції з датуванням можна вважати фальшуванням. Щоб більше не повертатися до списку 11 ознак, ще раз зазначу, що матеріал «пручається» насильству і свідчить про те, що власне скіфські елементи (як тенденція) у поховальному обряді Правобережного Лісостепу з'явилися не раніше кінця V—IV ст. до н. е. (с. 92, табл. 1, стовпчик «конец V—IV/III вв. до н. э.»). Імовірно, йдеться про просунення кочовиків спочатку в Лісостеп, а потім — у Степ із півночі.

Можливо, ці «неточності» пов'язані з особливостями хронології пам'яток ранньої залізної доби. Авторське бачення цієї проблеми викладене в розділі «**2.3. К хронологии памятников скифской эпохи**», який передуює розділу про ознаки. Цей розділ побудований здебільшого на критиці хронології передскіфських і ранньоскіфських старожитностей, запропонованої І.М. Медведською. Сергій Анатолійович чомусь вважає, що «в своих рассуждениях о начале скифской архаики она зачастую опирается не столько на конкретные аргументы, сколько на авторитет Г. Коссака» (с. 33). Проте ця думка

С.А. Скорого не відповідає дійсності. Нагадаю, І.М. Медведська запропонувала свою, незалежну систему прив'язок пам'яток скіфської архаїки до передньоазійських матеріалів. Ця система збіглася з хронологічною системою Г. Коссака, а не С.А. Скорого, що останнього не влаштовує. Як альтернативу хронології РСК-1 Г. Коссака й І.М. Медведської, С.А. Скорий пропонує свою хронологію новочеркаських старожитностей, обмежуючи їхній фінал кінцем першої третини VII ст. до н. е., і намагається узгодити її з матеріалами ранньоскіфських пам'яток. При цьому автор навіть не згадує системи періодизації та хронології кімерійських і скіфських старожитностей, розроблені С.В. Поліним та А.І. Іванчиком, не кажучи про датування поселенських пам'яток Г.І. Смірнові та інших дослідників. Годі й думати, що вони йому не відомі. Докладно зупинятися на цьому складному і дуже актуальному нині питанні не буду. Думаю, воно має стати предметом цікавої та корисної дискусії на сторінках «Археології».

Окремо можу лише висловити свій подив щодо датування середньоскіфського періоду. Автор декларує другу половину VI—V ст. до н. е., але використовує лише комплекси V ст. до н. е. — жодного комплексу другої половини VI ст. до н. е. не наведено. Нагадаю, за періодизацією В.А. Іллінської та О.І. Тереножкіна, до середньоскіфського періоду належать пам'ятки V ст. до н. е. (Ильинская, Тереножкин 1983, с. 16). Якщо С.А. Скорий хоче змінити прийняту періодизацію, слід аргументувати свою схему, а не «декларувати» її у простому посиланні в кінці сторінки (с. 42).

Сторінку 43 присвячено ще одному дискусійному питанню скіфології — визначенню часу закінчення скіфської культури. При цьому О.І. Тереножкіну та В.А. Іллінській приписано датування фіналу скіфської історії у Східній Європі кінцем IV ст. до н. е. Зауважу, що на с. 16 їхньої праці, на яку посиляється автор, зазначено: «В зависимости от источников, материал каждого из территориальных регионов делится по хронологическим этапам с выделением комплексов VII—VI вв. до н. э. (архаических), памятников V в. до н. э. (среднескифских) и памятников IV—III вв. до н. э. (позднескифских)» (Ильинская, Тереножкин 1983, с. 16). На с. 367, на яку також посиляється С.А. Скорий, знову йдеться про те, що Скіфія III ст. до н. е. «оказалась ослабленной войнами и внутренними противоречиями» (Ильинская, Тереножкин 1983, с. 16), але вона ще існувала. Тобто, доповнюючи «наиболее позднюю хронологическую группу лесостепных правобережных погребений скифской культуры, состоящую из четырех упомянутых комплексов, материалами еще нескольких захо-

ронений III в. до н. е.» (с. 43), С.А. Скорий дійсно лише доповнює положення, висловлене свого часу В.А. Іллінською та О.І. Тереножкіним. Щоправда, робить це автор не дуже переконливо: датувати поховання лише на підставі вістер стріл — дуже сміливий крок.

Утім, позитивним моментом у праці С.А. Скорого є те, що він спробував підтвердити свої дослідження кількісними показниками. Якби автор дійсно скористався статистичними методами, результати могли бути досить цікавими. Проте погодитися із твердженням наукового редактора його праці С.С. Бессонової щодо ступеня володіння цими методами або використання їх С.А. Скорим, не можемо: «Многочисленные статистические сведения и таблицы, помещенные в монографии, дают возможность читателю проверить выводы, изложенные в исследовании» (с. 5).

Дійсно, матеріали поховань можна проаналізувати не лише описовими методами, а й значною мірою із застосуванням *статистичних методів*. Уперше методику використання статистичних методів запропонували В.Ф. Генінг та В.А. Борзунов у 1975 р. (Генінг, Борзунов 1975). Методику аналізу та соціальних реконструкцій на матеріалах поховального обряду скіфських поховань успішно використала К.П. Бунятян (Бунятян 1985). Дотепер ця робота залишається еталоном у використанні статистики в скіфології. Там само докладно описано саму методику. На жаль, С.А. Скорий нею не скористався. Віддамо йому належне — він порахував кількість поховань Дніпровського Лісостепоного Правобережжя та спробував підтвердити виокремлені (часто не завжди ним) ознаки «кочівництва» та «скіфськості» кількісними оцінками. Проте коли постала необхідність групувати об'єкти із використанням методу побудови таблиць взаємозв'язності ознак та вирахувати показники подібності об'єктів, С.А. Скорий вдався до простих арифметичних підрахунків. Особливо яскраво ілюструє «статистичний метод» С.А. Скорого визначення картини поховального обряду для кожного періоду «по степени присутствия в могилах этнодифференцирующих признаков» (с. 55, 57, 59). За даними, наведеними автором, можна скласти таблицю.

Із таблиці випливає, що в Лісостеповому Правобережжі, як зазначає і сам автор, скіфськими визнано в період скіфської архаїки 62,9 % поховань (73 поховання), у середньоскіфський 45,76 % (27 поховань) і пізньоскіфський періоди 49,28 % (68 поховань) лише **за однією ознакою**. Якщо поширити «логіку» С.А. Скорого на вивчення поховань, в яких є гончарна антична кераміка, то можна їх усі зарахувати до грецьких — **одна етнодиференційна ознака** присутня.

Кількість ознак	Кількість поховань у період					
	архаїка		середньоскіфський		пізньоскіфський	
	абс.	%	абс.	%	абс.	%
1	73	62,9	27	45,76	68	49,28
2	22	19,0	12	20,34	38	27,54
3	9	7,8	7	11,86	17	12,32
4	6	5,2	6	10,17	7	5,07
5	4	3,4	4	6,78	6	4,35
6	2	1,7	2	6,39	1	0,72
7	—	—	1	1,69	1	0,72
Усього	116	100	59	100	138	100

Якщо це все не так, і 73 поховання періоду архаїки, 27 поховань середньоскіфського і 68 пізньоскіфського періодів не є суто скіфськими, то й включати їх до списку поховань зі скіфськими ознаками некоректно. Виходить, що на «скіфські» поховання у Правобережному Лісостепу припадає не так уже й багато, а в них ще ж потрібно знайти підтвердження «кочових», або «скіфських хвиль». Утім, на них ми зупинимось нижче. Тут можна лише нагадати С.А. Скорому що існують такі прийоми і методи статистичної обробки масового археологічного матеріалу, як аналіз у групах через розрахунки коефіцієнта кореляції. Вони допомогли б виявити зв'язки та силу зв'язків між ознаками. Результатом такої роботи могло би бути встановлення причин залежності між явищами та виявлення їхньої подібності. Думаю, колись це зроблять інші дослідники. «Таблиці», які супроводжують монографію С.А. Скорого і здалися його науковому редакторові статистичними, такими не є.

У розділі «2.5. Скифская культура и поселенческая структура» С.А. Скорий спробував поєднати «культуру» і «структуру», чому можуть позаздрити деякі професійні редактори. Автор перелічив усі знахідки зброї на поселеннях Правобережного Лісостепу різних періодів. Досить побіжно згадавши можливість виготовлення таких виробів на лівобережному Більському городищі, С.А. Скорий повідомляє: «Вовсе не исключено, что отдельные находки на поселениях, вне комплексов, прежде всего предметов вооружения и в первую очередь наконечников стрел, являются ни чем иным как свидетельствами набегов воинственных степных кочевников, волнами продвигавшимися в пределы Восточноевропейской Лесостепи с различных территорий на протяжении всей скифской истории» (с. 67; виділення та орфографія С.А. Скорого). Докладний аналіз зброї з пам'яток Дніпровського Правобережжя читачеві краще шукати там, де він є, — у праці В.А. Іллінської

(Ильинская 1975, с. 96—108). Опис кожного різновиду зброї Варвара Андріївна завершує висновками про проникнення в Лісостеп основних видів зброї із сусідніх територій. Цитату щодо вістер стріл наведу дослівно: «Таким образом, совершенно очевидно, что наиболее ранние из бронзовых наконечников стрел VIII—VII вв. до н. э. киммерийского и раннескифского типов возникли не в культуре предскифского времени лесостепной полосы, а были заимствованы извне в результате культурного влияния, идущего со стороны кочевого населения степной полосы» (Ильинская 1975, с. 106). Ось цитата про мечі та кинджали: «Скифские мечи и кинжалы возникли не в местной среде, а были заимствованы извне на грани VIII—VII вв. до н. э. ...» (Ильинская 1975, с. 100). На відміну від С.А. Скорого, В.А. Іллінська та О.І. Тереножкін не лише чітко визначають факт проникнення кочовиків, а й достовірно визначають джерело виникнення міграції та шлях мігрантів: «Несомненная угроза военного нападения со стороны степных кочевников на территорию Правобережной Лесостепи шла с левого берега Днепра, вдоль которого кочевые племена продвигались глубоко на север, вплоть до широты Переяслава и Киева» (Ильинская, Тереножкин 1983, с. 282). Свого часу я вже звертала увагу С.А. Скорого на це положення у праці В.А. Іллінської та О.І. Тереножкіна (Гаврилюк 1999, с. 166), тим паче, що існування такого «степового языка» підтверджується палеоекологічними даними.

Нижче С.А. Скорий пише про сліди руйнування укріплень деяких поселень, які свідчать про набіги кочовиків. Подано посилання на його спільну працю з Г.Т. Ковпаненко і С.С. Бессоною та зазначено, що це явище було «надійно документоване» недавніми розкопками оборонної системи Трахтемирівського городища (с. 67). Автора доведеться розчарувати. Напад кочовиків на Трахтемирівське городище був надійно документований масштабними розкопками Г.Т. Ковпаненко значно раніше: «Первые признаки влияния скифов прослеживаются с первой половины VII в. до н. э. <...> Начиная с конца VII — начала VI в. до н. э. воздействие скифов на культуру местных племен усиливается, что сказалось не только в увеличении в погребениях скифских предметов. К этому времени относится и строительство Трахтемировского городища <...> Оно являлось не только племенным центром, но и надежной защитой от кочевников» (Ковпаненко 1981, с. 135). Наважуся нагадати Сергію Анатолійовичу, що Галина Тихонівна була саме тією людиною, яка свого часу запропонувала йому займатися пам'ятками Правобережного Лісостепу і постійно допомагала в роботі з цим матеріалом...

Зовсім наївним виглядає пасаж С.А. Скорого щодо круглих землянок та напівземлянок (с. 68). Можу сказати лише одне: усе правильно, але з точністю до навпаки.

Щодо появи в матеріалах Мотронинського городища горщиків з горлом у вигляді розтруба зазначу: цю кераміку як скіфську степову, яка підтверджує «присутствие иранского этнокультурного компонента на памятниках скифской поры в Днепровском Правобережье» (с. 69), визначено С.А. Скорим або його співавтором С.С. Бессоною. Саму кераміку я не бачила, але наведено на рис. 28 (Бессонова, Скорый 2001, рис. 28) степовою скіфською назвати не можна. Одна із зображених посудин — звичайний лісостеповий горщик із дугоподібною шийкою та наскрізними проколами під вінцями (рис. 28, 2). Фрагменти вінець тюльпаноподібних посудин (рис. 28, 9, 12, 13, 15—17) також мають наскрізні проколи та рельєфні наліпні валики. За весь час роботи з ліпною керамікою зі степових скіфських пам'яток мною зафіксовано лише один фрагмент вінчика ліпної посудини з наскрізними проколами зсередини і один фрагмент із так званими перлінками під вінцями (матеріали Кам'янського городища), які було пов'язано з лісостеповою керамікою. Крім того, масивні наліпні валики з додатковим орнаментом у степових скіфських похованнях також є поодинокими. Цитату з моїх тез 1979 р. Сергій Анатолійович за звичкою перекрутив, тому наводжу її дослівно: «Третья группа керамики — сосуды, не имеющие аналогий на других территориях и предположительно связываемые с кочевыми скифами: горшки с горлом в виде раструба...» (Гаврилюк 1979, с. 66). Далі подано посилання на рис. 2, згідно з яким поодинокі знахідки таких посудин належать до ранньоскіфського часу, а поширені — до IV—III ст. до н. е. У кандидатській дисертації, на автореферат якої посилається Сергій Анатолійович, я підкреслюю, що найранніші горщики з горлом у вигляді розтруба з'являються в Ольвії та у прилеглих до неї античних поселеннях Побужжя. Пізніше про поширення таких горщиків я писала: «Если в раннескифское время фрагменты встречаются только в материалах античных памятников Побужья, то в IV в. до н. э. они распространяются на территорию всей Степной Скифии» (Гаврилюк 1989, с. 54). Тобто не мені, а С.А. Скорому належить пріоритет виокремлення «іранського етнокультурного компонента» за ліпним посудом; і що вражає, це вдалося йому на основі знахідок посуду IV ст. до н. е. на пам'ятці, про існування якої у IV ст. до н. е. не йдеться (Бессонова, Скорый 2001, с. 125).

У **заключному розділі** С.А. Скорий говорить про три хвили, якими нібито здійснювалося «про-

движение скифо-иранского этнокультурного элемента в пределы Лесостепи». Не зупиняючись на «просуненні елементу», спробую знайти у монографії С.А. Скорого археологічні підтвердження цих хвиль.

Першу хвилю С.А. Скорий називає «азійською». Він пише: «... с событиями VII в. до н. э. следует связывать хорошо улавливаемую археологически первую волну продвижения номадов скифской культуры в пределы восточноевропейской Лесостепи» (с. 75). Перед цим автор побіжно «відкоригував» думку Д.С. Раєвського, який (і не тільки він) вважав основною зоною розповсюдження ранніх скифів Передкавказзя і Північний Кавказ. С.А. Скорий мотивував це тим, що «в пределах Лесостепного Правобережья скифских архаических захоронений в 1,5 больше, чем на Северном Кавказе» (с. 75). Дозволю собі «відкоригувати» думку С.А. Скорого, нагадавши йому про те, що площа Лісостепоного Правобережжя приблизно в 3 рази більша, ніж площа Північного Кавказу, а також про такий важливий критерій розповсюдження археологічних пам'яток, як їхня концентрація. Проте зараз ідеться все ж таки про археологічне підтвердження першої хвилі. Відомості щодо цього знаходимо на с. 54 рецензованої монографії. Якщо «хвиля» розтягується на все VII ст., що є досить дивним навіть з погляду здорового глузду, то археологічним підтвердженням її є 37 поховань VII ст. до н. е. і одне — VIII ст. до н. е. Треба думати, частина поховань з'явилася «до хвилі», оскільки вони відбулися до «відомих подій VII ст. до н. е.». Це ті десять чоловічих поховань у супроводі підлеглих осіб, які автор датує кінцем VIII — першою половиною VII ст. до н. е. (с. 55). Тобто на «хвилю» залишається решта 27 поховань, які датуються другою половиною VII ст. до н. е. (50 років на «хвилю» з 27 похованнями, що охопила досить значну територію Правобережного Лісостепу). Якщо згадати, що якусь частину з цих поховань виділено за однією ознакою, то скільки поховань підтверджує саму «хвилю»?

Друга хвиля (кавказька) «явилась следствием бурных событий третьей четверти VII — рубежа VI вв. до н. э.» (с. 88). Уже «в течение VI в. до н. э. в Днепровской Правобережной Лесостепи интенсивно протекал процесс сложения единой этнической общности с характерной синкретической скифоидной культурой» (с. 89; орфографія і курсив автора), при цьому «во второй половине VI в. до н. э. ядро скифской культуры уже переместилось из Северного Кавказа в степное Причерноморье». Певно, археологічні матеріали, що підтверджують другу хвилю, і є «наслідком» буремних подій; датування їх припадає на першу половину VI ст. до н. е. У

пошуках археологічного підтвердження цього звернемося до с. 54 рецензованої праці. Очевидно, що це 68 поховань на 50 років і на весь Правобережний Дніпровський Лісостеп. А якщо згадати кочівницькі поховання (скифськими назвати їх не наважуюся), які виокремлено за єдиною ознакою, а також те, що Сергій Анатолійович сумнівається в існуванні ядра скифської культури на Північному Кавказі, на що він звернув увагу, коли коригував Д.С. Раєвського (с. 75)?

Третя хвиля розтягнулася на все V ст. до н. е. (с. 89). На с. 56 автор зазначає, що «для средне-скифского периода (вторая половина VI—V вв. до н. э.) известно 104 подкурганых захоронения», причому «процент захоронений с кочевническими (скифскими) чертами среди них по сравнению с архаическим временем возрастает — 59 погребений» (с. 56; стиль автора). З них 27 поховань виділено за однією ознакою. Якщо їх відкинути, — залишається 32 поховання. Певно, якась частина з цих поховань належить до другої половини VI ст. до н. е. Що ж тоді відходить до V ст. до н. е., і скільки поховань підтверджують третю хвилю, що «розтягнулася на все V ст. до н. е.» й охопила весь Правобережний Лісостеп? Марно шукатиме читач відповіді серед «статистичних даних» С.А. Скорого...

Таким чином, жоден із заключних висновків С.А. Скорого про існування трьох хвиль просування кочовиків у Правобережний Лісостеп за ранньої залізної доби не підтверджується ні археологічними даними, ані статистичними даними, ані даними інших наук, механізмом застосування яких автор не володіє. Не виконано й основного завдання його праці — на основі диференційованого підходу виявити у Дніпровському Правобережному Лісостепу кочівницькі та місцеві пам'ятки.

Для автора рецензованої монографії характерне зневажливе ставлення до розробок попередників, перекручення цитат, ігнорування праць, дискусування з авторами яких йому явно не під силу.

Негативне враження від монографії підсилюється її недбалим оформленням. Жодна з 34 таблиць, поданих у додатку, не пов'язана з текстом. Про «статистичні таблиці» годі й говорити — у них не наведено навіть загальних та відсоткових даних, не кажучи про коефіцієнти кореляції, ступені подібності, графіки й діаграми, які роблять статистику статистикою. Ілюстративний матеріал увесь авторський, але сам С.А. Скорий складав три таблиці (26, 27, 28), які використовувалися в інших публікаціях, та три схеми, покликані показати ті самі «хвилі» просування скифів у Дніпровський Правобережний Лісостеп. На останніх немає ані масштабу, ані координатної сітки, ані легенд.

До речі, про оформлення видання. На останній сторінці зазначено: «Художественное

оформление, макет и компьютерный набор автора». Результати цього дуже яскраві: жоден макетувальник не дозволить собі залишити пусті сторінки (с. 86). Якщо авторським є художнє оформлення, тоді і на обкладинці скіфа на коні намалював С.А. Скорий. Утім, повернімося до останньої «видавничої» сторінки монографії. Там не зазначено ані назви друкарні, ані номеру замовлення. Навіть умовні видавничі аркуші пораховано не за типографською формулою.

Усе ж хочеться закінчити рецензію на позитивній ноті. Монографія С.А. Скорого висвітлила важливі проблеми у сучасному скіфознавстві — як морально-етичні, так і наукові. Останні доречно було б обговорити на сторінках «Археології». Так, актуальною залишається проблема хронології та періодизації культур ранньої залізної доби степової, лісостепової та лісової зон і синхронізація їх з культурами Європи та Азії.

Як і раніше, неопрацьованою є терміносистема археології в цілому та археології ранньої залізної доби зокрема (можливо, зникнуть з наукового лексикону такі «романтичні» поняття, як «хвиля», «ранньозалізна пора» тощо).

Як виявилось, проблемою є не лише розробка методів природничих наук для потреб археології, а й застосування їх археологами (на це питання, до речі, звернула увагу наш провідний спеціаліст у галузі палеоботаніки Г.О. Пашкевич (Пашкевич 2005, 80—85)).

До проблемних можна зарахувати й питання про фінал скіфської культури та про виділення пам'яток III ст. до н. е.

Проте найважчим для сучасної скіфології залишається процес перетворення археологічного знання на історичне, який С.А. Скорому виявився не до снаги.

Н.О. ГАВРИЛЮК

Археологія Української РСР. — К., 1971.

Бессонова С.С., Скорый С.А. Мотронинское городище скифской эпохи (по материалам раскопок 1988—1996 гг.). — Киев—Краков, 2001.

Бунятян Е.П. Методика социальных реконструкций в археологии (на материале скифских могильников IV—III вв. до н. э.). — К., 1985.

Гаврилюк Н.А. Сложение скифского керамического комплекса // Тез. докл. Всесоюз. археол. конф. «Проблемы скифо-сибирского культурно-исторического единства», г. Кемерово, 14—17 ноября 1979 г. — Кемерово, 1979. — С. 65—67.

Гаврилюк Н.А. История экономики Степной Скифии VI—III вв. до н. э. — К., 1999.

Генинг В.Ф., Борзунов В.А. Методика статистической характеристики и сравнительного анализа погребально-обрядов. — Свердловск, 1975. — С. 42—72.

Жуковская Н.Л. Кочевники Монголии. — М., 2002.

Ильинская В.А. Раннескифские курганы бассейна р. Тясмин. — К., 1975.

Ильинская В.А., Тереножкин А.И. Скифия VII—IV вв. до н. э. — К., 1983.

Ковпаненко Г.Т. Памятники раннескифского времени Каневщины // Проблемы скифо-сарматской археологии. — М., 1971.

Ковпаненко Г.Т. Курганы раннескифского времени в бассейне р. Рось. — К., 1981.

Ковпаненко Г.Т., Бессонова С.С., Скорый С.А. Памятники скифской эпохи Днепровского Лесостепного Правобережья. — К., 1989.

Крадин Н.Н. Империя Хунну. — М., 2001.

Ольховский В.С. Погребально-поминальная обрядность населения Степной Скифии (VII—III вв. до н. э.). — М., 1991.

Отроценко В.В. О каменных изваяниях у племен срубной культуры // Новые памятники древней и средневековой художественной культуры. — К., 1982.

Отроценко В.В. Деревянная посуда в срубных погребениях Поднепровья // Проблемы археологии Поднепровья III—I тыс. до н. э. — Днепропетровск, 1984.

Пашкевич Г.О. Археологія та палеоетноботаніка // Археологія. — 2005, № 2. — С. 80—88.

Петренко В.Г. Культура племен Правобережного Среднего Поднепровья в IV—III вв. до н. э. // МИА. — 1961, № 96.

Покровська С.Ф. Хотівське городище // АП. — 1952, Т. 4.

Скорый С.А. Курган Переп'ятиха. — К., 1990.

Скорый С.А. Стеблев: скифский могильник в Поросье. — К., 1997.

Скорый С.А., Хохоровскі Ян, Григор'єв В.П., Ридзевскі Я. Центральна могила Великого Рижанівського кургану // Археологія. — 1999, № 1.

Тереножкін О.І. Кімерійські стели // Археологія. — 1978, № 27.

Хазанов А.М. Кочевники и внешний мир. — 3-е изд., доп. — Алматы, 2000.

Черненко Е.В., Ролле Р., Скорый С.А. и др. Исследования совместной украинско-немецкой археологической экспедиции 2003 г. — К., 2004.

Одержано 10.01.2005

ДО 60-РІЧЧЯ ВІТАЛІЯ ВАСИЛЬОВИЧА ОТРОЩЕНКА

2005-ий — ювілейний рік для Віталія Васильовича Отрощенко. Вчений зустрічає його у розквіті сил, екіпірований званнями, ступенями й посадою: за-ввідділу археології енеоліту—доби бронзи Інституту археології НАН України, доктор історичних наук, лауреат Державної премії в галузі науки й техніки, професор Національного університету «Києво-Могилянська академія», член постійно діючої Ради Міжнародного союзу пре- і протоісторичних наук при Департаменті археології Університету в м. Гент (Бельгія), професор археології (2005), доктор Honoris causa Донбаського державного технічного університету (2005). За тим усім стоїть талант і неймовірна працьовитість, помножені на інтерес до археології та пристрасть до пізнання стародавньої історії.

Народився Віталій Васильович 20 вересня 1945 р. у м. Чернігів. З 1954 р. мешкає у Києві. Вирішальним для всієї його долі став 1963 р., коли він закінчив 11-річну школу й вступив до Київського державного університету ім. Т. Шев-

ченка. Одержавши диплом з відзнакою, Віталій Васильович потрапив за розподілом на роботу до Інституту археології (1968 р.), де пройшов усі стадії зростання, починаючи з посади старшого лаборанта. Але знайомство з Інститутом сталося раніше, коли О.М. Лесков, за рекомендацією Л.М. Славина, залучив студента до Керченської експедиції (1964—1967 рр.). Тоді й сформувалися провідні інтереси ювіляра — зрубна культура в Припонтійських степах. Вони збіглися зі спалахом новобудовних експедицій, які швидко примножували джерельну базу і в яких Віталій Васильович брав активну участь: Каховська (1968—1970 рр.), Запорізька (1972—1987 рр.), яку він очолював 12 років. Серед здобутків ювіляра — могильник білозерської культури Степовий біля с. Заповітне та сотні курганів з похованнями від доби енеоліту до середньовіччя. Не обійшлося й без сенсацій, серед яких, наприклад, яскраві катакомбні поховання з так званими модельованими черепами, поховання скіфської еліти, знаменита Чингульська Могила з похованням половецького хана. В.В. Отрощенко доводить, що там було поховано хана Тігака — останнього з відомих за літописами лідерів половецьких племен.

Захоплюючись різними проблемами, на які наштовхував строкатий матеріал, набутий під час експедиції, Віталій Васильович не зраджував основному захопленню. У 1981 р. він захистив кандидатську дисертацію «Зрубна культура степового Подніпров'я (за матеріалами поховальних пам'яток)», в якій розмежував поховання бабинської та зрубної культур і підійшов до ідеї виділення пам'яток білозерського зразка в окрему культуру. Її було реалізовано у другому виданні з археології України (1985 р.) та колективній монографії «Культури епохи бронзи на території України» (1986 р.).

Виділення білозерської культури надалі скерувало інтереси вченого на власне зрубну культурно-історичну спільноту — одне з останніх грандіозних явищ бронзової доби на Євразійських про-

сторях. Розробка її концепції проводилася поступово та на тлі нових джерельних надходжень з усього простору цієї спільноти — від Уралу до Дніпра, переосмислення старих джерел, а також критичного аналізу старих і нових ідей та поглядів. Глибоке знання джерел, високі вимоги до себе, не притаманна вченому гонитва за сенсаціями зробили Віталія Васильовича авторитетним фахівцем. Без нього не обходилася жодна конференція чи нарада з проблем зрубною чи суміжних культур, які доволі регулярно відбувалися в Росії (Воронеж, Самара, Саратов) та Україні (Дніпропетровськ, Донецьк, Капітанове Луганської обл.). Важко назвати тему, яка б лишилася поза увагою дослідника. Але кожна розробка — окремих складових речового комплексу, поховального обряду, образотворчої традиції, стратиграфічної ситуації — вливалася в річище глобальних проблем, що стосуються походження зрубною спільноти, її періодизації і хронології, а також реконструкції етнічної належності її носіїв, соціальної організації, питань ідеології тощо.

Водночас Віталій Васильович — майстер невеликих есе. Його гострий науковий зір має здатність помітити й вихопити з маси джерел одиничні факти, стежити за появою нових схожих, аби, зрештою, вийти на констатацію певного явища. Цей дар не лише йти за статистикою масових джерел, а й помітити оригінальні одиничні факти дозволяє йому вловити найперші пагініці якихось явищ — чи то народження нової культури, чи найперші сліди вторгнення в інше культурне середовище, чи якісь соціальні зміни. Саме це вміння поєднувати масові й одиничні факти, загальні закономірності й конкретний їх прояв зумовлюють основні переваги його праць, зокрема монографії «Проблеми періодизації культур середньої та пізньої бронзи півдня Східної Європи (культурно-стратиграфічні зіставлення)» (2001 р.) та докторської дисертації «Історія племен зрубною спільноти» (2002 р.).

Розмаїття інтересів вченого відображено в більш ніж 300 друкованих працях. Серед пристрастей Віталія Васильовича — «письмена» зрубною культури, бабинська культура (багато-валикової кераміки), старожитності кімерійської пори, інтерес до яких передав йому науковий керівник О.І. Тереножкін. Володіючи колосальною джерельною базою з різних проблем, Віталій Васильович дозволяє користуватися нею охочим, залюбки консультує всіх бажаючих і ділиться своїми знаннями.

Свідченням знань і авторитету В.В. Отроценка є залучення його до написання узагальнюючих праць з археології та давньої історії України, її давньої етнічної історії й історії стародавньої культури. Він є членом спеціалізованих рад із захисту дисертацій при Інституті археології та

Інституті сходознавства ім. А. Кримського, редколегії журналу «Археологія», багатьох серійних видань та окремих збірок, науковим редактором монографій. Він активно співпрацює з енциклопедичними виданнями як автор. Є редактором, науковим консультантом і рецензентом «Енциклопедії сучасної України». Його вихованці — такі знані археологи, як Р.О. Литвиненко, В.В. Циміданов, Л.А. Черних, С.В. Іванова, Ю.М. Бровендер. Три аспіранти й один здобувач працюють під керівництвом ювіляра над кандидатськими дисертаціями, а перші з тих, хто захистилися, — над докторськими. Фактично Віталієм Васильовичем започатковано на сході України школу дослідників зрубних старожитностей. Він є координатором Східноукраїнського філіалу Інституту археології НАН України, створеного в березні 2004 р.

Нині увага В.В. Отроценка зосереджена на дослідженні старожитностей бронзової доби на Луганщині. З 1992 р. він є науковим консультантом Центрально-Донецької археологічної експедиції, керованої його учнем Ю.М. Бровендером. Розкопки в Луганській обл. поступово переросли у два масштабні українсько-російські проекти. Перший з них торкнувся вивчення Капітанівської агломерації поселень зрубною спільноти (1995—1999 рр.). Зокрема, за участі науковців Воронежського державного університету проведено розкопки поселення Капітанове II та видано матеріали цих досліджень (Пряхин А.Д., Отроченко В.В., Беседин В.И., Бровендер Ю.М. Поселение эпохи бронзы Капитаново II. — Воронеж, 2000). Крім того, в Капітановому проведено п'ять науково-практичних польових семінарів з неодмінною публікацією їхніх матеріалів. Другий, масштабніший, проект започатковано 2001 р. і спрямовано на вивчення Донецького гірничо-металургійного центру доби бронзи. У ньому на договірній основі задіяні наукові сили Донбаського державного технічного університету, Воронежського державного університету та Інституту археології НАН України. Вже проведено п'ять сезонів розкопок та чотири польові семінари «Проблеми гірничої археології» на родовищі Картамиш біля с. Новозванівка Луганської обл.

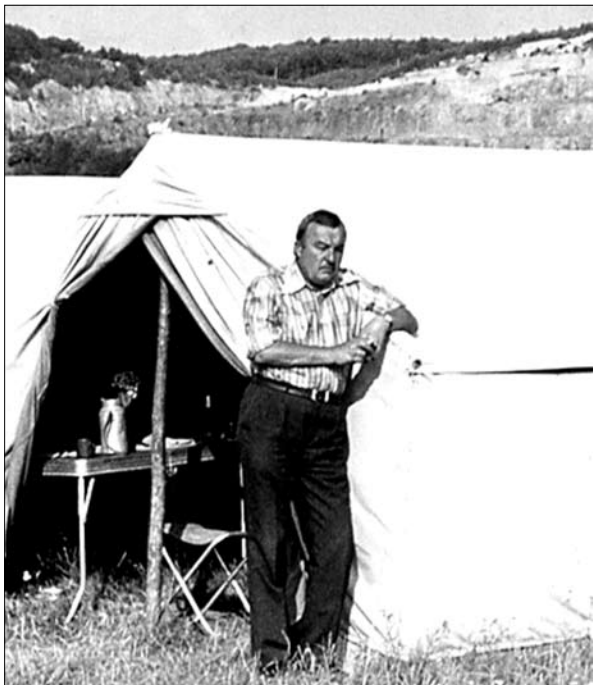
Віталій Васильович — небайдужий громадянин своєї країни, він прихильник демократичних ідей і в суспільному житті, і в науці. Водночас він непримиримий до фальші, до надуманих сенсацій, псевдонаукових побудов, злодіянь грабіжників старожитностей. Намагаючись подолати негативні явища, він активно популяризує здобутки археології у науково-популярних журналах, у пресі, на радіо та телебаченні.

Колеги щиро вітають ювіляра та зичать йому нових звершень.

К.П. Бунятян

Одержано 19.10.2004

ДО 70-РІЧЧЯ ВЛАДИСЛАВА МИКОЛАЙОВИЧА ГЛАДИЛІНА

Королєве, 1 серпня 1985 р. Фото автора

Виповнилося 70 років Владиславу Миколайовичу Гладиліну — визначному українському археологу-палеолітознавцю, відкривачу найдавнішої археологічної пам'ятки у Східній Європі, одному із засновників і багаторічному завідувачу Археологічного музею у Києві.

Народився ювіляр 1 серпня 1935 р. у м. Слов'янськ Донецької (на той час — Сталінської) області, у сім'ї службовців. У тому самому році родина переїхала жити до Полтави. З початком війни батько, кореспондент газети «Правда», був направлений на фронт, а син з матір'ю евакуювані до м. Уральськ, звідки вони повернулися до Полтави після звільнення міста наприкінці 1943 р.

У 1949 р. Гладиліни оселились у Києві. Отримавши диплом про середню освіту у школі № 21, 1954 р. Владислав Миколайович вступає на історико-філологічний факультет КДУ ім. Т.Г. Шевченка. Під час навчання в університеті виявляє здібності до археології і музейної справи: проходить практику в музеях Києва, Москви, Ленінграда, працює на договірних засадах лаборантом Терпіннівсько-Мелітопольської експедиції, бере активну участь у ро-

боті археологічного гуртка й Студентського наукового товариства, виступає на наукових конференціях. Дирекція Інституту археології АН УРСР помітила активного студента: одразу після закінчення університету, в червні 1959 р., В.М. Гладиліна було зараховано до штату старшим лаборантом.

Старт молодого вченого в археологічній науці був вельми успішним: уже восени наступного року його переводять на посаду молодшого наукового співробітника. Це одразу відкрило перед В.М. Гладиліним перспективи самостійного наукового пошуку: окрім керівництва розкопом в експедиціях старших колег, він отримав можливість вести й власні археологічні розвідки. Об'єктом наукових зацікавлень стає палеоліт, а районом досліджень — Донбас і Приазов'я. Після обстеження відкритого ще у 1920-ті рр. П.П. Єфименком місцезнаходження Деркул, він висуває нові докази на користь ранньопалеолітичного віку пам'ятки. Услід за тим розпочинає дослідження непростих у стратиграфічному плані і дуже насичених археологічним матеріалом мустьєрських стоянок Антонівка I і II.

Трироки розкопок цих пам'яток (1963—1965 рр.) дали В.М. Гладиліну великий практичний досвід польових робіт, а скрупульозне вивчення отриманої багатотисячної колекції кам'яних виробів стало першим кроком до створення оригінальної техніко-типологічної класифікації, яка докорінно відрізнялася від популярного на Заході «тип-листу» Ф. Борда. Якщо врахувати, що схема Борда була із захопленням сприйнята маститими палеолітознавцями амбітної «пітерської школи», слід визнати, що то був вельми сміливий — як для молодого науковця — крок. Утім, надалі подібні рішучі кроки В.М. Гладиліна, його нестандартні ідеї, оригінальні дефініції і наукові терміни стануть для колег звичним явищем. До речі, саме його визначення крем'яних комплексів антонівських стоянок як «східно-мікоксських» стало відправною точкою для такої атрибуції пам'яток із двобічно обробленими знаряддями.

Запропонована В.М. Гладиліним методика типолого-статистичного аналізу палеолітичних кам'яних колекцій і його оригінальні теоретичні розробки стали підґрунтям дослідження під новим кутом зору проблеми локальних відмінностей у палеоліті Східної Європи. Присвячена цим питанням доповідь, виголошена на VII Міжнародному конгресі істориків і протоісториків, що проходив у

Празі в 1966 р., отримала високу оцінку фахівців і навіть була відзначена газетою «Руде право».

Окрім суто фахової діяльності, В.М. Гладилін із самого початку своєї роботи в Інституті археології брав активну участь в його науково-організаційному та суспільному житті. Він був відповідальним за шефську роботу Інституту в Палаці піонерів, керуючи там археологічним гуртком, входив до складу Польового комітету, був членом громадської інспекції Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, членом комісії народного контролю, членом парткому, тричі обирався головою МК... Тож не дивно, що коли в Інституті виникли колізії між старшим і молодшим поколінням дослідників, В.М. Гладилін опинився у перших лавах «борців за справедливість».

Глибину загострення стосунків з адміністрацією Інституту віддзеркалює характеристика за підписом директора, надана йому для проходження чергової атестації у 1968 р. У ній, окрім іншого, зазначалося, що «будучи одним з організаторів групівщини та чвар в Інституті, В.М. Гладилін, практично, підривав наукову та науково-організаційну роботу всього колективу». Немає сумніву, що саме цей вердикт вирішив результат голосування членів Ученої ради: переважна більшість не підтвердила відповідність В.М. Гладиліна посаді молодшого наукового співробітника. У ранзі виконуючого обов'язки м.н.с. його, разом з іншими «бунтівниками», переводять до музейного відділу Інституту.

Головним завданням цього щойно створеного відділу було заснування «академічного» археологічного музею, експозицію якого складали б лише оригінальні археологічні експонати, добуті розкопками, що велися на території України. Робота з добору таких експонатів потребувала, по-перше, ретельного перегляду величезних колекцій, що десятиліттями накопичувалися у фондах Інституту, по-друге, вміння виокремити з матеріалів різних епох та культур найбільш яскраві й «показові» речі, по-третє — творчого підходу до облаштування музейної експозиції. Слід відзначити, що цілком зрозуміла образа за несправедливий вердикт щодо рівня його кваліфікації не вплинула на ставлення Владислава Миколайовича до наукової роботи. Нові завдання й обов'язки він виконував ретельно і відповідально, про що свідчать дві премії, отримані ним «за активну роботу з організації Археологічного музею». У 1969 р., у переддень святкування 50-річного ювілею Академії наук УРСР, Археологічний музей — дітище видатного українського археолога Івана Гавриловича Шовкопляса, який і став першим його завідувачем, — відчинив свої двері для відвідувачів.

Музейні клопоти не відсторонили В.М. Гладиліна від того, що вже стало на той час для нього головним сенсом життя, — практичної

роботи «в полі», пошуку слідів життєдіяльності найдавніших мешканців України. Тож, коли у 1968 р. на XIII науковій конференції у Києві геолог В.Ф. Петрунь продемонстрував зібрані ним біля с. Рокосове в Закарпатті архаїчного вигляду обсидіанові вироби, В.М. Гладилін без вагань полишив обжиті донецькі терени й очолив Закарпатську палеолітичну експедицію, спеціально створену у 1969 р. для обстеження вже відомих та пошуків нових пам'яток у цьому регіоні.

Завершенням «донецько-приазовського» періоду в науковій кар'єрі вченого стало написання кандидатської дисертації «Антонівська муст'єрська культура і її місце в ранньому палеоліті Східної Європи» (захищена в 1974 р.) та проведена ним значна робота з упорядкування й підготовки до друку матеріалів монографії уже покійного на той час М.Я. Рудинського, в експедиції якого він ще студентом почав вивчати петрогліфи Кам'яної Могили, а пізніше, присвятивши кілька польових сезонів дослідженню таємничих знаків і малюнків цієї унікальної пам'ятки, запропонував власне бачення змісту деяких з них і висловив міркування щодо їхньої хронології.

Отже, 1969-го р. почалася «закарпатська епопея» В.М. Гладиліна. На першому її етапі потрібно було ідентифіковано низку палеолітичних об'єктів, відкритих тут у попередні роки місцевими краєзнавцями. Науково доведеним фактом стало припущення (яке ще вчора вважалося занадто сміливим), що деякі з виявлених у Закарпатті місцезнаходжень належать до ранньопалеолітичного часу: тільки поблизу с. Рокосове було нанесено на карту десять пунктів з обсидіановими знаряддями ашельського й муст'єрського вигляду. Вагомим здобутком цих років стало й відкриття низки нових палеолітичних пам'яток у різних місцях Закарпаття та розкопки першої у цьому регіоні печерної стоянки доби пізнього палеоліту — Молочний Камінь. Але це були ще тільки «квіточки».

«Ягідки» приніс 1974 р. — шостий польовий сезон Закарпатської палеолітичної експедиції. Уже згортаючи пошукові роботи, В.М. Гладилін нарешті дістався добре помітного з роковоських пагорбів, але відрізаного від них повноводною Тисою (тому залишеного «на потім»), каменедобувного кар'єру на околиці селища Королеве. У товщі лесових суглинків, яка перекривала кам'яний материк 100-метрової тераси лівого берега ріки, він одразу помітив прошарки типологічно схожих на роковоські, але виготовлених з андезиту палеолітичних виробів. Лише призначений на листопад захист кандидатської дисертації утримав вченого від бажання негайно розбити розкоп...

Слід зазначити, що на цей час у внутрішньому житті провідної археологічної установи сталися суттєві зміни, які відбилися й на долі нашого ювіляра. Ще в 1970 р., з приходом в Інститут архео-

логії нового директора, його було поновлено на посаді м.н.с., трохи згодом він став читати спецкурс з палеоліту на історичному факультеті КДУ, а також лекції по лінії Товариства «Знання». Тож коли у 1973 р. під «маланчуківську» ідеологічну чистку потрапив І.Г. Шовкопляс (його усунули від керівництва Археологічним музеєм, а сам музей постановою Президії АН УРСР передали під егіду Інституту зоології), виконуючим обов'язки завідувача призначили В.М. Гладиліна.

Відірваний і адміністративно, і матеріально від Інституту археології, Археологічний музей з новим керівником не тільки не згорнув експедиційну діяльність, але й, успішно виконуючи покладену на нього науково-просвітницьку місію (експозиція постійно поповнювалася новими експонатами, організовувалися виставки цікавих археологічних знахідок, було створено кілька високохудожніх діорам тощо), продовжував вести щорічні польові роботи в Закарпатті. Особливо довготривалим (іноді по 5—6 місяців) стало «поле» з 1975 р., з початком розкопок Королевської пам'ятки, яку — не відкрив її В.М. Гладилін — за кілька років «з'їв» би кар'єр ковшами потужних екскаваторів.

Багаторічні (1975—1992 рр.) дослідження в Королевому становлять цілу епоху не лише в житті Владислава Миколайовича, а й в усій ранньопалеолітичній науці. За своїми масштабами і результативністю до них можуть дорівнюватися хіба що розкопки Ю.Г. Колосова в Криму або О.П. Черниша у Подністров'ї.

Унікальність Королевської пам'ятки полягає передусім у тому, що тут зберігся дуже потужний пласт четвертинних відкладів — явище не типове для Закарпаття. Приміром, на Рокосовському місцезнаходженні ці відклади виявилися зовсім розмитими, тому ашельські й мустьєрські обсидіанові вироби залягали тут упереміш, безпосередньо на третинній корі вивітрювання, і висновок про їх давній вік ґрунтувався виключно на типології знарядь. Подібною незадовільною стратиграфічною ситуацією відзначалися й інші ранньопалеолітичні місцезнаходження, причому по обидва боки Карпат.

У Королевому ж природа законсервувала різні культурно-хронологічні комплекси у 12-метровій товщі суглинків. Таких комплексів, пов'язаних з певним лесовим горизонтом або з одним із семи викопних ґрунтів, було зафіксовано за роки дослідження пам'ятки шістнадцять: 7 — ашельських, 7 — мустьєрських і 2 — перехідного періоду від мустьє до пізнього палеоліту. Добуті розкопками багатотисячні колекції кам'яних виробів дали рідкісну можливість простежити розвиток первісної технології впродовж велетенського відрізка часу. Залучені В.М. Гладиліним для визначення хронології пам'ятки фахівці з радіокарбонного, палеомагнітного, палінологічного, гео-

фізичного та інших методів датування, визначивши абсолютну дату деяких геологічних горизонтів, встановили, що вік найдавніших виробів зі слідами штучної обробки сягає мільйона років.

Визнана спеціальною комісією, створеною у 1985 р. розпорядженням Президії АН УРСР з провідних палеолітознавців Радянського Союзу, «унікальною пам'яткою світового значення, опорою у вивченні палеоліту Східної й Центральної Європи», Королевська багаточасова стоянка стала справжньою палеолітичною меккою для вітчизняних і зарубіжних учених. Окрім кількох проведених тут міжнародних конференцій, сюди для безпосередньої участі в розкопках приїздили десятки археологів та спеціалістів суміжних природничонаукових дисциплін. Їхня географія була доволі широкою — від Франції до Новосибірська.

Але особливо частими гостями в Королевому були представники «пітерської» палеолітичної школи. І тут варто наголосити, що саме Владислав Миколайович дав нове дихання започаткованим ще Ф.К. Вовком і розвинутим П.П. Єфименком плідним науковим стосункам між палеолітознавцями Києва й Ленінграда. Як колись патріарх вітчизняного палеоліту — Костьонки, В.М. Гладилін перетворив Королеве на науково-дослідну лабораторію, де могли обмінятися думками з проблемних питань палеолітознавства зрілі дослідники, набували практичних археологічних знань молоді науковці, проходили археологічну практику студенти Київського й Ужгородського університетів, слухачі київської археологічної секції Малої Академії наук. Саме тут, на розкопках у Королевому, відродилася «київська» школа палеоліту, зросла ціла плеяда палеолітознавців, які сьогодні успішно працюють у цій проблематиці по всій Україні і навіть за її межами.

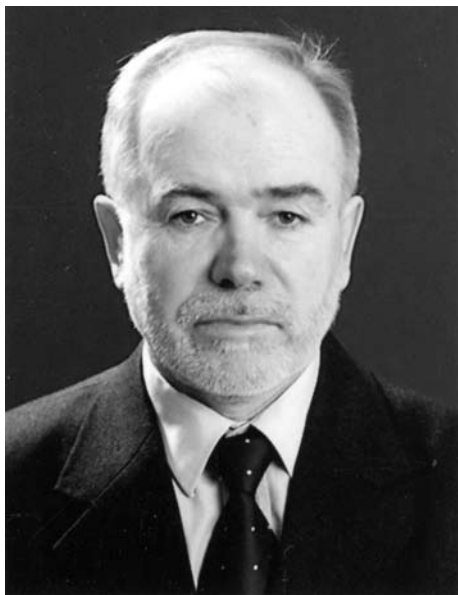
Захист у 1989 р. докторської дисертації «Проблеми палеоліту Східної Європи» підбив підсумки вагомому внеску Владислава Миколайовича Гладиліна у вивчення європейського палеоліту. Не маючи документально підтвердженого професорського звання, він є професором «за фактом»: керівництво п'ятьма дисертантами, яких він довів до успішного захисту, — більш ніж достатній аргумент. А учителем в археології його називає ще з десятків дослідників.

Сьогодні у Владислава Миколайовича подвійний ювілей. Тридцять років тому, у 40-річному віці, він розпочав розкопки пам'ятки, яка принесла йому світову славу. Через десятиліття ці дві знакові для нього дати опиняться у «вірменському балансі». Зичимо, щоб їх учений відсвяткував у доброму здоров'ї, обдумуючи — з притаманною йому нестандартністю мислення — чергову наукову проблему.

Ю.В. Кухарчук

Одержано 07.05.2005

ДО 60-річчя МИХАЙЛА АНДРІЙОВИЧА САГАЙДАКА

Нещодавно виповнилося 60 років старшому науковому співробітнику Відділу археології Києва Інституту археології НАН України, кандидатові історичних наук, начальнику Подільської постійнодіючої археологічної експедиції Михайлові Андрійовичу Сагайдаку.

М.А. Сагайдак народився 7 травня 1945 р. на лівому березі Дніпра в стародавньому с. Вигурівщина (тепер у межах Києва). Можливо, саме історична місцевість (давньоруський Городок Пісочний, замок Олельковичів, Милославовщина), велична панорама київських пагорбів, що з дитинства милувала око, й визначила його потяг до старожитностей.

Після закінчення школи та нетривалої роботи на різних підприємствах та установах Києва М.А. Сагайдак служив у 1964—1967 рр. у військово-морських силах. Ще перебуваючи на військовій службі, він вступив на заочне відділення історичного факультету Московського педагогічного інституту ім. Н.К. Крупської, звідки у 1969 р. перевівся до Полтавського державного педагогічного інституту ім. В.Г. Короленка, який і закінчив 1973-го р.

З 1960-х рр. він входив до кола молодих друзів відомого збирача українських старожитностей — скульптора Івана Гончара. Неофіційний музей, який створив митець у власній садибі на вул. Новонаводицькій, 8-б, був тоді осередком, дискусійним клу-

бом, в якому формувались альтернативні офіційну концепції національної культури та історії. Саме мистецьке середовище музею Івана Гончара, спрямоване на збереження та вивчення національних старожитностей, багато в чому і визначило систему культурологічних координат майбутнього археолога. І не дивно, що він захопився проблемою охорони національних пам'яток, яка на той час надзвичайно гостро постала перед суспільством.

Практично з перших років створення Українського товариства охорони пам'яток історії та культури М.А. Сагайдак працює старшим консультантом Київської обласної організації товариства (1969—1972 рр.), пізніше — у Художньому фонді України (1972 р.). У цей же час він брав участь у дослідженнях знаменитих «Змієвих валів», археологічних експедиціях відомого дослідника М.П. Кучери.

Цілком природно цей шлях привів Михайла Сагайдака до Київської постійнодіючої експедиції (тепер — Відділ археології Києва) Інституту археології АН УРСР, де з грудня 1972 р. і до сьогодні плідно працює. Він долучився до інтенсивної роботи творчого й ініціативного колективу науковців-ентузіастів, який створив і очолив П.П. Толочко. Масштабні розкопки зрубних комплексів IX—XI ст. на будівництві Подільської лінії метрополітену та Житнього ринку дали сенсаційні результати й масу різноманітного цікавого археологічного матеріалу. Роботи у розкопках, обробка знахідок, пошуки аналогій, гарячі обговорення та дискусії велися чи не цілодобово, створювали незабутню творчу атмосферу й не випадково виховали цілу низку відомих дослідників.

Однією з таких помітних постатей київської археології і став Михайло Сагайдак. Крім суто польових завдань (участь у розкопках на Подолі), П.П. Толочко доручив йому розробку нового для української археології завдання — створення хронології давньокіївських старожитностей на базі дендрохронології.

Він очолив дендрохронологічні дослідження викопного дерева стародавнього Києва і фактично став фундатором дендрохронологічних розвідок в Україні. Його науковим керівником став відомий дослідник Новгороду Б.О. Колчин, який започаткував дендрохронологічні дослідження в радянській археології.

За результатами цієї праці М.А. Сагайдаком і була у 1986 р. захищена кандидатська дисертація «Стратиграфія і хронологія київського Подолу кінця IX — першої половини XIII ст.», висновки якої не втрачають актуальності й сьогодні, майже двадцять років потому. На базі розробок дисертаційної роботи було створено монографію «Давньокиївський Поділ» (1991).

Поруч із численними розкопками житлових та ремісничих комплексів та могильників на Подолі, М.А. Сагайдак провів успішні та надзвичайно результативні дослідження у Верхньому місті, на вул. Рейтарській, а також решток двох храмів XI ст. (Георгіївський і Дмитріївський собори). З 1984 р. Михайло Сагайдак очолює Подільську постійнодіючу експедицію Відділу археології Києва ІА НАН України. З останніх здобутків цього творчого колективу, які отримали широке визнання, можна навести розкопки 2003 р. не відомої за літописами мурованої церкви XII ст. (вул. Юрківська, 3), а також дерев'яного храму (Межигірська, 3/7) на Подолі, дослідження 2001 р. літописної Лядської брами з системою давньоруських укріплень та цілого міського кварталу середини XI — початку XIII ст., що розташовувався неподалік теперішнього Майдану Незалежності.

У центрі сучасних інтересів ученого — проблеми середньовічної урбаністики Південної Русі, екологічної детермінації планувальної системи вітчизняного середньовічного міста. Успішне розв'язання поставлених дослідницьких проблем Михайло Сагайдак вбачає у розкритті закономірностей розвитку міських осередків на тлі широких європейських (Скандинавія, Германіо-Романський світ) та євразійських (Візантія, Волзька та Дунайська Болгарія, Центральна Азія, Близький Схід) паралелів.

Дослідник опублікував близько ста друкованих праць, серед яких — індивідуальні та колективні монографії «Великий город Ярослава» (1982), «Нове в археології Києва» (1981), «Українська народна творчість у поняттях міжнародної термінології» (1996); а також брав участь у багатьох міжнародних наукових форумах у Санкт-Петербурзі, Москві, Новгороді, Мінську, Софії, Братиславі, Нітрі, Празі, Варшаві, Кракові, Стокгольмі, Лунді, Берліні, Парижі, Турі, Лондоні та Йорку.

За участь у створенні циклу праць з археології та історії стародавнього Києва у 1983 р. М.А. Сагайдак удостоєний високого звання лауреата Державної премії України в галузі науки і техніки.

Зазначимо, що археологія для М. Сагайдака не лише наука про минуле, а й прогноуюча дисципліна, здатна давати відповіді на запитання сьогодення. Він належить до типу вчених-організаторів, публічних науковців, тісно пов'язаних з широкою громадськістю. Вчений змушений жертвувати власним часом, аби брати участь у численних засіданнях архітектурно-планувальних і пам'яткоохоронних органів, багатьох учених і науково-методичних рад, постійно зустрічатися з журналістами, виступати у ЗМІ, знову й знову піднімати свій голос на захист культурної спадщини, яку, всупереч чинному пам'яткоохоронному законодавству цивілізованого світу, так часто нищать у сучасному Києві. З 1998 р. Михайло Сагайдак є дійсним членом Українського комітету Міжнародної ради з питань пам'яток і визначних місць (ІКОМОС).

Прагнення органічного синтезу наукової та художньої картини світу, подолання цехових рамок, які розділяють учених і митців, — основна мета редагованого ним вісника археології, мистецтва і культурної антропології «Ант». Цей часопис ось уже сьомий рік протистоїть такій згубній пострадянській пошесті, як вульгарна міфологізація національної свідомості, виховує смак до місткого інформативного стилю в гуманітаристиці, звільненого від словесного галасу, гучних узагальнень та закликів.

Свій досвід ученого та громадянина Михайло Сагайдак передає магістрантам-археологам Національного університету «Києво-Могилянська академія». А перед тим він викладав археологію, на жаль, у вже колишній, приватній Академії декоративного мистецтва заслуженого художника України О. Міловзорова.

Співробітники Інституту археології НАН України, українські археологи та закордонні колеги зичать Михайлові Сагайдаку могутнього здоров'я, творчої наснаги та успіхів у здійсненні життєвих та наукових планів, багато цікавих знахідок та оригінальних ідей.

Одержано 05.07.2005

ПОРУШЕННЯ ПРАВ НА ІНТЕЛЕКТУАЛЬНУ ВЛАСНІСТЬ

Останнім часом в українській пресі, у тому числі й науковій, надзвичайно гостро постала проблема інтелектуальної власності. Майже не захищені законодавством науковці, не маючи надії відстояти свої права у суді, почали звертатися до засобів масової інформації. Наше видання орієнтоване на висвітлення наукових проблем і не може стояти осторонь ситуації, що склалася з поширенням плагіату в Україні. Тим паче, що і наше видання, як виявилось, було використане з цією брудною метою, і ми не бачимо дієвих способів захисту інтелектуальної продукції від незаконного привласнення.

У цьому номері ми публікуємо два листи творчих колективів, права на інтелектуальну власність яких було порушено. Вони надійшли до редакції журналу «Археологія» впродовж останніх кількох місяців, що є своєрідним сигналом для редколегії, на який ми не можемо не реагувати.

**Директору Інституту археології
НАН України академіку НАН України
П.П. Толочку**

Шановний Петре Петровичу!

Звертаємося до Вас як до високоповажного директора Інституту археології НАН України та головного редактора наукового журналу «Археологія». Ми, співробітники Буковинського центру археологічних досліджень при Чернівецькому національному університеті ім. Ю.Федьковича (БЦАД) (створений 1996 р., його засновниками є ІА НАН України, Чернівецька обласна адміністрація, Чернівецький національний університет), високо цінуємо величезне значення журналу «Археологія», який є провідним фаховим виданням з археології України та одним з авторитетніших видань у світі з вивчення старожитностей Східної Європи. На його сторінках публікуються важливі матеріали та подаються наукові розробки з цілої низки проблем вітчизняної та зарубіжної археології. Журнал «Археологія» є для нас взірцем високого рівня наукових досліджень, прикладом толерантності та етичності при розгляді багатьох дискусійних питань з минулого України.

Разом із тим, нам прикро, що в одному з його номерів трапилося непорозуміння і висловлюємо стурбованість із цього приводу. Мова йде про статтю І.П. Возного «Топографія та типологія відкритих поселень XII—XIV ст. Прото-Дністровського межириччя», надруковану в журналі «Археологія». — 2004, № 2. — С. 48—67. У ній за підписом І.П. Возного опубліковано рукописні матеріали (плани поселень, інформація про їхні розміри, характеристика культурних нашарувань), що є авторською власністю дослідників, які обстежували археологічні пам'ятки

Чернівецької обл., а також Буковинського центру археологічних досліджень.

Рукописні матеріали, опубліковані І.П. Возним як власні дослідження, насправді є результатом роботи (1987—1988 рр.) групи науковців Чернівецького університету (Л.П. Михайлина, С.В. Пивоваров) і Чернівецького краєзнавчого музею (ЧКМ) (В.М. Войнаровський, І.А. Піддубний) із підготовки «Зводу пам'яток археології, історії та культури. Чернівецька область» на замовлення Товариства охорони пам'яток історії та культури в Чернівецькій обл. Значну частину планів (Хотинський, Кельменецький, Глибоцький, Сторожинецький р-ни Чернівецької обл.) було знято Л.П. Михайлиною та С.В. Пивоваровим інструментальною зйомкою за допомогою кіпрегеля. Тоді ж було виготовлено масштабовані плани пам'яток на ватмані і кальці та складено анотовані списки, де зазначено інформацію про їхні розміри та описано матеріали, знайдені під час їхнього обстеження.

У 1993—1994 рр. на вимогу Товариства охорони пам'яток анотовані списки і плани до них перероблено відповідно до нових стандартів (розміри планів зменшено до формату 14 × 9 см, до інформації про пам'ятки додано список літератури тощо). У той час до переоформлення анотованих списків був залучений І.П. Возний, який разом зі студентами історичного факультету займався лише графічним зменшенням планів і передруком анотованих списків згідно з новими стандартами. На жодній із пам'яток, опублікованих ним у журналі «Археологія», він не був, планів не складав і, відповідно, не має авторських прав на їхню публікацію.

Плани і копії анотованих списків зберігалися в археологічній лабораторії Чернівецького університету, пізніше — у фондах Буковинського

центру археологічних досліджень. Значна їх частина, особливо тих, які стосуються середньовічних пам'яток регіону, за нез'ясованих обставин зникли з фондів Центру. Зараз вони опубліковані як «науковий доробок» І.П. Возного, без дозволу авторів і навіть без зазначення їхніх прізвищ у статті. Проте у фондах БЦАД збереглися всі чернетки планів, виконані на міліметрівці, більшість планів на кальці й ватмані, копії анотованих списків. Усі вони підписані Л.П. Михайлиною та С.В. Пивоваровим, а у фондах Чернівецького краєзнавчого музею зберігаються аналогічні рукописні матеріали за підписом В.М. Войнаровського та І.А. Піддубного. Крім того, у фондах БЦАД знаходяться археологічні матеріали (кераміка, предмети побуту, прикраси), виявлені під час обстеження пам'яток і фотоматеріали, відзняті при їхньому дослідженні.

«Піратську» публікацію І.П. Возним рукописних матеріалів (планів пам'яток, інформації про їхні розміри), які є інтелектуальною власністю Л.П. Михайлини, С.В. Пивоварова, В.М. Война-

ровського, І.А. Піддубного та наукових установ (БЦАД, ЧКМ) розцінюємо як грубе порушення авторських прав згаданих науковців та установ. Вказані дії І.П. Возного суперечать Закону України «Про авторське право і суміжні права» від 23.12.1993, вони порушують авторське право вказаних науковців і установ (ст. 8, п. 12) і повинні бути розцінені як неправомірні та протизаконні. Сподіваємося, що в найближчих номерах журналу «Археологія» з'явиться інформація про справжніх авторів опублікованих рукописних матеріалів, а дії І.П. Возного будуть належним чином оцінені.

*З повагою,
співробітники БЦАД при ЧНУ ім. Ю. Федьковича:
Директор БЦАД канд. істор. наук, докторант*

С.В. Пивоваров

*Наукові співробітники:
канд. істор. наук, доцент І.Г. Чеховський
канд. істор. наук, доцент Б.Т. Рідуш
канд. істор. наук, доцент Ю.В. Мисько*

Одержано 30.06.2005

З ПРИВОДУ ПОРУШЕННЯ АВТОРСЬКИХ ПРАВ

У видавництві «Возможности Киммерии» (директор і видавець В.А. Карнаух, м. Миколаїв) у 1997 р. побачила світ науково-популярна серія «Страницы истории Южной Украины», до якої увійшло 25 окремих брошур, написаних співробітниками Інституту археології НАН України. Серед них 8 брошур антикознавців було присвячено огляду історії та культури античних держав Північного Причорномор'я VI ст. до н. е. — IV ст. н. е. Кожна з брошур обсягом 1 др. арк. перед здачею до видавництва обговорювалася на засіданні Відділу античної археології та була проілюстрована авторськими фотографіями та малюнками, які повністю відповідали її змісту.

У 2004 р. ці брошури самовільно, без попереднього погодження із жодним з авторів і значним порушенням авторських прав, лише за ідеєю В.А. Карнауха, що ним особисто відзначено, перетворені на розділи і видані окремою книжкою «Античные государства Северного Причерноморья. Источники. Искусство. Монеты. Херсонес Таврический. Ольвия. Боспор Киммерийский.

Античная Тира» у тому ж видавництві «Возможности Киммерии» накладом 1000 примірників. У цій книжці на трьох різних сторінках вказано всі прізвища авторів, у тому числі й у змісті. Внаслідок цього в її читачів навряд чи може виникнути сумнів стосовно того, що ми зовсім нічого про таке видання не знали, не брали у ньому жодної участі і навіть не підозрювали, поки один з авторів (В.М. Зубар) випадково не побачив цю книжку в кіоску на книжковому ринку Києва.

Насправді ж ми заявляємо, що вона викликала неймовірне здивування, приголомшила і шокувала всіх нас та наших колег насамперед тими ілюстративними матеріалами, якими В.А. Карнаух самовільно й безграмотно проілюстрував раніше опубліковані тексти брошур. Попри те, що зміст залишився непорушеним, до них внесено найгрубіші помилки шляхом розміщення на сторінках виданої книжки без належних підписів значної кількості фотографій таких археологічних речей, які не мають не лише жодного стосунку до цих розділів, а й загалом до

«Страниц истории Отечества», що рекламується видавцем на обкладинці книжки і у стислій анотації до неї, адже були знайдені під час розкопок античних міст і некрополів на території не України, а сучасних Греції, Італії, Росії, навіть Сирії, зберігаються в колекціях всесвітньовідомих музеїв, зокрема Музею Метрополітен (Нью-Йорк), Британського музею (Лондон), Ермітажу (Санкт-Петербург) тощо. Чимало фотографій унікальних золотих предметів виключно для прикрашення книжки В.А. Карнаух без дозволу «запозичив» з каталогу міжнародної виставки, який спочатку видано в Лондоні: «D. Williams, J. Ogden. Greek Gold. Jewellery of the Classical World. — London, 1994», а потім перевидано у Санкт-Петербурзі: «Д. Уильямс, Дж. Огден. Греческое золото. Ювелирное искусство классической эпохи. V—IV вв. до н. э. Каталог выставки 1995. Британский музей, Музей Метрополитен, Государственный Эрмитаж. — СПб.: Славия, 1995». Крім того, чимало фотографій розписних ваз подібним чином передруковано з різних альбомів, наприклад, «Античная расписная керамика из собрания ГМИИ (Государственного музея изобразительных искусств им. А.С. Пушкина). — Москва, 1985». У цьому музеї зібрана цікава колекція апулійських керамічних виробів (Італія), які не мають жодного стосунку власне до античних держав Півдня України. І на обкладинці книжки, і в окремих розділах представлено також мармурові статуї і рельєфи, знайдені на території інших держав, які зберігаються в різних музеях світу.

Для детальнішого роз'яснення наведемо деякі приклади за окремими розділами у порівнянні з ілюстраціями в наших брошурах:

1. С.Д. Крыжицкий «Античные государства Северного Причерноморья». Из 7-ми ілюстрацій у брошурі лише одну (карту) розміщено у розділі, зате йому передусє фото золотого браслета з кургану Золота Близниця (Росія, Ермітаж), а в самому розділі — фото різних золотих прикрас з Ермітажу, Британського музею та розписні вази, у тому числі й придбані в Італії. У жодному випадку не вказано місце знахідки цих речей і місце їхнього сучасного зберігання. Крім того, під двома фотографіями золотих перснів з Британського музею взагалі відсутні підписи.

2. М.В. Скржинская «Античные писатели о Северном Причерноморье». З 5-ти ілюстрацій, які були в брошурі, не залишено жодної у розділі: одна перенесена до розділу С.Д. Крижицького, а власне розділ Скржинської здебільшого проілюстровано зображеннями золотих прикрас і ваз, які передруковано з наведених вище каталогів та інших публікацій і не узгоджуються з його змістом.

3. А.С. Русяева «Искусство греков Северного Причерноморья в античную эпоху». З

9-ти ілюстрацій найцікавіших пам'яток мистецтва з античних міст Північного Причорномор'я у брошурі теж не перенесено жодної до розділу, де їх замінено фотографіями мармурових скульптур з Греції, різних золотих прикрас, навіть знайдених у Сицилії, а також розписних ваз. Жодна з цих пам'яток не згадується у тексті, не відображає його змісту, а їх зображення розміщено безсистемно й безпідставно.

4. В.А. Анохин «Античные монеты Северного Причерноморья». З 5-ти ілюстрацій у брошурі до відповідного розділу перенесено одну, проте, на відміну від розділів інших авторів, тут збільшено кількість зображень монет, особливо боспорських та ольвійських. Водночас вставлено фотографії золотих прикрас із музеїв Метрополітен і Британського, знайдені в Італії.

5. В.М. Зубарь «Херсонес Таврический в античную эпоху». З 6-ти ілюстрацій у брошурі жодної не перенесено до відповідного розділу. За винятком 4-ох нових ілюстрацій скульптур, всі інші, у тому числі фотографії золотих прикрас із музеїв Метрополітен, Британського та Ермітажу, апулійських розписних ваз, а також відомої херсонеської християнської базиліки не мають стосунку до історії Херсонесу за античної епохи.

6. В.В. Крапивина, Н.А. Лейтунская «Ольвия». З 10-ти ілюстрацій у брошурі до відповідного розділу перенесено лише план городища. У розділі, окрім нових ілюстрацій ольвійських пам'яток, також мають місце фотографії виробів із золота та срібла, знайдені у скіфському кургані на території Сирії, Греції, Македонії і нині зберігаються в Британському музеї та Музеї Метрополітен.

7. В.М. Зубарь, А.С. Русяева «Боспорское царство». З 6-ти ілюстрацій у брошурі у відповідному розділі опубліковано одну, водночас із брошури А.С. Русяєвої про мистецтво перенесено три ілюстрації пам'яток скульптури та живопису, про які тут навіть не згадується. Як і у всіх попередніх розділах, у зазначеному безпідставно представлено фотографії золотих прикрас із Метрополітен та Британського музеїв, апулійська розписна посудина та частина мармурового рельєфу, які не мають жодного стосунку до історії Боспорського царства.

8. Т.Л. Самойлова «Античная Тира». З 4-х ілюстрацій у брошурі до відповідного розділу не перенесено жодної. Крім того, це єдиний розділ у книзі, в якому зовсім немає ілюстрацій пам'яток, відкритих під час розкопок цього античного міста або поселень його сільської округи. Є фотографії золотих прикрас з Херсонеса, Греції та Кефалленії, апулійських розписних ваз, передрукованих із зазначених вище каталогів, скульптури Греції і Боспору тощо. До тірських знахідок помилково віднесена і відома статуя Неокла

II ст. н. е. з міста Горгіппії, розташованого на території Азійського Боспору.

Загалом, у цій книжці опубліковано 130 ілюстрацій, з яких близько половини не стосується історії і культури античних держав Північного Причорномор'я, до того ж більшу частину з них знайдено за межами нашої країни. Привертає особливу увагу той незаперечний факт, що в книжці представлено значну кількість фотографій унікальних ювелірних виробів, які передруковано з престижних видань каталогів і альбомів, ілюстрації для яких виконують високопрофесійні фотографи.

У стислій анотації до книжки теж допущено грубі історичні помилки, які підривають науковий авторитет авторів, бо жоден з нас не написав би, що «С VII в. до н. э. начинается лавинообразное проникновение греков в Черноморское пространство, непрерывно продолжавшееся из века в век вплоть до падения античной культуры»; що Ольвія, Херсонес, Пантікапей, Тіра були легендарними і що всі вони являли собою давні держави-поліси, минулі цивілізації.

Виходячи з усього сказаного, можна дійти висновку, що така книжка розрахована на малограмотних читачів, особливо ж грабіжників античних міст і некрополів, які тісно пов'язані з

колекціонерами і яких найбільше цікавлять стародавні коштовні і рідкісні вироби. Про це, зокрема, свідчить те, що під усіма золотими виробами проставлено їхню вагу, що не припустимо у науково-популярних працях. Разом із тим, така книжка вводить в оману багатьох читачів, які можуть подумати, що абсолютно всі золоті прикраси знайдено в місцях розташування античних міст, поселень, некрополів, які зазнали і все ще зазнають значних розграбувань.

На підставі всього викладеного вище вважаємо, що нам як науковцям нанесено значну моральну шкоду. Водночас це справжня дискредитація не лише наших наукових знань, але й загалом археологічної науки в Україні. Жоден з нас не став би ілюструвати свої праці фотографіями археологічних речей, знайдених далеко за межами античних міст Північного Причорномор'я, без належного, прийнятого в науці посилання на видання, місце знахідки і місце зберігання.

*Член-кореспондент НАН України С.Д. Крижицький,
доктори історичних наук В.М. Зубар,
А.С. Русяєва, М.В. Скржинська,
кандидати історичних наук В.О. Анохін,
В.В. Крапівіна, Н.О. Лейтунська, Т.Л. Самойлова*

Одержано 17.03.2005

НАШІ АВТОРИ

БЕССОНОВА Світлана Сергіївна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України.

БУЙСЬКИХ Алла Валеріївна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України.

БУНЯТЯН Катерина Петрівна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України.

ГАВРИЛЮК Надія Оксентіївна — доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту археології НАН України.

ГАСКЕВИЧ Дмитро Леонідович — кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту археології НАН України.

ГЕРШКОВИЧ Яків Петрович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України.

ГОТУН Ігор Анатолійович — молодший науковий співробітник Інституту археології НАН України.

ЗАЛІЗНЯК Леонід Львович — доктор історичних наук, професор, завідувач Відділу археології кам'яної доби Інституту археології НАН України.

КОВАЛЬОВ Микола Васильович — співробітник Інституту археології НАН України.

КУБИШЕВ Анатолій Іванович — фахівець у галузі археології ранньої залізної доби та давньоруської археології.

КУХАРЧУК Юрій Васильович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України.

МОГАРИЧЕВ Юрій Миронович — доктор історичних наук, професор Кримського економічного інституту Київського національного економічного університету.

МОГИЛОВ Олександр Дмитрович — аспірант Інституту археології НАН України.

НЕДОПАКО Дмитро Петрович — кандидат історичних наук, завідувач Відділу природничих наук в археології Інституту археології НАН України.

ПЕТРАУСКАС Андрій Валдасович — кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту археології НАН України.

ПЕТРАУСКАС Олег Валдасович — кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту археології НАН України.

РУСЯЄВА Анна Станіславівна — доктор історичних наук, професор.

ТКАЧ Віталій Вікторович — викладач Будинку дітей та молоді (м. Дубно), краєзнавець.